

Ф.Н. Мақсудов
Г.И. Каримова
М.М. Перпер

БОЗОР
ВА
ОЧИҚ
ИҚТИСОДИЁТ

"БИЗНЕС КАТАЛОГ" КОМПАНИЯСИ ТАҚДИМ ЭТАДИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУЛКИ ҚЎМИТАСИНING НАШРИ

*Демократик давлат қурилишининг
назарияси ва амалиёти*

Ф.Н. Мақсудов
Г.И. Каримова
М.М. Перпер

**БОЗОР
ВА
ОЧИҚ
ИҚТИСОДИЁТ**

4

Лойиҳанинг муаллиф-раҳбари
Иқтисод фанлари доктори - Чжен Виктор Анатольевич

Муаллифлар жамоаси:
Иқтисод фанлари доктори - Чжен Виктор Анатольевич
Иқтисод фанлари номзоди - Ф.Н. Мақсудов
Сиёсий фанлар номзоди - Г.И. Каримова
Иқтисод фанлари номзоди - М.М. Периср.

Нашрга С.Н. Аманов
тайёрлаган

© “Бизнес Каталог” компанияси нaшри
© Материалларни нaшрга “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”
нашриёт уйи тайёрлаган

◆ **БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ** ◆

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, халқаро муносабатлар субъектига айланди. Ўзбекистон Олий Кенгаши 1991 йил 31 августда қабул қилган давлат мустақиллиги тўғрисидаги баёнонда “Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб, халқаро муносабатларда суверен давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти бўлиб майдонга чиқалди”, дейилди. Ўзбекистоннинг халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатидаги мақоми мустақилликнинг дастлабки беш йили ичида конкрет мазмун касб этди. Ўзбекистонни 150 дан ортиқ давлат тан олди, 70 дан ортиқ мамлакат билан дипломатия муносабатлари ўрнатилди. Республика БМТ аъзоси бўлди, Хельсинки битимларига қўшилди, Европа Иттифоқи билан шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисидаги Битимни имзолади. Қисқа вақт ичида Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ҳамкорликнинг нуфузли халқаро ташкилотлари бўлган Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё Тараққиёт Банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр алоқаси иттифоқи, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси ва бошқа кўплаб ташкилотларга қабул қилинди. Жаҳон ҳамжамиятининг суверен Ўзбекистонни тан олиши, унинг турли халқаро ташкилотлар ишида фаол қатн-

ашиши бирнеча ўн йилликлар давом этиб келган республика иқтисодининг ташқи биқиклигини баргараф этиш учун зарур шартдир. Очиқ турлаг иқтисодиётни қурмай туриб, мамлакат жаҳон хўжалик алоқаларида муносиб иштирок этмай туриб, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни барқарор иқтисодий ва ижтимоий тараққиётни таъминлаб бўлмайди.

Очиқ иқтисодиёт сари ҳаракат қилиш муаммоси унибу китоб учун асос қилиб олинди. Бозор иқтисодиётни ўз маъна- ятига қўра очиқ иқтисодий тизим бўлиб, унга авгаркия ва ўзини ўзи таъминлаш қоилалари ётдир. Бозор хўжалиги қонунари катта жўрофий майдонларда амал қилади, рақобатнинг за- бтини оширади ва ишлаб чиқарувчилар қайси мамлакатда жойлашган бўлишидан қатъий назар, уларни чиқимларни ка- майтиришга, сифатни оширишга, истеъмолчи ҳақида ғамхў- рлик қилишга мажбур этади. Китобнинг биринчи бўлими очиқ бозор тизимининг аҳамияти ва афзалликларини қараб чиқиш- га бағишланган. Китобхон халқаро савдонинг иқтисодий асос- лари тўғрисидаги фикрлар билан танилади, ташқи иқтисодий алоқаларнинг миллий хўжаликка таъсир кўрсатиш механиз- мини англаб олади. Бу таъсир плюс белгилли бўлиб, иқтисо- диёт таркибида ижобий ўзгаришларга ва аҳоли турмуш дара- жасининг ўсишга олиб келиши мумкин. Лекин, минус бел- гили бўлиб, мамлакатнинг кўпроқ ривожланган мамлакатлар учун хом ашё ва табиий ресурслар етказиб берувчи сифатидаги ролини сақлаб қолиши, иқтисодий қарамлик ва тенгсизликни мустаҳкамлаб қўйиши ҳам мумкин.

Жаҳон хўжалигига муносиб кириб бориш учун Ўзбекис- тон миллий иқтисодиётни босқичма-босқич очиб бориш йўлидан бормоқда. Нима сабабдан Ўзбекистон ташқи иқтисо- дий фаолиятнинг жадал эркинлаштириш моделини танлаб олмалди, очиқ иқтисодий тизим сари ҳаракатланишининг бо- сқичлари қандай, жаҳон хўжалигига кириш самардорлигини қандай баҳолаш керак каби саволларга ҳам китобнинг бирин- чи бўлимидан жавоб топасиз.

Иккинчи бўлимининг асосий мавзуси давлатнинг ташқи

иқтисодий фаоллият субъекти сифатидаги вазифалари ҳақида. Ташқи иқтисодий соҳада давлат стратегиясининг турлари, унинг хўжалик юритувчи субъектлар ташқи иқтисодий фаоллигини тартибга солишда фойдаланилган воситалари сингари масалалар батафсил қараб чиқилади. Иқтисодиёти ривожланиб бораётган мамлакатлар ташқи иқтисодий фаоллигининг ўзига хос томонлари билан, жаҳон хом ашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотини бозорларининг хусусиятлари билан танишши китобхонга Ўзбекистон ташқи иқтисодий стратегиясининг қонунликлари ва ривожланиш истиқболларини билдириб олиш имконини беради.

Жаҳон валюта-молния бозорларига қўшилмай туриб, жаҳон хўжалигига кириши мумкин эмас. Китобхон учинчи бўлим билан танишганда, боzorларнинг амал қилиш қонунликлари, чет эл валюталари ва миллий пул бирлигига талаб билан таклифнинг ўзаро таъсири, валюталар курсининг “сузиб юриши”нинг афзалликлари ва хавфлари, валюталарнинг айирбошланиши ва халқаро банклар тўғрисида тасаввур ҳосил қилади.

Миллий пул бирлигининг айирбошланишини таъминлаш мамлакатнинг жаҳон капиталлар бозорида қатнашишини енгилаштиради. Ўзбекистон структуравий қайта қуришни амалга ошириш, техникани янгилаш, жаҳон бозорларига пириоритет фойдаланилган рақобатбардор маҳсулот билан чиқиш учун чет эл капиталларини жалб этишга муҳтож. Ссуда ва тадбиркорлик капиталлари нима, бевосита инвестициялар мажмуа инвестицияларидан нимаси билан фарқ қилади, инвестиция иқтисоди нима ва қўлма корхоналар нимага керак каби ва бошқа масалалар гўртинчи бўлимда қараб чиқилади.

Бешинчи бўлим Ўзбекистоннинг жаҳон интеграция тизимларига киришига бағишланган. Жаҳон ва минтақавий товарлар ва хизматлар, капиталлар ҳамда ишчи кучи бозорларида иштирок этиш давлатларни интеграциялашувга, бозор кучлари амал қилиб турган йўлдаги божхона, валюта соҳасидаги ва бошқа тўсиқларни олиб ташлашга ундайди. Бунда ҳар бир мамлакат интеграция жараёнлари ҳамда улар тезлигини ўз манфаатларидан келиб чиқиб танлайди. Китобхон иқтисодий ин-

теграция жараёнларининг шакллари ва улар билан муқаррар суратда ёнма-ён кечадиган зиддиятлар ҳамда уларни ҳал этиш усуллари билан қизиқиб танишади. Шу муносабат билан интеграцияланув сари ўз йўларини 50-йилларда бошлаган Фарбий Европа давлатларининг тажрибаси намунали. Бўлимда МДХ мамлакатлари ҳамда Марказий Осиёда интеграция жараёнларининг ривожланиш йўсинлари, Ўзбекистоннинг турли интеграция жараёнларида ишпирок этиши, халқаро шартномалар тузиш амалиёти, республиканинг халқаро моллиявий-иқтисодий тузилмалар билан ўзаро муносабатлари ҳам кўриб чиқилади.

Охири олтинчи бўлим китобхонга корхона ташқи иқтисодий фаолиятининг асослари тўғрисида тасаввур беради. Бунда экспорт-импорт операциялари ҳамда ташқи иқтисодий битимлар ва ҳисоб-китоблар батафсил таҳлил қилинади, уларни самарали ташкил этиш бўйича тавсиялар берилади. Қўшма корхоналар ташкил этиш ва шартномалар тузишга бағишланган ҳамда ана шу мураккаб масалалар бўйича аниқ тавсиялар берувчи боблар ҳам амалий аҳамиятга эга.

Шубҳасиз, бу китобнинг вазифаси ташқи иқтисодий операцияларни қандай юритиш фойдали ёки давлат уларнинг самарадорлигини ошириш учун қандай сиёсат тутиши кераклиги ҳақида тайёр маслаҳатлар беришдан иборат эмас. У китобхонга ҳаҳон хўжалиги доирасида турли мамлакатлар манфаатларининг хилма-хиллиги ва кўпинча қарама-қаршилигини, очиқ иқтисодиётни шакллантириш борасида Ўзбекистоннинг тактикаси ва стратегиясини белгилаб берадиган мамлакат ва ҳаҳон бозорларининг фоят мураккаб жараёнларда ўзаро таъсирини билшб олишда ёрдам бериши керак.

Иқтисод фанлари доктори

В.А.Чжен

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

1 - бўлим

1.0. Халқаро савдонинг иқтисодий асоси

Жаҳон бозорига нима асос бўлган? XVIII асрга қадар олимлар бу саволга жавобни табиат инъомларининг турли мамлакатлар ва халқлар ўртасида нотекис тақсимланганлиги билангина боғлар эди. Мулоҳаза юриштиш мантиқи оддий эди: агар бир мамлакатда мармар кони, бошқасида эса олтин кони бўлса, уларнинг қироллари олтин тожда мармар қопланган саройда ўтиришлари учун бу мамлакатлар бир-бири билан савдо қилиб, мармарни олтинга айирбошлаши керак, вассалом.

Адам Смит билиш сари янги қадам ташлаб, "мутлақ устунлик" тушунчасини киритди. "Мутлақ устунлик" ҳар қайси мамлакатда шундай товар мавжудки, харажатлар бирлигига ҳисоблаганда у бошқа мамлакатларга қараганда кўпроқ ишлаб чиқариши мумкин бўлган вазиятдир.

Айтайлик, Ўзбекистонда энг арзон ишлаб чиқариладиган товар - пахтадан тайёрланган кўйлақлардир, Украинада эса - шакар. Украинада харажатлар бирлиги ёрдамида 50 кг шакар ёки 25 та кўйлақ ёхуд мазкур миқдор доирасида шакар ва кўйлақларнинг ҳар қандай комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин. Ўзбекистонда харажатлар бирлиги ёрдамида 40 кг шакар ёки 100 дона кўйлақ ёхуд мазкур миқдор доирасида ҳар қандай комбинациядаги маҳсулотни ишлаб чиқарса бўлади.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИГИ

Маълумот учун материал

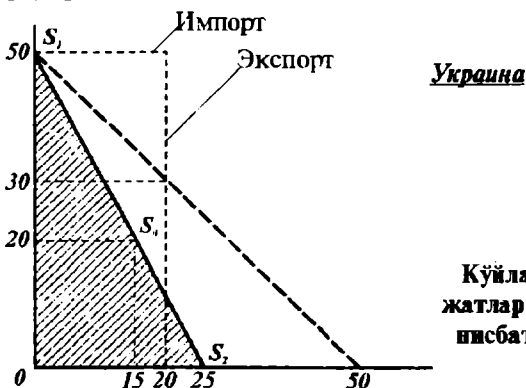
Халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги мунтазам тақдиротлар меркантилизм даврида (тахминан XVI-XVIII асрлар) Европада бошланган ва давлатнинг ташқи савдоси қандай бўлиши керак деган мавзудаги умумий фикр юритишдан иборат эди. Бошқа мамлакатларга экспортни қўпайтиришга ёрдам бериш ва у ердан импортни чеклаш ҳар бир мамлакатнинг манфаатларига мос деб ҳисобланар эди. Шу сабабли меркантилчилар импорт йўлига қўлдан-қўп чекловлар қўйиш зарурлигини оқлар эдилар. Улар импортга солиқ солиш иш жойларини ташкил этиш ва мамлакат ичида даромаднинг қўпайишига олиб борадиган восита деб ҳисоблар эди. Товарларни импорт қилиш эса ёмон, чунки улар учун ҳақ тўлаш керак, бу эса агар чет элликлардан сотиб олинган товарлар ва хизматлар уларга сотишга муваффақ бўлинганидан кўра кўпроқ бўлса, металл пуллар (олтин ва кумуш)нинг четга чиқиб кетишига олиб келиши мумкин деб қарашар эди. Импортдан яна шунинг учун ҳам қўрқиниш керак эдики, уруш бўлиб қолган тақдирда бу товарлар билан таъминлашни тўхтаб қолиши мумкин эди.

XVIII аср охирида меркантилчиларга қарама-қарши ўлароқ, янгича ёндошув – фритрейдерлик (инглизча free trade – эркин савдо сўзи билан) шаклланди. Бу ёндошув тарафдорлари тўла савдо эркинлигига йўл қўйиш одамларини қандай савдонинг зарур деб ҳисобласа, шунисига имкон бериш айрим давлатнинг ҳам, умуман барча мамлакатларнинг ҳам манфаатларига мос келадиган деб таъкидлайди.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТУЗУМНИНГ АҚАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Савдо бўлмаса, ҳар бир мамлакат фақат ўзи ишлаб чиқарган нарсанигина истеъмол қилиши керак, холос. Бундай шaroитда Ўзбекистон билан Украинадаги истеъмолнинг шaкар ва кўйлақларнинг ҳар хил комбинацияси билан кўрсатилган энг кўп ҳажмларини 1.1.расмда қора қилиб белгиланган эгри чизиқлар шaклида кўрсатиш мумкин.

Шaкар (харажатлар бирлигига нисбатан кг)

Шaкар (харажатлар бирлигига нисбатан кг)

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИЙТИ

Шу тариқа, назарий жиҳатдан Украина ўзини 50 кг миқдоридида шакар билан таъминлаши ва умуман кўйлаксиз қолиши (S1 нуқтаси) ёки бир кг ҳам шакар ишлаб чиқармаган ҳолда ҳамма имкониятларини фақат кўйлак ишлаб чиқаришга сарфлаши мумкин (S2 нуқтаси). Яна бир вариант бўлиши мумкин, бунда S0 нуқтасида кўрсатилганидек, 20 кг шакар ва 15 дона кўйлак ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон 100 дона кўйлак ва 40 кг шакар ёки бошқачароқ нисбатда, масалан 70 дона кўйлак ва 12 кг шакар ишлаб чиқариши мумкин.

Ташқи иқтисодий алоқалар бўлмаса, Украина ва Ўзбекистон нима ва қанча ишлаб чиқаради? Айтайлик, аҳоли афзал кўрадиган нарсалар шундайки, юқоридаги ва пастдаги чизмаларда эгри чизиқнинг S1 S2 нуқталарида ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган барча комбинацияларидан S0 нуқтаси танлаб олинади. Яъни Украинада 20 кг шакар ва 15 дона кўйлак, Ўзбекистонда эса 12 кг шакар ва 70 дона кўйлак ишлаб чиқарилади.

Савдо бўлмаса, ҳар икки мамлакатдаги нархлар турлича. Агар иккала товар рақобатли бозорга қўйилса, уларнинг нисбий нархлари нисбий ишлаб чиқариш чиқимлари билан белгиланади. Украинада кўйлакнинг нархи тахминан икки кг шакар (50:25) билан баҳоланади. Яна шу сабабга кўра, Ўзбекистонда ташқи савдо бўлмаганида бир дона кўйлак 0,4 кг шакарга (40:100) тушади.

Энди бу мамлакатлар ўртасида савдо алоқалари ўрнатилди деб тасаввур қилайлик. Кимдир нархлардаги фарққа эътибор беради: Ўзбекистонда кўйлак арзон - бир дона кўйлак атиги 0,4 кг шакарга сотилади, холбуки Украинада ҳар бир кўйлак учун икки кг шакар олиш мумкин. Агар транспорт харажатлари қиммат бўлмаса (биз эса улар нолга тенг деб тахмин қиламиз), ўша кимдир имкониятдан фойдаланиб, Ўзбекистондан кўйлакларни сотиб олиб, уларни Украинада шакарга сота бошгайди.

Ташқи савдо битимлари бутунлай унинг қўлида қоладими ёки унинг мустақил рақобатчилари пайдо бўлиб қоладими

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

ими, бундан қатъий назар, мутлақо аёнки, ташқи савдо оқимининг йўналишлари ишлаб чиқариш чиқимлари ўртасидаги нисбат билан белгиланаверади. Украинада шакар, Ўзбекистонда эса қўйлакни нисбатан арзон бўлганлигидан, Ўзбекистон қўйлакни экспорт ва шакарни импорт қилади.

Икки мамлакат ўртасида савдо ривожланишидан уларнинг аҳолиси нима ютади? Истеъмолнинг тузилиши ўзгаради ва ишлаб чиқаришни ихтисоелаштиришдан иқтисодий самара олинishi таъминланади. Энг аввало, истеъмолнинг кўпайишида ўз аксини топадиган ташқи савдо туфайли эришиладиган ютуқни кўриб чиқамиз.

Айтайлик, мамлакатлар ўртасидаги савдо натижасида шакар билан қўйлакнинг нархи 1 : 1 нисбатда белгиланади, деб фараз қилайлик. Агар ишлаб чиқаришнинг тузилиши ҳатто S0 нуқтада қолган тақдирда ҳам томонлар ана шу шартлар асосида савдо қилса, фойда олаверади. Экспорт қилинган ҳар бир кг шакар учун биттадан қўйлак олиб, Украина аввалги истеъмол даражасидан ошиб кетиши мумкин; бу 1.1.расмда қалин пунктир чизиқ билан кўрсатилган. Бу истеъмолни ўстирадими? Шубҳасиз, ўстиради, чунки янги нисбат (1 қўйлак = 1 кг) эски нисбатдан (1 қўйлак = 2 кг) фарқ қилади. Энди жаҳон бозори нархлари бўйича уларга ўзларига керак эмас деб ҳисоблаган ҳар бир кг шакар учун биттадан қўйлак олиши мумкин. Бу ҳол уларга фойда келтиради. Ўзбекистон ҳам истеъмолда фойда кўради.

Кейинчалик ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш туфайли ҳам ютуқни кўпайтириш мумкин. Энди Украина учун S0 нуқтасидаги каби ҳар бир харажатлар бирлигига 20 кг шакар ва 15 дона қўйлак ишлаб чиқариш шарт эмас. Бундай шароитда у қўйлак ишлаб чиқаришдан бутунлай воз кечиши керак. Модомики, ресурслардан қишлоқ хўжалигида фойдаланиб, аввалги битта қўйлак ўрнига икки кг дан шакар ишлаб чиқариш ва экспорт қилинган ҳар икки кг шакарга иккита қўйлак олиш мумкин бўлган бир пайтда, ресурсларни қўйлак тикишга сарфлашнинг нима кераги бор? Украина S1 нуқтаси-

СИЎРАК ИҚТИСОДИЙ ҲИВАЛИНИ АХТИСОСЛАШИШ ВА АДОЛЛАТЛИК

да шакар ишлаб чиқаришга батамом ихтисослаштириши ва унинг бир қисmini кўйлақларга алмаштириши мумкин; бу эса истеъмолни чизмадаги С нуқтасига ўзгартиради. Худди шунга ўхшаб, Ўзбекистон ҳам ўзи учун арзон тушадиган товар ишлаб чиқаришга ихтисослаштириши ва фақат кўйлақ ишлаб чиқариб (1.1. расмининг пастки чизмасидаги S1 нуқтасида кўрсатилганидек), уларни С нуқтасидаги зарур истеъмол даражасига етиш учун шақарга алмаштириб олиши мумкин.

Ихтисослаштириш ва жаҳон нархларида бир кг шақарга бир дона кўйлақ алмаштириб олиш имконияти бир вақтнинг ўзида ҳам Украинага, ҳам Ўзбекистонга ташқи савдодан фойда олиш имконини беради. Иккала мамлакат ҳам ташқи савдосиз эришиб бўлмайдиган истеъмол даражасига кўтарилиши мумкин. Энди Украина аҳолиси 30 кг шақар ва 20 дона кўйлақ (10 кг шақар ва 5 дона кўйлақ кўп), Ўзбекистон аҳолиси эса 80 дона кўйлақ ва 20 кг шақар (8 кг шақар ва 10 дона кўйлақ кўп) истеъмол қилиши мумкин. Агар Украина билан Ўзбекистон автаркияни сақлаб, биз келтирган расмдан йўғон чизикқа қолаверганда эди, улар ҳеч қачон С нуқтасига ета олмаган бўларди. Ташқи савдо бўлмаган шароитда истеъмолга сарфланадиган шақар билан кўйлақнинг йўл кўйиши мумкин бўлган ҳар бир комбинациясига (уларнинг кўпчилиги қалин чизик билан белгиланган) жаҳон нархини билдирувчи чизикдаги (қалин пунктир чизик) нуқта тўғри келади. Бу нуқтада ихтисослашув ва ташқи савдо дуфайли иккала товарни истеъмол қилиш ҳажми ошади.

Халқаро товар айирбошлаш фойдалигининг сабаблариши тадқиқ қилишда иавбатдаги қадамни Рикардо ташлади. У **нисбий устунлик қонунини** таърифлаб берди.

У ёки бу товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларда мутлақ устунликка эга бўлиш ташқи савдонинг кенг тарқалиши сабабларини батамом тушунтириб бера олмайди. Чизиқларни таққослаганда мамлакатлардан бирортасида қарийб ҳамма товарларни ишлаб чиқариш самарадорлик жиҳатидан бошқа мамлакатлардагидан ортиқ бўладиган

қоллар тез-тез учраб турали. Лекин шундай ҳолда ҳам ташқи савдо учун рағбат сақланиб қолаверали, чунки бу самарадорлик даражаси турли товарлар учун бир хил эмас. **Нисбий устуңлик қонуни** мамлакатда барча кучни шу ерда нисбатан кўпроқ самарадорликка эга товарларни ишлаб чиқаришга қаратиш ва уларни экспорт қилиб, ўрнига-ўрни ўзи жуда кам устуңликка эга бўлган товарларни олиб келиш фойдалироқ эканини тасдиқлайди. Шундай қилиб, ташқи савдо бир томоннинг югугини белгилайдиган бошқа томон мағлубияти ифода қилмайдиган “нуль суммати ўйин” эмас. Савдо ҳамма учун фойдали бўлиб, унда қапилашиш ҳеч бўлмаганда савдо муносабатлари ўрнатилгунга қадар булган аҳволни ёмонлаштирмайди.

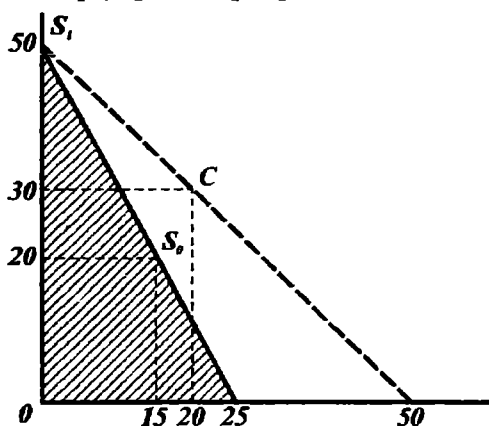
Буш қуйидаги рақамли мисол билан кўрсатамиз. Айтгайлик, Украинада аввал идек харажатлар бирлиги ёрдамида 50 кг шакар ёки 25 дона кўйлак ёхуд мазкур миқдорлар доирасида шакар ва кўйлактарнинг исталган комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин бўлсин, шунингдек Ўзбекистонда харажатлар бирлиги ёрдамида 67 кг шакар ёки 100 дона кўйлак ёхуд мазкур миқдорлар доирасида уларнинг исталган комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин бўлсин. Яъни Ўзбекистон кўйлактарни ҳам, шакарни ҳам Украинага қараганда кўпроқ самарадорлик билан ишлаб чиқарсин. Бу украиналик тадбиркорлар учун ўзбекистонлик тадбиркорлар билан савдо қилишнинг маъноси қолмагичлигини аниқлатадими?

Харажатларни тежаш нуқтан назардан ўзбекистонлик ишлаб чиқарувчиларнинг украиналик ишлаб чиқарувчилардан қанчалик устуңлигини ҳисоблаш керакми? Бу устуңлик даражаси ҳар иккала товар бўйича бир хил бўлиши эҳтимолдан йироқ. Бир товар бошқа товарга қараганда кўпроқ самара билан ишлаб чиқарилиши аниқ. Демак, ишлаб чиқариш тармоқларидан бири ривожланиш учун ва унинг маҳсулоти эса экспорт учун нисбатан фойдалироқ бўлиб чиқади. Ана шу нисбатан фойдалилик мамлакатлар ўртасида товарлар айирбошлашнинг тузиллигини белгилаб берадиган асосдир.

ОЧИК ИҚТИСОДИЙ ТЎВИМИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИЙИГИ

Нисбатан устунликдан фойдаланиш натижасида олин-
диган ютуқ ҳақида янада тўлароқ тасаввурга эга бўлиши-
мизга юқоридаги мисолнинг чизмаси берилган 1.2 расм ёрдам
беради.

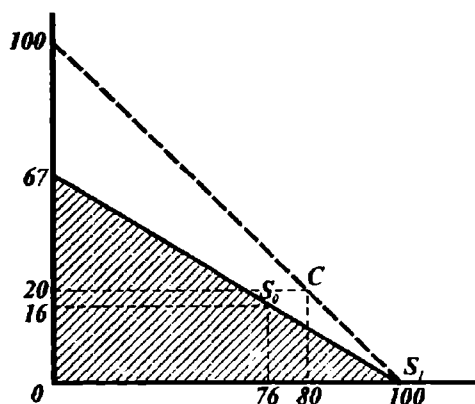
Шакар (харажатлар бирлигига нисбатан кг)

Украина

**Кўйлак (хара-
жатлар бирлигига
нисбатан дона)**

Шакар (харажатлар бирлигига нисбатан кг)

Ўзбекистон

**Кўйлак (харажат-
лар бирлигига
нисбатан дона)**

◆ — БОЗОР ВА ОЧИК ИҚТИСОДИЁТ — ◆

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТУВИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИГИ

Агар ташқи савдо олиб борилмаса, Украина ўзини-ўзи таъминлашга ўтиб қолади ва қалин чизикдаги нуқталардан бирида, масалан S_0 нуқтасида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотнигина истеъмол қилишга мажбур бўлади. Ўзбекистон ҳам шу аҳволга тушади.

Савдо алоқалари ўрнатиш мамлакатларнинг имкониятларини кенгайтиради, гарчи Украинага иккала товарни ишлаб чиқариш Ўзбекистондагига қараганда, ҳатто қимматроқ тушса ҳам. Савдо қилиш имконияти туғилиши биланоқ, қим бўлмасин Украинада битта кўйлакка икки кг шакар сотиб олиш, шакарни Ўзбекистонга жўлатиш ва у ерда учта кўйлакка сотиш мумкинлигига (100/67·2) эътибор беради. Иккала мамлакатда ҳам ҳар бир товарни ишлаб чиқариш қанчага тушишидан қатъий назар, Украинадан шакар чиқиб кета бошлайди ва у Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган кўйлакка айирбошланади. Савдонинг ривожланиши тез орада бу мамлакатлардаги нисбий нархларнинг барварлашувига олиб келади.

Музлақ устунлик вазиятида бўлганидек, бу гал ҳам энг кўп миқдорда истеъмолни таъминлаш учун ҳар иккала мамлакат учун битта товарни яъни Украинада шакарни, Ўзбекистонда кўйлақларни ишлаб чиқаришга батамом ихтисослаштириш фойдали бўлиб қолади. Жаҳон нархларининг нисбати бир кг шакарга бир дона кўйлак даражасида қарор топса, ҳар қайси мамлакат истеъмолда S нуқтасига етади, шунда Украина 20 дона кўйлак эвазига 20 кг шакар экспорт қилади. Ташқи савдо туфайли S га ўхшаган нуқталарга ўтиш мумкинлиги натижасида истеъмолнинг ўсишига эришилади. Ташқи савдо бўлмаса, S_0 га ўхшаган нуқталарда бундай истеъмол даражасига етишиб бўлмайди.

Нисбий фойда қондаси ҳар бир мамлакатни мавжуд ресурслардан гоаят оқилона фойдаланишга имкон берадиган даражада ўз иқтисодийетини ихтисослаштиришга ва бошқа мамлакатлар билан товар айирбошлаш натижасида ўз фуқароларининг фаровонлигини энг юқори нуқтага кўтариш ундайди.

XX асрнинг биринчи чорагида Рикардонинг “нисбий чиқимлар” назариясида ўзгаришлар юз бериб, у Д.Хекшер - Олиннинг ишлаб чиқариш омиллари нисбати янги классик моделга айланди. Рикардонинг назарияси фақат ҳар бир мамлакат ишлаб чиқариш чиқимлари бошқа мамлакатлардагига қараганда кам-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИЙТИ

роқ бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашгани кераклигига асосланар эди. Шундай ихтисодчилари Э.Хекшер билан Б.Олин фақат чиқимлар даражаси ишга эмас, балки уларнинг тузилишини ҳам ҳисобга олини зарурлигини асослаб берди. Чунки, ишлаб чиқаришнинг хусусиятига боғлиқ ҳолда капитал, материал, энергия ва меҳнат сарфлари ҳам ҳар хил бўлади. Ишлаб чиқаришнинг сермеҳнат турлари арзон ишчи кучи ортиқча бўлган мамлакатларда, энергияни кўп талаб қиладиган ишлаб чиқаришлар эса энергия ресурсларига бой мамлакатларда жойлаштирилиши керак ва ҳоказолар Хекшер-Олиннинг (буидан кейин Х-О назарияси) халқаро савдо модели Рикардонинг “ишсбий чиқимлар” назариясини тинкор этмайди, балки уни янада мукаммаллаштиради ва аниқлаштиради.

Э.Хекшер ва Б.Олиннинг айтишича, мамлакатлар ортиқча ишлаб чиқариш омилларидан унумли фойдаланиб ишлаб чиқарган маҳсулотларини экспорт қилади ва ўзлари учун тақчил бўлган омиллардан фойдаланиб ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни импорт қилади.

Ортиқча ишлаб чиқариш омиллари ва улардан унумли фойдаланиш легадида нима тушунилтишни кўриб чиқамиз.

Агар мамлакатдаги ишчи кучи миқдори билан бошқа омиллар ўртасидаги нисбат дунёнинг бошқа мамлакатларидагига қараганда юқори бўлса, бундай мамлакат ортиқча ишчи кучига эга деб ҳисобланади.

Агар маҳсулотнинг қийматида ишчи кучига қилинган харажатлар улуши бошқа маҳсулотларнинг қийматидагига қараганда ортиқ бўлса, бу маҳсулот сермеҳнат маҳсулот деб баҳоланади. Халқаро савдонинг тузилишини тушунириб берадиган Х-О назарияси савдо алоқалари ўрнатилганига қадар нархлардаги халқаро фарқларнинг сабабларида бағинланган махсус бўлимдан бошланади. Нима сабабдан биз кўриб чиққан мисолда савдо алоқалари ўрнатилганига Украинада кўйлактар қиммат-у (бир дона кўйлакка 2 кг шакар), Ўзбекистонда эса бу қадар арзон (битта кўйлакка 2/3 кг шакар) бўлган?

Ишсбий чиқимлар фарқланишининг манбаи ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро нисбати. Молдими Украинада кўйлак 2 кг шакарга тушар экан, бу ҳол биринчи навбда шу билан изоҳланиши керакки, демак Украинада шакар ишлаб чиқ-

аришда унумли фойдаланиладиган омиллар Ўзбекистондаги на нисбатан кўп ва кўйлак ишлаб чиқаришда унумли фойдаланиладиганга нисбатан кам. Айтайлик, “ер” шакар ишлаб чиқаришда унумлироқ фойдаланиладиган омил, “меҳнат” эса кўйлак ишлаб чиқариш учун унумлироқ фойдаланиладиган омил. Шунингдек, ҳамма чиқимларни ер ва меҳнат сарфидан иборат қилиб қўйиш мумкин деб тахмин қилайлик (масалан, шакар учун зарур ўнгиларни ишлаб чиқаришда, худди шунингдек газлама ишлаб чиқаришда ҳам маълум миқдорда ер ва меҳнат сарфлаш керак). Шунда агар Украина шакар экспорт қилиб, кўйлаklar импорт қилса, Х-О назариясига кўра, бу ҳол Украинада ишлов беришда яроқли ер кўпроқ бўлиб, меҳнат тақлифи муайян даражада тақинилгани туфайли юз беради.

Бундай вазиятда (бошқа шартлари тенг бўлганда) Украинада ерни ижарага олиш Ўзбекистондагига қараганда арзонроқ тушибди, тўқимачилик саноати ходимлари эса Ўзбекистондагига қараганда бирмунча юқорироқ иш ҳақи талаб қилиши керак бўлади. Ернинг арзонлиги деҳқончиликдаги чиқимларни кўйлак ишлаб чиқаришдагига қараганда кўпроқ камайтиради. Аксинча, ишчи кучининг тақинилгани Украинада кўйлаklarни нисбатан қимматлаштиради. Х-О назариясига кўра худди шу нарса савдо алоқалари ўрнатилганига қадар мавжуд бўлган нархлар ўртасидаги фарқни тушунтириб беради. Ана шу назарияга мувофиқ ишлаб чиқариш омиллари билан нисбатан таъминланишдаги ҳамма улардан фойдаланиш тавсифидаги фарқлар савдо алоқалари ўрнатилганидан кейин Украинадан кўйлак эмас, балки шакар экспорт қилинишига (ва шакар эмас, балки кўйлаklar импорт қилинишига) сабаб бўлади.

Бироқ, орадан бир мунча вақт ўтгач, америкалик иқтисодчи В.Леонтьев мантқиққа тўғри келмайдиган ғалати ҳодисаларни аниқлади.

“Леонтьев парадокси” шундан иборат эдики, **ишчи кучи энг қиммат турадиган АҚШ гоаят сермеҳнат маҳсулотини экспорт қилишга эҳтисосланган.** Бу парадокс Хекшер-Олин модели ишлаб чиқаришнинг кўп илм талаб қилиши каби омилни ҳисобга олмангилгани натижасида келиб чиққан эдики, фантехника революцияси шароитида бундан кўз юмishi мутлақо мумкин эмас. Хекшер-Олин модели халқаро савдонинг янги

Олгита етакчи мамлакат ташқи савдосининг тузилиши Х-О назарияси адолатли эканлигининг яққол тасдиғидир. Япония табиий ресурслар жиҳатидан унумли бўлган “бирламчи хом ашё”ни (қишлоқ хўжалиғи маҳсулотини, балиқ маҳсулотини, ўрмон ва қайта ишлаш саноати маҳсулотини) импорт қилишга анча боғлиқ, чунки унинг ўзи буларни мамлакатдаги мавжуд юқори турмуш даражасига мос келадиган катта талабни қондириш учун етарли миқдорда етиштира олмайди. Ташқи савдосиз Япония анча камбағал мамлакатлар қаторида қолган бўларди. Бу импортнинг ҳақини тўлашда Японияга техникага доир жуда кўп маҳсулотни экспорт қилишдаги алоҳида устунлик ёрдам бермоқда, Х-О назарияси Япониянинг илмий ходимлар билан ортиқча даража таъминланганлигига асосланиб, ана шундай баъорат қилган бўларди. Бир вақтлар кенг тарқалган, ҳозир эса унутилиб кетган фикрга қарама-қарши ўлароқ, Япония сермеҳнат саноат товарларини ишлаб чиқаришда нисбатан устунликка эга эмас.

Ҳозир, турмуш даражаси ва иш ҳақи ставкалари бўйича Япония Шимолий Америкага яқинлашиб борган сари барча сермеҳнат ишлаб чиқаришлардаги нисбий устунликлар қолдиқларини тез суръатлар билан қўлдан бермоқда.

АҚШ муайян малакадаги ишчи кучи ва айрим табиий ресурслар билан таъминланишга асосланган нисбий устунликка эга. Техникавий илғор маҳсулотни экспорт қилишдаги мусбат сальдо мамлакатнинг илмий ва тегишли ишлаб чиқариш ходимлари билан таъминланишда нисбий ортиқчалikka эга эканлигини акс эттиради. Хизматларни экспорт қилишдаги нисбий устунлик қисман ўша малакали меҳнат билан таъминланганликни ва, бундан ташқари, капиталнинг олдиндан жамғарилишини акс эттиради. АҚШ қарз капитал ва бошқа молиявий хизматларни (1985 йилга қалар), бошқарув хизматлари ва маркетинг, патент лицензиялари соҳасидаги хизматларнинг соф экспортчисидир.

II

Бу хизматлар қисман техника талаб, қисман капитал талаб хизматлардир. Ниҳоят, қишлоқ хўжалик экинзорлари нисбатан ортиқча бўлганлиги туфайли АҚШ мўтадил иқлим минтақаси маҳсулотлари ишлаб чиқаришда нисбий устунликни сақлаб келмоқда, бироқ уларнинг экспортини бошқа хом ашёни (айниқса нефтни, қўллаб минерал хом ашёни, тропик экинларни) жуда қўллаб соф импорт қилиш қоплаб кетмоқда.

Бошқа мамлакатларда нисбий устунликлар бу қадар яққол кўзга ташланмайди. Ғарбий Европа мамлакатлари Японияни кита ўхшаш нисбий устунликларга эга, лекин бу ерда экспорт билан импортнинг нисбати анча мувозанатлашгандир. Канада кўпроқ хом ашё товарлари экспорт қилиб, унинг ўрнига хизматлар ва техника талаб саноат товарларини олади. Ҳатто унинг "стандарт" саноат товарларида кўриниб турган нисбий устунлиги ҳам нефть кимёси, металлургия, ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноатининг энергия талаб ва материал талаб маҳсулотини экспорт қилиш билан изоҳланади.

Хуллас, умуман олганда, 1979-1980 йиллар ва шундан кейинги йиллар ташқи савдосининг тузилиши Х-О назариясининг ҳулосаларига тамомия мос келаян.

неоклассик назарияси - “янги маҳсулотнинг ҳаёт шикли” билан тўндирилади.

Ушбу назариянинг муаллифлари М.Познер, Г.Хуфбауэр ва Р.Вернон ишчи кучи нисбатан қиммат турадиган мамлакатларда илгор технологияга асосланган сермеҳнат маҳсулот ишлаб чиқариш барибир даромадли бўлади, деган хулосага келишди. Масалан, сермеҳнат синтетик газламаларни дастлаб фақат илмий-техникавий потенциални юқори бўлган мамлакатлардагина ишлаб чиқариш мумкин эди. Сўнгра, бу технологияни ўзлаштирилиши ва кенг ёйилиши туфайли синтетик газламаларни ишлаб чиқариш ишчи кучи арзон бўлган ривожланаётган мамлакатларга ҳам кўча бошлади. Бунинг натижасида Гарб илмий-техникавий омил туфайли ўзи эга бўлган нисбий устуңликни кўшдан бера бошгади.

Шундай қилиб, “маҳсулотнинг ҳаёт шикли” назарияси фақат фан-техника тараққиётининггина ҳисобга олиб қолмасдан, балки халқаро ихтисослашув ва кооперациянинг динамиқни туфайли ишлаб чиқариш чиқимларидаги таркибий қисмлар нисбатининг доимий ўзгариб туриш механизмининг ҳам тулпунтириб беради. У ёки бу мамлакатга мана бушдай товарни ишлаб чиқаришга ихтисослашиш фойдали, деб айтишнинг ўзи кифоя қилмайди. “Қасрда” лигининггина эмас, балки яна “қатон” лигини ҳам билтиш шарт. Телевизорлар ишлаб чиқариш аввалига фақат ривожланган мамлакатлардагина мумкин эди, ҳозир эса уларни ва видеомашинуфонларни чиқариш ривожланаётган мамлакатлар учун фойдали бўлиб қолди. Бошқача қилиб айтганда, “маҳсулотнинг ҳаёт шикли” назариясида Рикардонинг фақат макондаги эмас, балки вақт жиҳатидан ҳам халқаро ихтисослашув шароитида “нисбий чиқимлар” қойдаси ривожлантирилади.

Мамлакатларнинг турли товарларни иқтисодий самарадорлик билан ишлаб чиқаришга қодирлиги вақт ўтиши билан ўзгариши мумкинлиги ва чиндан ҳам ўзгараётганлиги халқаро савдодаги бу жараёнларни тушуниш учун жуда катта аҳамиятга эга. Ресурслар ва технологиянинг тақсимланишидаги сиқжишлар турли мамлакатларда товарлар ишлаб чиқаришнинг нисбий самарадорлигида сиқжишларга олиб келини мумкин.

Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилдан бери ўтган даврда чет эл капитали жалб қилинган ҳолда сифат жиҳатидан жаҳон дара-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

жасида маҳсулотни рақобат нархларида ишлаб чиқаришга қодир бўлган бир қанча саноат корхоналари барпо этилди. Мустақилликка эришгунга қадар асосан қишлоқ хўжалик тоғирлари ва хом ашё экспорт этиб келган республика ҳозир тобора кўпроқ миқдорда қайта ишлаш саноати буюмларини экспорт қилишга ўтмоқдаки, бу ҳол ишлаб чиқариш омиллари нисбий қийматининг ўзгаришига ҳам олиб келади. Масалан, Асака илҳрида қуввати йилга 200 минг автомобиль ишлаб чиқаришга етадиган автомобилсозлик мажмуасининг куриб ишла туширилиши экспорт тузилишида фақат уларнинг пайдо бўлишигагина олиб келмайди. Маажмуанинг ишлаб туриши юзлаб янги юқори технологияга асосланган корхоналарнинг ривожланишига илҳроит яратади, бу ҳол ишлаб чиқариш ресурсларининг тузилишини ҳамта уларни ишлаб чиқариш самарадорлигини тубдан ўзгаририб юборали. Миллий иқтисодиёт эволюция қилиб борган сари илҳги кучишнинг миқдори ва сифати, капиталнинг ҳажми ва таркиби ҳам ўзгариб боради, янги технологиялар вужудта келди. Ҳатто ер ва табиий ресурсларнинг қўлани ва сифатларида ҳам ўзгаришлар юз бериши мумкин. Бу ўзгаришлар юз бериб борган сари Ўзбекистоннинг турли товарларни ишлаб чиқаришвидаги нисбий самарадорлик ҳам ўзгариб боради.

Халқаро савдо фойдали эканлигининг сабабларини тушунириб берадиган назариялар дунёда битта ҳам мамлакат йўқки, у ўз бойлигидан ва мавжуд нисбий устунликдан фойдаланиб жаҳон бозоридан ўзинга муносиб жой топа олади, деган хулоса чиқаришга имкон беради.

Масалан, ҳозир жаҳонда гулчилик гуркираб ривожланиб, жуда сердаромад тармоққа айланди: жаҳон бозорида гул сотишнинг йиллик ҳажми 20 млрд. АҚШ долларига етди. Қудратли саноат тармоқлариши ривожлантиришга кучи етмайдиган, аммо иқлими яхши ёки қишлоқ хўжалигида юксак маданията эришган кичик мамлакатлар ҳам жаҳон гуллар бозорида қатнашиб, жуда катта даромад олмақда. Чунинчи, Колумбия 70-йиллар бошвидан гул егиштириш билан шуғуллана бошлади, 90-йилларнинг ўрталаридан эса бу ерда ҳар йили сотиш учун 130 минг тонна гул, яъни бу соҳадаги АҚШ импортининг 90 фоизи миқдориди тайёрланмоқда. Дунёнинг етакчи гулчилари голландлар биргина Германияга ҳар йили 200 минг тонна гул сотали, Исро-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТАРТИННИНГ АҲАМИЯТИ ВА АЪВАСОСИ

ил эса дунёдаги гул етиштирувчи ушунчи мамлакат бўлиб, ҳар йили Европага гул сотишдан 150 млн. АҚШ доллари ишлайди.

Бошқача қилиб айтганда, жаҳон савдосининг ҳар бир қатнашчиси ўз иқтисодиётини тўғри ихтисослаштириб, жаҳон бозорига чиқишдан олдинги вақтдагига қараганда яхшироқ яшаш имконига эга бўлади.

1.1. Миллий ҳужаликни ривожлантиришда ташқи иқтисодий алоқаларнинг роли

Ташқи иқтисодий сиёсат ҳар қандай миллий иқтисодиёт тараққиётини таъминлашнинг муҳим воситасидир. Бир-биридан фарқ қиладиган иккига модель мавжуд. Биринчи модель жаҳон бозори билан мустаҳкам боғлиқ, экспортга ишлайдиган тармоқлар устуллик қиладиган очиқ иқтисодиётни вужудга келтиришга қаратилган. Иккинчи модель божхона тўсиқлари баланд ва импорт ўрнини босадиган ишлаб чиқаришлар устуллик қиладиган маҳдуд ҳўжаликни афзал кўради.

Бизда вужудга келадиган конкрет шароитлар ҳисобга олинмадиган очиқ иқтисодиёт модели асос қилиб олинган. Бошқаришни тубдан ислоҳ қилиш, бозор муносабатларига ўтиш, чинакам мустақилликка эришиш Ўзбекистон иқтисодиётининг очиклигига ва унинг жаҳон ҳўжалик алоқаларига фаол қўшилишига қаратилган йўлни амалга ошириш билан чамбарчас боғлиқ. Бу эса жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш ва унда республика учун тўла ҳуқуқли аъзо ўрнини таъминлаш асосида халқаро меҳнат тақсимотининг афзалликларидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш имконини бермоқда.

Жаҳон бозорлари учун очик бўлган иқтисодиётни шакллантириш, ушбу вазифани ҳал этишга қаратилган ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш Ўзбекистон давлати мустақиллигининг кафолатларидан бири ва унинг халқ ҳўжалигини барқарорлаштириш омилидир. Иқтисодий мустақилликни таъминлашнинг “фақат ўз кучларига таяниш” каби автаркияга хос назарияларга ҳеч бир алоқаси йўқ. Ҳозирги шароитда халқаро меҳнат тақсимотидан мустақил яшаш мумкин эмас.

Ҳозир ҳатто катта ҳудудга, кўп миллионли аҳолига,

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

хилма-хил ресурсларга эга бўлган мамлакатнинг ҳам бошқа давлатлар билан доимий ва кенг қўламдаги иқтисодий алоқаларсиз ривожланишини тасаввур қилиш қийин. Миллий иқтисодиётнинг хилма-хил эҳтиёжлари кўп ва тобора ортиб бораётган даражада чет элдан маҳсулот олиб кириш ҳисобига қондирилмоқда.

Ўз кучларига ишониб иш тутиш даври ўтиб кетди. Ўзини-ўзи таъминлаш йўли ҳозирги шароитда иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт йўлидаги ғовга айланмоқда, у ресурслардан нотўғри фойдаланиш билан боғлиқ ҳамда бозор иқтисодиётига ўтишни қийинлаштиради.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, ички бозорни тўлдирish муаммоларини фақат ўз ишлаб чиқариши ҳисобига самарали ҳал қилишга уриниш мағлубиятга маҳкумдир. Ҳозирги инсон эҳтиёжлари шу қадар хилма-хилки, уни “нагурали хўжалик” доирасида, мамлакатнинг жаҳон бозорларидан ажралган ҳолда қондириб бўлмайди. Ёпиқ иқтисодиётни шакллантириш муқаррар суратда кўпгина тармоқлар ва миллий яқка ҳоким қорхоналарга сочилиб кетган юз минглаб товарларни ишлаб чиқаришга олиб келади.

Бундай шароитда бозор рақобати ва у келтириб чиқарадиган сифатли ва арзон товарлар ҳамда хизматларнинг мўлқўллиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Автаркия умуман ҳеч қачон айниқса ўртача катталиқдаги мамлакатда, миллий иқтисодиётда ижобий натижалар ва фаровонликка келтирган эмас.

Жаҳон иқтисодиётига киришнинг афзаллиги шундаки, ташқаридан бўладиган рақобат таъсирида мамлакатнинг ўз компанияларининг унумдорлиги ошади. Истеъмолчилар ютадилар, чунки товарлар ва хизматларнинг тури кўпаяди, ихтисослашувнинг чуқурлашиши ва халқаро рақобатнинг кучайиши туфайли нархлар пасаяди. Амалиёт яна шуни ҳам кўрсатдики, очиқ турдаги иқтисодиёт ташқаридан бўладиган ноқулай ларзаларга (иқтисодий тангликлар ва бошқаларга) мослашишда катта имкониятларга эга ва у табиий ресурслардан самарасиз ва унумсиз фойдаланилишига камроқ йўл қўяди. Бундан ташқари, иқтисодий мақоннинг кенгайиши ички бозорнинг нисбатан торлиги муаммосини бартараф этади

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

ва ортқча. мамлакатда ўрнини топмаган инвестициялар оқимини бошқа мамлакатлар ва минтақаларга йўналтириш имконини берадики, булар ҳам жадал ривожланаётган иқтисодиётлар учун жуда муҳимдир.

XX асрнинг охириги ўн йилликда фан-техника революциясининг янги босқичи ва хўжалик ҳаёти байналминлашувининг чуқурлашишида ташқи иқтисодий омилнинг роли тўхтовсиз ошиб бормоқда. Иқтисодий ривожланишнинг асосий мазмуни - эркинлаштиришнинг жаҳон миқёсида кейинги ўн йилликда кенг қўламда юз бериши бунинг исботидир.

Шу билан бирга бу таъойил социализмдан кейинги мамлакатлар учунгина эмас (бу мутлақо аён ва табиийдир), балки жаҳоннинг ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлари учун ҳам хосдир. Эркинлаштириш айрим олинган мамлакатнинг ичидаги иқтисодий сиёсат даражасида ҳам, шунингдек халқаро иқтисодий муносабатлар даражасида ҳам намоён бўлмоқда. Халқаро савдони, инвестициялар тартиботини ва капиталлар ҳаракатини эркинлаштириш миллий иқтисодиётнинг самарадорлиги ва жадаллиги даражасини оширишга ва, бинобарин, иқтисодий ўсишнинг муҳим омилли бўлишга қодир. Ҳозирги вақтда дунё иқтисодий макони ўзаро савдо ва инвестиция оқимлари билан боғлиқ миллий иқтисодиётлар тармони эмас, балки борган сари кўпроқ минтақавий ва миллий шуббаларга эга ягона инвестиция, ишлаб чиқариш, савдо майдонига айланиб бормоқда.

Гарчи ҳар бир мамлакат, минтақалар иқтисодий тараққиётда турли даражаларга эришган ва шунга мувофиқ ҳал хил иқтисодий манфаатларга эга бўлишга қарамай, эркинлаштириш ва интеграция бош тенденция бўлиб, у ҳали узок вақт амалга ошиб боради.

Миллий хўжаликда ташқи иқтисодий алоқаларнинг роли қандай? Гапни мамлакатда бўлмаган ёки етишмаётган ишлаб чиқариш воситалари - машиналар, ускуналар, қурол-асбоблар, бутловчи материаллар, агрегатлар, қисм ва деталлар, шунингдек қайта ишланган учун хом ашё ва ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун конструктив материалларнинг келиши айнан ана шу ташқи иқтисодий алоқалар орқали таъминланишидан боштайлик.

Маълумот учун материал

Халқаро меҳнат тақсироти бутунли кунда кўпина мамлакатларнинг иқтисодийётига қанчаллик чуқур кириб кетганлигини қуйидаги мисолдан ҳам кўрса бўлади. АҚШ фуқароси Американинг "Женерал моторс" компаниясидан у ишлаб чиқарган "Понтрак" автомобиллини сотиб олар экан, халқаро битим тузган бўлади.

У мазкур машина учун 10 минг доллар тўлайли, бу пул қуйидаги тарзда тақсимланади:

- 3 минг доллар ишчилари оддий ва сермеҳнат йиғув операцияларини амалга оширган Жанубий Кореяга кетади;

- 1850 доллар Япониядан сотиб олинган моторлар, етакчи кўприклар, электрон қурилмалар учун кетади;

- 700 долларни Германия бу машинани яратгани учун олади;

- 400 доллар майда деталларни тайёрлагани учун Тайвань, Сингапур ва Гонконг фирмаларига ўтказилади;

- 250 доллар инглиз фирмаларининг ҳисобварақларига реклама ва автомобилларни сотишни ташкил эпандлиги учун кетади;

- 50 доллар маълумотларни қайта ишлаш билан шуғулланган Ирландия ва Барбадос фирмаларининг хизматларига тўланади. Жами тахминан 6 минг доллар.

АҚШ фуқаролари - "Женерал моторс" бошқарувчилари ва акциядорлари, фирмага хизмат кўрсатадиган адвокатлар ва банкирлар, ушбу "америка автомобили"ни ишлаб чиқаришда қатнашган бошқа кишилар ҳиссасига атиги 4 минг доллар тўғри келади, холос.

Бошқа мамлакатлардан юқори унумли ускуналарни, айниқса бутун-бутун корхона, цех ва участкалар учун яхлит ускуналарни олиб келиш қурилаётган объектларни улар билан жиҳозлаш, бу объектларни фойдаланишга топшириш, қувватларни ўзлаштириш ҳамда керакли маҳсулотни олиш муддатларини қисқартиради, чунки шундай қилинганда уларни мамлакатнинг ўзида лойиҳалаш ва тайёрлаш учун вақт кетказилмайди. Ўзбекистоннинг Асака шаҳрида замонавий ускуналар, технологиялар ва чет эл инвестицияларидан фаол фойдаланган ҳолда икки ярим йил ичида автомобилсозлик мажмуаси барпо этилганлиги бунинг ёрқин мисолидир. Бошқа мамлакатлардан энг янги машиналарни, ускуналар ва асбобларни, шунингдек энг илғор технологияга лицензиялар ва бошқа техникавий ҳужжатларни сотиб олиш ФТР нинг сўнги ютуқларини, анча илғор технология жараёнлари ва ечимларини ишлаб чиқаришга жорий этишни тезлаштиради, бу эса меҳнат унумдорлигининг ўсишига, маҳсулот сифатининг ошишига ва пиروардида ички бозор учун ҳам, экспорт учун ҳам яхши товарлар чиқаришни кўпайтиришга ёрдам беради.

Агар ҳақиқатан ҳам энг мукамал, илғор нарсалар сотиб олинса ва келтирилган машина ҳамда ускуналар минглаб яшиқларда базалар ва омборхоналарни банд қилиб, маънавий эскириб ва жисмонан яроқсиз ҳолга келиб ётмасдан, тез ва унумли ишлатилсагина, импорт қилинган техника ва технологиянинг ишлаб чиқаришга ижобий таъсири таъминланади.

Импорт Ўзбекистон халқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ишлатиладиган хом ашё ва материаллар, чунончи, қора металллар прокати, қувурлар, юқори босимга чидайдиган полиэтилен ва бошқаларга бўлган талабни қондиришда муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга ишлаб чиқариш учун керакли бир қатор хом ашё товарлари борки, уларга бўлган эҳтиёж батамом ёки асосан ташқи бозордан харид қилиш ҳисобига қондирилади. Хом ашё импортсиз, кўпгина товарларни ўзимизда ишлаб чиқаришни камайтиришга, балки бутунлай тўхтатишга тўғри келган бўларди.

Экспорт ҳам ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатади. У сотиш имкониятларини кенгайтиради, маҳсулотни сериялаб

чиқаришни кўпайтириш имконини беради ва шунга мувофиқ равишда унинг таъналарини арзонлаштиради, самарадорликни оширади. Ташқи бозорга маҳсулот етказиб бериш ишлаб чиқариш тузилишини қайта қуришга, халқаро меҳнат тақсиротини ҳисобга олган ҳолда уни янада унумли қилишга ундайди.

Бошқа давлатларга қараганда анча қулайроқ ишлаб чиқариш шароитларидан фойдаланиш ташқи бозорда товар сотганда кўшимча фойда олиш ва миллий даромадга катта ҳисса кўшиш имконини беради. Экспортга товар чиқариш табиий ресурсларни ўзлаштириш ва хўжалик оборотига жалб этиш учун кучли гуртки беради ва иқтисодий ҳаётни фаоллаштиради. Жаҳон бозорининг товарлар сифатига юқори талаблар қўйиши мамлакатнинг ўзида сотиладиган маҳсулотга ҳам анча юқори техникавий шартлар жорий этилишига ёрдам беради. Жаҳон бозорида эътироф этилган, у ерда бошқа мамлакатларнинг маҳсулотлари билан қаттиқ рақобатга дош бера олган товар ички бозорда ҳам юқори сифат меъёри бўлиб қолади.

Жаҳон бозори нархлари ҳам ишлаб чиқаришнинг тузилишига ва маҳсулот сифатига ўз таъсирини кўрсатади, чунки улар муайян товарни чиқариш учун қилинадиган харажатларнинг жаҳондаги ўртача даражасини кўрсатади. Улар ҳаракатининг асосий тамойиллари қайси тармоқларни ривожлантириш, қандай товарларни ишлаб чиқариш дунё бўйича талаб билан тақлифнинг ўзаро нисбатини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий жиҳатдан фойдаланроқ-у, нимани эса мамлакатдаги ишлаб чиқариш шароитлари бошқалардаги шундай шароитларга қараганда ноқулайроқ бўлгани учун импорт билан алмаштириш мақсадга мувофиқроқ эканлигини ўйлаб кўришга имконият туғдиради.

Ташқи иқтисодий алоқалар фан-техника тараққиётини жадаллаштиришга ҳам кўп жиҳатдан ижобий таъсир кўрсатади. Бу жадаллаштириш фақат энг янги техника ва технологияни олиб кириш орқалигига эмас, балки борган сария кўпроқ биргаликда илмий ишланмаларни амалга ошириш, тадқиқотларни, лойиҳаларни бажариш, ускуналар, машиналар ва материаллар намуналарини тайёрлаш йўли билан ҳам юз беради. Бу иш миллий ва халқаро илмий ҳамда ишлаб чиқариш жамоалари томонидан ҳам халқаро, ҳам икки томонлама дастур-

лар доирасида амалга оширилади. Ҳамма даражадаги ходимларнинг ишлаб чиқариш ва бошқариш соҳасидаги илғор тажрибани эгаллаб олиши муҳим омилдир. Бунга ташқи иқтисодий алоқалар ҳам катта имкониятлар очиб беради. Бу алоқалар бошқа мамлакатларнинг маркетинг ва менежментни, илмий тадқиқотларни, қурилишдаги ишланмаларни ташкил этишдаги ҳамда энг самарали усулларни ишлаб чиқаришга жорий этишдаги синовдан ўтган тажрибасидан фойдаланиш имконини беради.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг мамлакат аҳолисини халқ истеъмоли саноат ва озиқ-овқат товарлари билан таъминлашдаги ишгиروي ҳам анча муҳимшир. Бундай таъминлаш мазкур товарларни ишлаб чиқарилган янги корхоналарни қуриш ва мавжудларини техника билан қайта қуролантириш учун чет элдан машиналар, ускуналар ва технологиялар ҳамда етишмаёпан ҳам ашёни харид қилиш ва келтириш йўли билан ҳам, шунингдек тайёр буюмлар ва озиқ-овқат маҳсулотларини бевосита импорт қилиш йўли билан ҳам амалга оширилади.

Ташқи иқтисодий алоқалар ишлаб чиқариш корхоналарини янада мукамалроқ техника билан қуролантиришга, илғор технология ва тажрибани ҳамда ишлаб чиқаришнинг янада унумлироқ туғилишини жорий этишга, табиий ресурсларни ўзлаштиришга, чиқарилаётган маҳсулот сифатини оширишга ёрдам бериб, янги буюмлар чиқаришни ташкил этишга кетадиган вақтни қисқартириб, ишлаб чиқариш ва бутун хўжалик фаолиятининг самарадорлигини оширишга, ҳосил қилинган миллий даромадни кўлайитиришга катта ҳисса қўшмоқда. Улардан келадиган асосий самара ижтимоий сарфларни (меҳнат, маблағ ва вақт сарфини) тежаш, мамлакатда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ҳаёт учун янада қулайроқ шароитлар яратиш ҳисобига юз беради.

Бироқ ташқи иқтисодий алоқаларнинг фойдалилиги, самаралилиги ва мақсадга мувофиқлиги бу билан чекланмайди. Улар турли мамлакатларда худди шундай товарларни (ёки улар ўрнини босувчи товарларни) ишлаб чиқариш шароитларидаги ва шунга мувофиқ миллий харажатлардаги фарқлар туфайли жаҳон боёрида унумли айирбошлаш натижасида миллий даромадни сезиларли даражада оширади. Мамлакат чет элдан

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИЙИГИ

келадиган товарларни ўзида ишлаб чиқариш учун қиладиган харажатлар (бундай ишлаб чиқаришни кўпинча импортга қарши ишлаб чиқариш деб ҳам атайдилар) уларни ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги чиқимлар импорт учун ҳақ тўлашга керакли товарларни экспорт қилиш чиқимларидан (экспорт эквивалентидан) кўп ёки ортиқ бўлган ҳолларда фойда кўради.

Шундай қилиб, миллий хўжаликларнинг умумжаҳон меҳнат тақсимоғида фаол иштирок этиши уларнинг муваффақиятли фаолият кўрсатишнинг муҳим шартига айланиб бормоқда. Шу сабабли Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон хўжалигига қўшилши масаласи жуда долзарб бўлиб қолди. Фақат шу йўл билангина жаҳон фан-техника ва иқтисодий тараққиётинга етишиб юриш мумкин; фақат дунёга очиқ иқтисодиётга жаҳон хўжалигидан, халқаро меҳнат тақсимоғидан келидиган ижобий импульсларни ўз вақтида қабул қилиб олишга қодир. Аксинча, бутун дунёдан “темир” ёки “бамбук парда” билан тўсилган иқтисодиёт муқаррар суратда қолқликка, турғунликка ва таназула маҳқумдир.

1.2. Очиқ иқтисодиёт сари ҳаракат босқичлари

Ўзбекистон Республикаси 1991 йилга қадар халқаро муносабатлар субъекти эмас эди. Бизда ишлаб чиқарилган товарлар жаҳон бозорларида собиқ СССРнинг яқка ҳоким ташқи иқтисодий тузилмалари орқалигина чиқар, бу тузилмалар эса барчадароматларни беш йиллик режа топшириқларига мувофиқ тасарруф этар эди. Бутун ташқи иқтисодий фаолият марказий иқтисослаштирилган вазирликлар ва давлат аппаратининг ихтиёрида эди; республикада бундай тузилмалар фақат хўжалик ички алоқаларини қайта такрорлаш билан чекланар эди, ҳолос. Мустақилликни қўлга киритгач, Ўзбекистон ўз манфаатларини кўзлаб, ташқи иқтисодий сиёсатни мустақил амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Аввал бошданоқ ташқи алоқаларни миллий хўжаликни ривожлантириш ҳамда ижтимоий йўлалтирилган бозор иқтисодиётини ўрнатиш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатларининг тобора кучайиб бораётган ўзаро боғлиқлиги ва бир-би-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АМАЛИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

рини тўлдиришини ҳисобга олган ҳолда интеграция жараёнларини ривожлантириш эҳтиёжларига мувофиқлаштириш вазифаси қўйилган эди. Миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳўжалиги ва бозорига кўпроқ очиқлигига қаратилган чора-тадбирлар амалга оширила бошлади.

Бироқ Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳўжалик алоқаларига тўғридан-тўғри, бевосита қўшилиш жараёни “катта сакраш” тарзида рўй бериши мумкин эмас эди. У объектив структуравий шарт-шароитлар етилган ваа ташқи иқтисодий алоқаларнинг ҳўжалик механизми ислоҳ қилина борган сари босқичма-босқич ривожланмоқда.

Миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳўжалигига муносиб равишда кириб боришига йўналтирилган стратегия республиканинг иқтисодий салоҳиятига асосланиш реал вазиятдан келиб чиққан ҳолда туғилади ва у давлатимизни сиёсий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий мақсадларига эришишга қаратилган. Бунда иқтисодий ислоҳотнинг рақобат мавжуд ички бозорларини вужудга келтириш ва ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш чораларини уйғунлаштириш амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро бозорга мустақил суратда чиқиши олдидаги бошланғич иқтисодий салоҳияти жаҳон ҳўжалигига самарали қўшилишга умид қилиш имконини берди. Бу салоҳиятга қўшидоғилар ҳос:

- ер, минерал-ҳом ашё ва ўсимлик ресурсларининг катта захиралари, шунингдек қайта ишлаш саноатининг ҳом ашё базаси сифатида қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш умун қулай ноёб тупроқ, иқлим шароитларининг мавжудлиги;

- республикани жаҳон ҳўжалиги алоқаларига тортишга имкон берадиган нисбатан ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмаси, тўпланган илмий-техникавий салоҳият, барча босқич мутахассисларининг етарли даражада юксак тайёргарликка эгаллиги;

- аҳолининг ва меҳнат ресурсларининг юқори ва барқарор сурьатлар билан қайта тикланиб, халқ ҳўжалигини ишловчилар билан таъминланишини ўсишига ҳамда ишчи ва хиз-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҶАМИЯТГА ВА АФЗАЛЛИГИ

матчилар тайёрлаш кенгайиб борган сари экспорт салоҳиятининг тез ва самарали ортиб бориши учун катта имкониятлар очилишига олиб келиши;

- халқаро сайёҳликни ривожлантириш учун катта имкониятлар (жаҳоншумул аҳамиятга молик қадимги ёдгорликлар, ноёб ҳордиқ чиқариш шароитлари, анъанавий бадиий ҳунармандчиликларнинг кенг ёйилганлиги каби)нинг мавжудлиги.

Бироқ Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгунча бу салоҳиятдан ҳаддан ташқари марказлаштирилган ягона давлат - СССР манфаатлари йўлида фойдаланиб келинди. Шу сабабли мамлакат иқтисодий марказнинг режалаштирувчи органлари томонидан “умумийтифоқ меҳнат тақсими” да унга ажратилган, собиқ СССР республикаларига асбсан хом ашёни олиб чиқиб кетишга йўналтирилган ўринга мувофиқ ривожланди. Пахта етиштиришга, кимё маҳсулотлари, рангли металллар, машиналарнинг айрим турларини ишлаб чиқаришга тор доирада ихтисослашиш, озиқ-овқат ва саноат товарларини импорт қилишга чуқур қарамлик республика иқтисодий Россия ва қўшни давлатларда танглик юз беришидан зарар кўрадиган ҳолга солиб қўйган, реал иқтисодий ва сиёсий мустақилликни таъминлашга, товарлар ва хизматлар, ишчи кучи ва капитал бозорларини жадал сурьатлар билан вужудга келтиришга имкон бермас эди.

Реал вазиятни ҳисобга олиб, Ўзбекистон иқтисодий жадал сурьатлар билан очиш йўлидан бормади. Ўн йиллар мобайнида таркиб топган маъмурий-режалаштиришга асосланган тизим, бирёқлама ҳўжалик тузилиши шароитида бозорни шу жумладан ташқи иқтисодий алоқаларни тез эркинлаштириш ижтимоий-иқтисодий беқарорликнинг кескинлашуви, иқтисодий тангликнинг чуқурлашуви сабаб бўларди. Тузилмавий қайта қуришни амалга оширишга чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш ўрнига “очиқ эшиклар” сиёсати натижасида жиддий инвесторларнинг минтақага қизиқиши йўқолиши ва мамлакат иқтисодий салоҳиятининг анча қисми бузилиши мумкин эди.

Ўзбекистонда иш энг аввало иқтисодий ва ижтимоий

ЎЗБЕКИСТОННИ ТУЗИМИНИНГ АДМИЛЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

хавфсизликни таъминлашга қаратилган яхлит чоралар дастури-ни ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан бошланди. Бу чоралар республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулотни қайта ишлаш даражасини чуқурлаштиришни, ҳаммадан кўпроқ валюта талаб қиладиган импортни сиқиб чиқарадиган ишлаб чиқаришларни ривожлантиришни назарда тутди. Бунинг натижасида иқтисодиётнинг стратегия жиҳатидан муҳим ресурслар билан ўзини ўзи таъминлаши ортди, иш билан бандлик барқарорлашди, валюта тежалди ва ундан янада самаралироқ фойдаланиладиган бўлди.

Тузилмавий силжишларни амалга ошириш, турган гапки, кўп миқдорда капитал маблағ қўйишни ва стратегия жиҳатидан муҳим ресурсларни ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қаратилган чора-тадбирлар дастурини бажариш устидан маъмурий назоратни сақлаб қолишни талаб қилди.

Агар нефть, олтин, буғдой каби ресурсларни ишлаб чиқаришни бир неча баравар кўпайтириш масаласи эркин бозор ва хусусий капитал кучлари билан ҳал қилинса эди, бунга ўн йиллар кетарди. Мустақил Ўзбекистонда бунча бўш вақт йўқлиги сабабли давлат бошқарувининг, шу жумладан ташқи иқтисодий алоқаларнинг ҳам, бутун қудрати аввал бошданоқ ана шу масалаларни ҳал қилишга қаратилди.

Ташқи иқтисодий фаолиятга давлатнинг кенг қамровли яққаҳоқимлигидан уни эркинлаштиришга ўтишнинг бир неча йил давомида, босқичма-босқич амалга оширилиши ҳам йирик иқтисодий ҳокимиятни давлат қўлида тўплаш заруратини туғдирди.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришнинг биринчи босқичида бир қатор ғоят муҳим масалаларни ҳал қилган **мельёрий база** ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. **Биринчидан**, корхоналарнинг ташқи бозорга мустақил чиқиш ҳуқуқи қонун билан мустаҳкамлаб қўйилди. **Иккинчидан**, мулкчилик шаклидан қатъи назар, ташқи бозорларга чиқиш шартлари барча хўжалик юритувчи тузилмалар учун бир хил қилиб белгиланди.

Айни вақтда умумреспублика экспорт ресурсларини

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛИЙИГИ

ташқил этувчи пахта, ипак, қорақўл, мрамор, олгин ва бошқа товарларни экспорт қилишга бўлган мутлақ ҳуқуқ давлат қўлида қолди. Ташқи иқтисодий фаолият умуман давлатнинг қаттиқ назорати остида бўлди, экспорт ва импорт операцияларининг кўпчилик қисми бўйича тариф билан ва тарифсиз бошқариш чоралари қўлланилди. Экспорт тушумининг давлат қўлида марказлашуви мисли кўрилмаган қисқа муддатларда структуравий қайта қуриш масалаларини ҳал қилишга имкон бериб, мамлакатнинг валюта ресурсларини маъмурий йўл билан назорат қилишни талаб қилар эди.

Бир қатор стратегик ресурсларни импорт қилишнинг ўрнини босиш соҳасидаги қатъий чоралар мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий хавфсизлигини анча оширишгагина эмас, балки ташқи иқтисодий алоқаларни реал эркинлаштириш учун шароитлар яратишга ҳам ёрдам берди. Ҳақиқатан ҳам, 90-йилларнинг бошларида нефть, буғдой кабиларни экспорт қилишга сарфлаб келинган юз миллионлаб долларлар республиканинг экспорт салоҳиятини ривожлантиришга ва сўмнинг айирбошланишини таъминлашга ишлай бошлади.

Ислохотларнинг янги босқичида ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш иқтисодий сиёсатнинг асосий вазифаларини ҳал қилишга энг муҳим омиг бўлди. 1994-1995 йилларда ташқи иқтисодий соҳада амалга оширилган ўзгаришлар энг аввало Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат тақсимоли тизимида янада самаралироқ кириб боришга ва чет мамлакатлар билан иқтисодий асосланган савдо муносабатларини шакллантиришга қаратилди. Бозорнинг мамлакат ва чет эл ишлаб чиқарувчилари ўртасида тақсимланиш жараёни цивилизацияли ҳамда объектив иқтисодий асосларда амалга оша бошлади. Объектив ва субъектив шароитлар шаклланиб, бозор муносабатлари ҳамда ҳўжаликнинг амал қилиш механизмлари таъсири кучая борган сари республиканинг ташқи иқтисодий алоқаларини бошқариш тизими тартибга солишнинг маъмурий усулирини иқтисодий усуллар фойдасига чеклаш орқали такомиллашди.

Экспорт ва импорт операцияларини лицензиялаш ми-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Маълумот учун материал

Қирғизистонда эркинлаштириш сиёсатининг натижалари. Қирғизистон ҳукумати ислоҳотларнинг бошланишида ноқ ҳужалқ фаолиятини, шу жумладан ташқи иқтисодий фаолиятни жадал суръатлар билан эркинлаштириш сиёсати-ни олиб борди. Тадбиркорлик билан шугулланувчилар та-шқи бозорларга эркин чиқиш имконига эга бўлди, экс-порт-импорт операциялари йўлидаги ҳамма чеклашлар олиб ташланди, миллий валютанинг мамлакат ичида айирбошла-ниши таъминланди.

Эркин бозор кучларининг амал қилиши натижасида мам-лакатнинг валюта ресурсларидан кўпроқ истеъмол мақсадла-рида фойдаланилди. Мамлакатнинг ички бозори асосан Ҳитойда ишлаб чиқарилган истеъмол товарлари билан тезда тўлди. Импорт таркибида озиқ-овқат товарлари ва уларни ишлаб чиқариш учун хом ашё 60-80 фоизни ташкил этди.

Мамлакатнинг ўз ишлаб чиқарувчилари импорт то-варлар билан рақобатга дош бера олмай, тезда хонавайрон бўлди. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 1990-1994 йиллар мобайнида 5 баравардан ортиқроқ, ноозиқ-овқат товарлари ишлаб чиқариш эса 2 баравар пасайиб кетди.

Булардан ташқари эркинлаштириш сиёсатининг мак-рониктисодий натижалари қуйидагилардан иборат бўлди: мил-лий даромад 1990-1994 йилларда 2 баравардан ортиқроқ па-сайди; ресурсларнинг кўпчилик қисми истеъмолга йўнал-тирилди; янги ички маҳсулотнинг 15 фоизгачаси жамғаришга фойдаланилди; капитал маблағлар ҳажми 5 баравар пасайди.

Миллий валютанинг ва айирбошлаш курсининг ба-рқарорлиги халқаро молиявий ташиқлотларнинг кредитла-ри ҳисобидан таъминланмоқда, улар бўйича фоизлар тўлашга экспортдан тушган даромадларнинг кўпчилик қисми сарфла-ниши керак.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Маълумот учун материал

Энергетика соҳасида мустақилликка эришиш Ўзбекистонда амалга оширилаётган структура сиёсатининг асоси бўлди. Айниқса бунинг учун объектив шарт-шароитлар бор эди. Мамлакат нефть ва газ захиралари бўйича миллий саноатни таъминлашга ва минтақала экспортчи мавқеини эгаллашга қодир. Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида нефть ва газ қазиб чиқариш ҳажми бўйича охириги тўрт йилда тўхтовсиз охириги бораётган бирдан-бир янги давлатдир.

Советлардан кейинги давлатларда 1992-1994 йилларда нефть ва газ қазиб чиқариш
(1991 йилга нисбатан % ҳисобида)

Давлат	Нефть, шу жумладан газ конденсати			Газ		
	1992	1993	1994	1992	1993	1994
Қозғоғистон	96,3	85,2	74,0	102,5	84,8	60,0
Ўзбекистон	117,7	142,9	196,4	102,1	107,4	112,6
Туркменистон	96,2	81,5	75,9	71,2	77,3	42,2
Украина	91,8	85,7	85,7	85,6	78,7	75,0
Россия	86,4	76,2	68,4	99,7	96,1	94,4

* Манба: Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Иқтисодийи 1993 йилда (қисқача маълумотнома), МДХ Статистика қўмитаси, М.; 1994, 42-43-бетлар; Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Ҳамдўстлиги 1994 йилда МДХ Статистика қўмитаси, Interfax-статистика обзори, б. 5-6, 1995, 10 февраль - 24-бет.

1991-1995 йилларда нефть 2,7 баравар, газ қазиб чиқариш эса 16% кўпайди. Газ қазиб чиқариш ҳажми бўйича Ўзбекистон Туркменистондан ўзиб кетди ва МДХда Россиядан кейинги иккинчи ўринга чиқди.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

нимум даражасига келтирилди. Квота белгилаш эса жаҳон бозорларидаги муомаласи давлатлар ўртасидаги битимлар билан тартибга солинадиган чекланган доирадаги товарларгагина сақланиб қолмоқда холос.

Корхоналарни ташқи иқтисодий алоқаларнинг ишпирокчилари сифатида рўйхатдан ўтказиш қоидалари анча содда-лаштирилди. Уларнинг сони 1996 йилда 4000 дан ошиб кетди.

Чет эл капитали ишпирок этган корхоналарни рўйхатдан ўтказиш русумлари ҳам ўзгартирилди. Агар 1991 йилда чет эл корхонасини ташкил этиш учун Вазирлар Маҳкамасининг розилиги ва рўйхатдан ўтказишнинг ўзига икки-уч ой талаб қилинган бўлса, 1996 йилдан бошлаб бу иш ариза бериш йўли билан беш кун ичида амалга оширилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришнинг янги босқичида валюта соҳасида чинакам катта сакраш амалга оширилди. Мустақилликнинг дастлабки уч йилдан фарқи ўлароқ, мулкчиликнинг ҳамма шаклларига мансуб экспортга мўлжалланган ҳамда импортнинг ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқарадиган, мамлакатта биринчи даражали эҳтиёж моллари олиб келаётган корхоналар ва талбиркорлар пулларини чет эл валютасига айирбошлаб олиш имконига эга бўлди. 1995 йилда Республика валюта биржасида савдо ҳажми 1,5 млрд. АҚШ долларидан ошиб кетди.

Чет эл инвестицияси ишпирокидаги ва экспорт қилувчи корхоналарга уларнинг фаолиятини рағбатлантирувчи катта-катта имтиёзлар берилган.

Давлатнинг меъёрий ҳужжатлари билан мулкчиликнинг ҳар хил шакллари ва ҳўжалик юритиш турларига мансуб бўлган корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйиш ва такомиллаштириш учун тенг имкониятлар яратилиб, шу тариқа бошқарув механизмининг пухта ишлаши ва ҳўжалик бирликлари ўртасида яққаоқимликка халақит берувчи соғлом рақобат таъминланмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги янги стратегияси қуйидагиларни ўз ичига олади:

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

- экспорт-импорт операцияларини марказлашувдан холи қилиш;
- давлат эҳтиёжлари учун керакли товарларни экспорт ва импорт қилиш устидан назоратни кучайтириш;
- давлат учун стратегик муҳим бўлмаган товарларни экспорт қилишни осонлаштириш;
- стратегик муҳим товарларни экспорт қилишдан келадиган валюта тушумини назорат қилишни кучайтириш;
- чет эл инвестицияларини жалб этиш ва экспорт фаолиятини ривожлантиришдан иборат давлат сиёсатини бутун чоралар билан рағбатлантириш.

Умуман шуни айтиш мумкинки, 1996 йил ўрталарига келиб, республикада ташқи иқтисодий фаолият мамлакатни бозор иқтисодиёти шaroитларига мослаштириш ҳамда жаҳон иқтисодий маконига кириш талабларига мувофиқ ишлаб чиқилган мулақо янги меъёрий-ҳуқуқий базага ва давлат бошқаруви механизмига асослана бошлади. Айтиб ўтилган механизмга стратегик товарлар, ҳарбий ҳамда иккиёқлама фойдаланиладиган маҳсулотлар, халқаро мажбуриятлар доирасида етказиб бериладиган товарларни экспорт қилишни тартибга солишнинг нотариф усулларидан чекланган тарзда фойдаланиш, экспортчилар томонидан валюта тушумининг 30%ини мажбурий суратда сотиш ҳамда молиявий барқарорлаштириш ва ички бозорни жаҳон нархларига ўтиш ва чет эл рақобатининг салбий таъсиридан ҳимоя қилиш учун божхона тарифидан фойдаланиш асос бўлган.

Ислохотларнинг янги босқичида валюта тушумларининг асосий манбаи бўлган экспортни ривожлантириш ва импорт бўйича товар етказиб беришни таъминлаш каби анъанавий муҳим вазифаларни ҳал қилишдан ташқари ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш пайтида қуйидаги вазифалар ҳам амалга оширилади:

- Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон хўжалик алоқалари тизимига қўшилиши ҳақидаги ҳозирги замон концепциясини амалга ошириш;

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

- иқтисодиётни структуравий қайта қуришни давом эттириш ва уни мутаносиб ўстириш учун зарур бўлган қўшимча молиявий ресурсларни тўплаш;
- амалга ошириладиган иқтисодий ислоҳот шароитида ўзаро фойдали ҳамкорлик йўларини излаш;
- Ўзбекистонда бозор муносабатларининг қарор топиш босқичида миллий бозор манфаатларини жаҳон конъюнктураси ва чет эл рақобатининг нохуш таъсиридан ҳимоя қилиш.

1.3. Ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигининг кўрсаткичлари

Ташқи иқтисодий алоқалар мажмуасининг миллий иқтисодиётга таъсир кўрсатиши муайян миқдор ва сифат кўрсаткичларида баҳоланиши мумкин.

Энг аввало республиканинг халқаро иқтисодий муносабатлардаги иштироки ёки уларга жалб этилиши қандай эканлигини билиш муҳимдир. Бу экспортнинг ялпи миллий маҳсулотга (ЯММ) нисбати билан белгиланади. Бу кўрсаткич мамлакатнинг экспорт квотаси деб аталади. У қанча юқори бўлса, давлат халқаро иқтисодий муносабатларга шу қадар юқори даражада жалб этилган бўлади. Масалан, АҚШ нинг экспорт квотаси 10-15 фоизга, Германия, Франция, Италия, Англияники 25-30, Японияники 18га яқин, Бельгия, Венгрия, Сингапурники 110-135 фоизга тенг. Ўзбекистоннинг ялпи ички маҳсулотига экспортнинг улуши кейинги йилларда 10-12 фоиз атрофида, собиқ СССРда у 10 фоизга тенг эди.

Бироқ бу кўрсаткич халқаро иқтисодий муносабатларнинг сифат тузилишини кўрсатмайди. Шу сабабли уни ифодаловчи яна бир кўрсаткичдан фойдаланилади. Бу реал экспорт квотаси бўлиб, у экспортнинг мамлакат саноат ишлаб чиқаришига нисбати билан ўлчанади. Ривожланган мамлакатлар учун у тахминан 40-50 фоизга тенг.

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Бу эса ишлаб чиқарилган барча маҳсулотнинг ярми ташқи бозорга олиб чиқиб кетилишини англатади. Мамлакатнинг ташқи иқтисодий муносабатларга тортилганлиги яна экспортнинг эластиклиги (экспорт ва ЯММ ўсиш суръатларининг нисбати) билан ҳам белгиланади. Эластикликнинг бирликдан юқори бўлиши, мамлакатнинг халқаро иқтисодий муносабатларга шунча кўп қатнашаётганини билдиради. Ташқи иқтисодий алоқалардан келадиган самара жуда кўп миқдордаги экспорт, импорт, кредит ва бошқа операциялар, шунингдек техникавий ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича барча қатнашчиларнинг бу соҳадаги фаолияти натижаларидан таркиб топади. Бунда самарадорликни тўғри баҳолаш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у энг аввало жамият, халқ хўжалиги, давлатнинг манфаатларидан келиб чиқади, чунки идоравий, маҳаллий ва хусусий манфаатлар уларга мос келмаслиги ҳам мумкин.

Ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигини баҳолашга халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ёндашишни қўллаш мамлакатдан олиб чиқиб кетилаётган барча товарлар ва хизматларга қилинган ижтимоий харажатларни мамлакатга олиб кириладиган товарлар ва хизматларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқариш ташкил этилганида сарфланадиган харажатлар билан солиштириш имконини беради. Тежам (фойда) ёки чиқим тарзидаги самара аниқланади. Чунончи, импорт қилинган товарларни мамлакатнинг ўзида чиқаришга сарфланадиган харажатлар уларга ҳақ тўлаш учун экспорт қилинадиган товарларга қилинадиган харажатлардан кўп бўлиб чиқса, унда мамлакат айирбошлашдан фойда олади. Фарқнинг катталиги бу фойданинг миқдорини кўрсатади. Лекин натижа манфий бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат тез-тез учраб туради. Ташқи иқтисодий фаолиятда нархлардаги келишмовчиликлар туфайли, тез-тез шундай вазият юз бериб турадики, бунда алоҳида олинган у ёки бу товарни экспорт қилиш фойда-

СИЎҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ АДМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

сиз, зарарли бўлиши мумкин, бироқ бунда кўриладиган зиён импортдан олинадиган миқдор жиҳатдан катта фойда билан қопланиб кетади. Шу сабабли товарлар ва хизматларнинг қарама-қарши ҳаракатланиши, яъни бутун айирбошлаш циклининг натижаларини ҳисобга олган тақдирдагина экспорт ёки импортнинг самарадорлиги тўғри баҳоланишига эришиш мумкин.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг самарадорлигини баҳолаш учун кўнгина кўрсаткичлар қўлланилади. Шулардан қуйидагиларини алоҳида кўрсатамиз:

1. Экспортнинг валюта самарадорлиги кўрсаткичи. У ташқи бозорда товарлар сотишдан тушган соф валюта тушумининг мамлакатда уларни ишлаб чиқариш ва ташишга қилинган харажатларга, агар товарлар кредитга сотилган бўлса, кредит таъсирининг коэффициентини ҳисобга олган ҳолдаги нисбатини ифодалайди. Товар кредитга сотилганида экспортнинг самарадорлиги одатда камаяди, бироқ кредит берилмаса, товарларни ташқи бозорда сотиш кўпинча қийинлашади, баъзан эса умуман мумкин бўлмайди.

2. Импортнинг валюта самарадорлиги кўрсаткичи мамлакатга олиб келинган товарларнинг уларни ишлаб чиқаришнинг ички шарт-шароитлари бўйича уларни сотиб олиш ва чегарагача етказиб келтиришга қилинадиган тўлиқ валюта харажатларига нисбатидир.

Экспортдан қилинган зарарлар кўпинча импортдан қилинган даромадлар билан қопланиши туфайли, юқорида айтиб ўтилган кўрсаткичларни тўғрилаш учун тузатиш коэффициентлари: импорт учун экспорт эквиваленти самарадорлиги коэффициенти ва шунга мувофиқ экспорт учун импорт эквиваленти самарадорлиги коэффициенти жорий этилади. Экспорт учун коэффициент муайян мамлакатга товарлар экспорт қилишдан тушган жами валюта тушумини уларни ишлаб чиқаришга қилинган барча харажатларга бўлишдан чиққан сондир, импорт учун ко-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

эффициент эса импорт қилинган товарларни мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилган тақдирда сарфланиши мумкин бўлган харажатларни бу товарлар ҳақини тўлаш ва келтиришга кетган валютадаги харажатлар суммасига бўлиш натижасидир. Чет эл валюталарининг харид кучи бўйича ҳам тузатиш киритилади.

3. Ташқи савдо айирбошлаш самарадорлигининг кўрсаткичи сурадаги импорт қилинган товарларнинг қиймат баҳоси (мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилган тақдирда уларга ёки улар ўрнини босувчи товарларга қилинадиган барча харажатлар)ни кўрсатувчи сонни маҳраждаги экспорт қилинган товарларни ишлаб чиқаришга ва ташшишга сарфланган барча халқ хўжалик харажатларини билдирадиган сонга бўлишдан чиққан бўлинмани билдиради. Бу кўрсаткични ҳажм (қиймат) жиҳатидан тенг бўлган экспорт ва импорт учун аниқлаш керак. Мутаносиб бўлмаган қисми учун экспорти ёки импортнинг самарадорлик кўрсаткичи (қайси бири кўплиги) алоҳида-алоҳида аниқланади. Ускулаларни импорт қилиш самарадорлигини баҳолаганда вақт ва сифат омилига тузатиш киритилиши мумкин.

4. Лицензия сотиб олиш самарадорлигининг кўрсаткичи шундай нисбатдирки, унинг сурадида чет элдан сотиб олинган янги технологияга ёки бошқа янгиликка лицензиядан вақт омилини ҳисобга олган ҳолда фойдаланишдан келадиган халқ хўжалик самараси миқдори, маҳражда эса лицензия ҳақини тўлаш учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар туради. Лицензия олиш-сотиш муносабати билан товар айирбошлаш ва ҳамкорлик қилишнинг фаоллашуви ва фойдаси сингари омиллар ҳам ҳисобга олинади.

Юқорида айтиб ўтилган кўрсаткичлар нисбийдир. Улар олинган фойданинг ёки қилинган харажатларга нисбатан кўрилган зарарнинг даражасини, яъни айирбошлашнинг сифат томонини билдиради, аммо миқдор фойдасини, ташқи иқтисодий фаолиятдан келадиган самаранинг

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Маълумот учун материал

80-йилларнинг ўрталарида Совет Иттифоқининг "экспорт квотаси" тахминан 11%ни ташкил этган эди, холбуки у Болгария ва Венгрияда 50 %га, ривожланган мамлакатларда эса 20-45 % атрофида эди. Уша даврда Совет Иттифоқининг ҳиссасига бугун дунё саноат ишлаб чиқаришининг деярли 20%и ва жаҳон савдо оборотининг 4%и тўғри келар эди. Халқаро меҳнат тақсимотига бу қалар кам даражада қўшилганликни фақат мамлакатнинг табиий ресурслар билан юқори даражада таъминланганлиги ва ички бозорнинг катталиги билангина изоҳлаш тўғри бўлмаса керак. Равшанки, бунинг ҳам аҳамияти бор эди. Бироқ шу нарса ҳам муҳимки, қандай бўлса-да ўзини ўзи таъминлашни кўзлаб иш тутиш, ривожланган давлатлар томонидан иқтисодий тазйиққа учрашдан қўрқиниш ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ишлаб чиқарувчи тармоқлар, айниқса машинасозлик, жаҳон бозорига кенг қўламда чиқишга тайёрланмади, бу ҳол эса кейинчалик катта зарарга олиб келди, ҳатто фаолиятни айирбошлашда ана шундай "чала" ишгирок этиш шароитида ҳам ташқи иқтисодий алоқалар орқали 70-йилларда СССР халқ хўжалигига етказиб берилган барча машина ва ускуналарнинг қарийб 15%и импорт бўйича келган эди. Борди-ю кўпгина ҳолларда импорт қилинган техниканинг сифати мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилганидан анча юқори бўлганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, ташқи манбаларнинг бундай маҳсулотдаги роли анча катта бўлиб чиқади.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

мутлақ миқдорини билдирмайди. Ана шу миқдор импорт қилинган товарлар мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилганида халқ хўжалиги қиладиган барча харажатлар билан экспорт қилинган товарлар учун қилинган ана шундай харажатлар ўртасидаги фарққа тенг бўлади ва одатда етказиб бериладиган ва харид қилинадиган товарларнинг йиллик ҳажмида ҳисоблаб чиқарилади.

Шу тариқа аниқланадиган самарани билвосита самарадан фарқли ўлароқ, бевосита самара деб ҳисоблаш керак. Билвосита самара ана шу алоқаларнинг фан-техника тараққиётини жадаллаштиришга, янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш муддатларни қисқартиришга ва янги маҳсулот чиқаришни ўзлаштиришга, моддий (товар) балансларини яхшилашга, мамлакатда иқтисодий ҳаётни фаоллаштиришга таъсир кўрсатиши натижасида вужудга келади.

Равшанки, халқаро савдонинг ишлаб чиқаришга, истеъмолга ва фаровонликка таъсири кўп жиҳатдан жаҳон нархларининг қарор топган нисбати билан белгиланади. Шу сабабли иқтисодчилар савдонинг нарх билан боғлиқ шартларига ёки, бошқача қилиб айтганда, мамлакатдаги экспорт нархларининг импорт нархларига нисбатига катта эътибор берадилар.

Агар “савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари” тусунчаси иккитадан ортиқ товарга тегишли бўлса, у экспорт ва импорт нархлари (миллий ёки бошқа валюта бирликларида) индексларининг нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича ифодаланиши керак:

$$T = \frac{H_{\text{эк}}}{H_{\text{им}}}$$

Бунда T - савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари,
 $H_{\text{эк}}$ - экспорт нархлари индекси; $H_{\text{им}}$ - импорт нархлари индекси.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Бунда экспорт нархлари индекси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$H_{\text{эк}} = ЭК_i \cdot H_{\text{эк}},$$

бунда $ЭК_i$ ҳар бир товар (i)нинг базис йилдаги жами экспорт қийматидаги улуши, $H_{\text{эк}}$ эса шу товар жорий нархининг базис йилдаги баҳосига нисбатидир.

Импорт нархлар учун индекс ҳам шундай ҳисобланади:

$$H_{\text{им}} = ИМ_i \cdot H_{\text{им}},$$

бунда $ИМ_i$ ҳар бир товар (i)нинг базис йилдаги жами импорт қийматидаги улуши, $H_{\text{им}}$ эса шу товар жорий нархининг базис йилдаги ҳажмига нисбатидир.

Экспорт ва импорт нархларининг бундай индекслари ҳукумат органлари томонидан мунтазам ҳисоблаб борилади ва, масалан, Халқаро валюта фонди томонидан International Financial Statistics ойномасида эълон қилиб борилади.

“Савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари” кўрсаткичининг ўсишини одатда ана шу шартларнинг яхшилаши деб атайдилар. Агар чет элликлар ўзларига сотиётган ҳар бир экспорт бирлиги учун бизга қатта миқдорда импорт билан ҳақ тўласалар, биз бундан ютишимиз назарда тутилади. Лекин ҳамма вақт ҳам шундай эмас. Савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари ўз ҳолига савдонинг фойдалилиги ҳақида тўла тасаввур бермайди, бу кўрсаткичнинг ҳаракати эса фақат муайян вазиятлардагина ташқи иқтисодий алоқаларнинг самардорлиги ўша йўналишда ўзгариши билан мос келади. Агар савдо шартлари чет эллик шерикларимизда ўзгаришлар юз бериши натижасида “яхшиланса”, биз бундан ҳақиқатан ҳам ютамиз. Агар бизнинг экспортимизга бўлган талаб ва импортни таклиф қилиш кўпайса,

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗАМНИНГ АХДМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

из ҳақиқатан ҳам кўпроқ фойда оламиз ва бойроқ бўламиз.

Лекин энди бизнинг хулқ-атворимиздаги қандайдир ўзгаришлар натижасида савдо шартлари ўзгарди, деб фазл қилайлик. Айтайлик, ўзбек тадбиркорлари (кўйлақлар ва шакар ҳақидаги мисолимизни эслайлик) кўйлақларни анча самаралироқ ишлаб чиқара бошладилар ва экспорт ҳажмини оширдилар, бу эса нархларнинг пайишига ва савдо шартларининг “ёмонлашувига” олиб келди. Бундан Ўзбекистон ўз-ўзидан нималарнидир отқазади ва савдо унинг учун камроқ фойда келтира бошлайди, деган маъно чиқмайди. Мамлакат ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишидан ҳам, кўйлақларни анча арзон нархларда экспорт қилиш ҳажмининг ортишидан ҳам бир вақтда ютуққа эга бўлиши мумкин. Шундай қилиб, савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари ташқи иқтисодий алоқалар натижаларидаги ўзгаришларни баҳолаш учун муҳим маълумот беради, аммо бу баҳолардан бошқа маълумотлар савдо ҳажмлари ва нархлар ўзгаришининг сабаблари тўғрисидаги маълумотлар билан бир қаторда фойдаланиш керак.

Мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқалари ва уларнинг бутун боғланишларининг ҳолати таҳлил қилиш имконини берадиган умумлаштирувчи кўрсаткич - **тўлов баланси**дир. У мамлакатнинг резидентлари билан ташқи дунё ўртасида муайян даврдаги барча савдо ва молиявий оқимларни қамраб оладиган статистика ҳисоботидир. Тўлов баланси мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқалар қараёнида амалга оширилган амалдаги тўловлари билан келган тушумларнинг қийматда ифодаланган ўзаро тисбатидир.

Бинобарин, тўлов баланси ўз таркибида ташқи иқтисодий алоқаларнинг ҳамма шакллари акс эттириши керак.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Ҳақиқатан ҳам мамлакатларнинг бир-бирлари билан ўзаро иқтисодий муносабатлари тузилиши мураккаб бўлганлиги туфайли тўлов баланси таркибий қисмлар сифатида савдо балансини, хизматлар ва нотижорат тўловлари балансини, капиталлар ва кредитлар ҳаракати балансини ва олтин ва валюта захиралари ҳаракати балансини ўз ичига олади. Кўпинча савдо баланси билан хизматлар ва нотижорат тўловлар баланси жорий операциялар балансига бирлашгирилади.

Мамлакатнинг савдо баланси товарлар импорт қилинганида ундан чиқиб кетадиган маблағлар билан товарларни чет элга экспорт қилганда келадиган маблағлар ўртасидаги нисбатни кўрсатади. Тўлов балансининг шу таркибий қисми мамлакатнинг ташқи иқтисодий аҳволига баҳо беришда энг муҳим кўрсаткичдир. Агар мамлакатнинг экспорти маълум даврда чет элдан импорт қилишдан ортиқ бўлса, савдо баланси актив бўлиши (мусбат сальдо балансига эга бўлиши) мумкин. Агар импорт экспортдан ортиқ бўлса, савдо баланси шунга мувофиқ манфий (манфий сальдо) бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агар Ўзбекистон муайян йилда манфий савдо баланси сальдосига эга бўлса, ўша йили истеъмол қилинганига қараганда камроқ ишлаб чиқарилган бўлади. Ва, аксинча, савдо балансининг мусбат сальдоси Ўзбекистонда тегишли йилда истеъмол қилинганига қараганда кўпроқ товарлар ишлаб чиқарилганлигини кўрсатади. Савдо балансининг мусбат ёки манфий бўлиши кўпгина ташқи ва ички омилларга боғлиқ. Агар жаҳондаги конъюнктура натижасида жаҳон хом ашё бозорларида пахтанинг нархи сезиларли даражада ортиб, шу даражада барқарор турса, биз Ўзбекистоннинг экспортда (бунда “оқ олтин”нинг салмоғи анча катта) савдо баланси мусбат сальдога эга бўлади, деб тахмин қилишимиз мумкин.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Тушумлар (+)	Тўловлар (-)
I. Жорий операциялар баланси	
IA. Савдо баланси	
1.Товарлар экспорти	1.Товарлар импорти
IB. Хизматлар ва нотижорат тўловлари баланси	
Нофактор хизматлар бўйича тушумлар Юк ташиш ва суғурта Сафарлар Бошқа нофактор хизматлар Фактор даромадлар тушумлари Трансферт тушумлари	Нофактор хизматлар бўйича тўловлар Юк ташиш ва суғурта Сафарлар Бошқа нофактор хизматлар Фактор даромадлар тўлови Трансферт тўловлар
II. Капиталлар ва кредитлар ҳаракати баланси	
Бевосита инвестициялар келиши Мажмуа инвестициялар келиши Ссуда капиталнинг келиши	Бевосита инвестицияларнинг кетиши Мажмуа инвестицияларнинг кетиши Ссуда капиталнинг кетиши
III. Мамлакат олтин ва валюта захираларидаги I ва II баланслар ўрнини тўлдирувчи ўзгаришлар	
Олтин ва валюта захираларининг камайishi (соф чиқиб кетишнинг ўрнини тўлдириш +)	Олтин ва валюта захираларининг кўпайishi (соф маблағ келишининг ютилиб кетиши -)

Мамлакат тўлов балансининг тахминий тузилиши

Хизматлар ва носавдо операциялари баланси мамлакатнинг бошқа мамлакатларга кўрсатадиган хизматлари бўйича келган пул билан шу мамлакатта бошқа мамлакатлар кўрсатадиган хизматлар бўйича чиқиб кетган пул ўртасидаги нисбатдан иборатдир. Иқтисодчилар фактор ва нофактор хизматларни фарқлайди. Фактор хизматлар мамлакатнинг чет элга тadbirkorлик ёки ссуда капитали шаклидаги инвестицияларидан тушган пулларни ўз ичига олади. Бунга дивидендлар шаклидаги пул тушумлари, мамлакат фирмалари ва компанияларининг фойда репатриацияси, чет элликларнинг мамлакат патентлари, лицензиялари ва менежментидан фойдаланганлик учун тўловлар ва ҳоказолар киради. Нофактор хизматлар оқимига сайёҳлик, транспортда йўловчилар ва юклар ташиш, суғурта, телерадиокоммуникациялар учун тушумлар ва тўловлар киради.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Мамлакатлар ўртасида мавжуд бўлган аммо савдо билан боғлиқ бўлмаган хизматлар бўйича тўловлар ва тушумлар носавдо оқимлар ёки операциялар деб аталади. Улар жумласига пул маблағларини расман ўтказиш (масалан, табиий офатлар, уруш, эпидемиялар ва бошқаларни бошидан кечираётган мамлакатларга чет элдан ёрдам кўрсатиш), қариндошлар ва яқин кишиларга шахсий пул ўтказмалари ва шу қабилар қиради. Хизматлар балансининг моддалари бўйича ҳаракатни кўпинча “кўринмас операциялар” деб аташади.

Мамлакатимиздаги ва чет эллик иқтисодчилар Ўзбекистоннинг жаҳоншумул миқёсдаги диний ва маданий тарихий бойликларини ҳисобга олиб, уни сайёҳлик фаолияти кутилаётган мамлакат дейишмоқда. Шунини айтишимиз мумкинки, ушбу омил келажакда хизматлар баланси бўйича чет эл валютаси чиқиб кетишининг ўрнини тўлдирди.

Капиталлар ва кредитлар ҳаракати баланси халқаро капитал ва кредит шаклида валюта маблағлари келиши ва чиқиб кетишининг нисбатини акс эттиради. Капиталнинг ҳаракати тадбиркорлик ва ссуда инвестициялари шаклида юз бериши мумкин. У резидентлар ҳамда норезидентларнинг чет эл ва мамлакатнинг молиявий активлари - облигациялар, корхоналарга қарашли акциялар, бошқа қарз мажбуриятлари, шу жумладан кредитлар ва қарзларни олиш - сотиш жараёнида амалга оширилади. Масалан, Ўзбекистонда яшовчиларнинг Россиянинг йирик компаниялари акцияларини сотиб олиши валюта маблағларининг чиқиб кетишини англайди. Агар Ўзбекистоннинг давлат акциялари чет мамлакатлардаги инвесторлар томонидан сотиб олинса, чет эл капитали келган бўлади. Тўлов балансининг капитал билан боғлиқ моддаларининг ҳаракати резидентлар ва норезидентлар чет эл моддий активлари - кўчмас мулк ҳамда компанияларни олган ёки сотган пайтда юз беради. Агар ишчи юришган ўзбекистонлик бизнесчи Италияда то-

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

мат пастаси ишлаб чиқарадиган фирмани ёки шаҳар ташқарисидаги виллани сотиб олса, капитал чиқиб кетган бўлади. Шундай қилиб, капиталлар ҳаракатининг баланси моддий ва молиявий активлар билан операциялар қилишдан келадиган соф тушумларни кўрсатади. Агар уларни сотишдан келган тушумлар сотиб олинадиган чет эл активлари бўйича тўловлардан ортиқ бўлса, унда капиталлар ҳаракати балансининг мусбат сальдосига эга бўлинади ва биз капиталнинг соф келиши юз берганини кўрамыз. Аксинча, биз чет элликларга ўз активларимизни сотишга қараганда чет эл активларини кўпроқ сотиб олсак капиталлар ҳаракати балансининг манфий сальдоси, капиталнинг мамлакатдан соф чиқиб кетиши кузатилади.

Капиталлар ҳаракати ҳисобварағи кўпинча савдо баланси ва хизматлар баланси тақчилликларига нисбатан ўрнини тўлдирувчи ҳисобварақ вазифасини ўтайди. Мамлакат маълум вақт давомида ишлаб чиқарганига қараганда кўпроқ товарлар ва хизматларни истеъмол қилса, унда чет эл давлат ва хусусий қарзлари ҳамда кредитлари, чет эл капиталининг бошқа оқимлари кундалик истеъмолнинг кундалик ишлаб чиқаришдан ортиқ бўлишини, яъни манфий соф экспортни пул билан таъминлашга ёрдам беради.

Асосан жорий операциялар баланси ва капиталлар ҳаракати баланси жами тақчиллигининг ўрнини тўлдирувчи яна бир муҳим таркибий қисм - **мамлакат олтин ва валюта захиралари ҳисобварағидир**. Агар тўлов балансининг актив сальдоси кундалик операциялар балансининг манфий сальдосини қопламаса ёки, аксинча, кундалик операциялар балансининг актив сальдоси капитал маблағлар ҳаракати ҳисобварағи бўйича манфий сальдонини қопламаса, ва, ниҳоят, мазкур балансларнинг иккаласи ҳам манфий соф қолдиққа эга бўлса, мамлакатда илгари жамғариб қўйилган валюта захиралари ташқи қарзни қоплаш учун ишончли манба бўлиб хизмат қилади.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Муҳокама учун саволлар

Биринчи бўлимни ўқиб чиқинг ва жавоб беринг:

- 1** Мамлакат ўзида ишлаб чиқариладиган товарларнинг биронтаси бўйича ҳам мутлақ устунликка эга бўлмаса, бундай мамлакатнинг ташқи савдо билан шуғулланишини рабатлантириш керакми?
- 2** Экспорт ошганида мамлакатнинг ички бозорида бу товарнинг нархи ҳам ошиши мумкин. Бундан давлат истеъмолчиларни ҳимоя қилиш мақсадида экспортни бутун чоралар билан чеклаш керак деган маъно чиқмайдими?
- 3** Агар нисбий устунлик қонунига амал қилинса, ҳар қандай мамлакат барча кучни ўзи ишлаб чиқаришда нисбатан кўпроқ самарадорликка эришган маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфлаш фойдалидир. Ўзбекистонда пахта толасини ишлаб чиқариш унуми буғдой етиштиришга қараганда юқорироқ. Бундан бизнинг республикамиз учун пахта яккахокимлиги фойдалироқ ва буғдойни ўзимиз ишлаб чиқаргандан кўра жаҳон бозорларидан сотиб олиши маъқул деган хулоса чиқариш мумкинми?
- 4** Сизнинг фикрингизча, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган қайси товарлар жаҳон бозорларида рақобат курашига дош бериши мумкин? Жавобингизни Э.Хекшер ва Б. Олин назариясидан фойдаланган ҳолда асосланг.
- 5** Халқаро меҳнат тақсимоотида мамлакатнинг қатнашиши қандай фойда келтиришини санаб беринг.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

- 6 Мамлакатда ишлаб чиқарилган товар импорт қилинганидан ҳамма вақт арзон бўлади, деган фикрга қўшили-сизми?
- 7 Давлатнинг истеъмол товарлари билан ўзини ўзи таъминлашга қаратилган сиёсати узоқ келажакда мамлакат аҳолисининг турмуш даражасига қандай таъсир кўрсатади?
- 8 Нима сабабдан Ўзбекистоннинг экспортни ошириб бориш соҳасидаги катта салоҳияти ташқи савдога давлат монополиясини бузиш орқали амалга оширилиши мумкин эмас эди?
- 9 Ташқи иқтисодий алоқаларни тўла эркинлаштириш воситалари билан иқтисодиётнинг тузилишини қисқа муддатларда қайта қуриш мумкинми?
- 10 Тўлов баланси сальдоси узоқ вақт давомида манфий бўлган шароитда миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожлани-шини ва турмуш даражасининг ўсишини таъминлаш мумкинми?

Глоссарий

Мутлақ устулик - ҳар бир мамлакатда харажатлар бирлигига бошқа мамлакатлардагига қараганда кўпроқ ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган товар мавжудлиги шароитида халқаро савдонинг фойдали эканлигини тушунтириб берадиган қоида.

Автаркия - маҳдуд, ўзини ўзи таъминлайдиган иқтисодиётни вужудга келтириш мақсадида мамлакат хўжалигини бошқа мамлакатлар иқтисодиётидан ажратиб қўйиш сиёсати.

Ташқи савдо - мамлакатлар ўртасидаги савдо бўлиб, товарларни ва хизматларни четга чиқариш (экспорт қилиш) ва олиб кириш (импорт қилиш)дан иборат бўлади.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЙ ТЎЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИГИ

Нисбий устушлик қонуни - мамлакат ўз кучини нисбатан кўпроқ самарадорликка эришадиган товарларни ишлаб чиқаришга қаратиши ва уларни экспорт қилиб, ўрнига жуда кам устушлик билан ишлаб чиқарадиган товарларни олиб келиши унинг учун фойдалироқ эканлиги ҳақидаги мулоҳаза.

Ташқи иқтисодий алоқаларни эркинлаштириш - товарлар ва хизматлар, капиталлар ва ишчи кучининг миллий ва жаҳон бозорлари ўртасидаги тўсиқларни олиб ташлаш.

Меркантилизм - ташқи савдо муносабатларига доир назария, унинг тарафдорлари фикрига кўра ҳар бир давлат бошқа мамлакатларга экспортни кўпайтириб, импортни чеклашдан манфаатдор деб даъво қилар эдилар.

Хўжаликнинг натура шакли - хўжалик юритиш шакли бўлиб, бунда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг асосий қисми айрим хўжаликлар, жамоалар ёки унча катта бўлмаган ҳудудлар ичида истеъмол қилинади.

Ишлаб чиқариш омиллари нисбатининг Хекшер-Олин янги классик модели (Х-О назарияси) - бу назарияга мувофиқ мамлакатлар ортқича ишлаб чиқариш омилларидан унумли фойдаланиб чиқарган маҳсулотларини экспорт қилиб, ўзлари учун тақчил ишлаб чиқариш омилларидан интенсив фойдаланиб чиқарилган маҳсулотларни импорт қилади. Очиқ иқтисодий тизим - экспорт, импорт ва молиявий операциялар механизми орқали жаҳон бозорлари билан боғланган иқтисодий тизим.

Тўлов баланси - мамлакатнинг хўжалик тузилмалари билан ташқи дунё ўртасидаги давр мобайнида кечадиган барча савдо ва молиявий оқимларни қамрайдиган статистика ҳисоботи. Бу ҳисобот ташқи иқтисодий алоқалар жараёнида бажарилган мамлакатнинг амалдаги тўловлари ва мамлакатта келиб тушган пулларнинг қийматдаги нисбатидир.

Фритрейдерлик - ташқи савдо муносабатларига доир назария, унинг тарафдорлари савдо эркинлигини ҳимоя қилиб, уни ҳар қандай чеклашларга қарши.

Савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари - кўриб чиқилаётган мамлакат экспорт нархларининг унинг импорт нархларига нисбати.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

2 - бўлим

2.0. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқариш

Бозор иқтисодиётига ўтиш ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришга мутлақо янгича ёндашишни талаб қилади. Бундай бошқаришнинг вазифа ва мақсадлари маъмурий - режали тизим доирасидагидан бошқача бўлиши равшан. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқаришда қуйидагилар биринчи ўринга қўйилади:

- узоқ муддатга мўлжалланган кўнненцияни (стратегияни) белгилаш;
- экспорт ва импортга доир башоратларни, шунингдек валюта, ташқи савдо ва тўлов балансларини ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш;
- ташқи иқтисодий фаолиятда қатнашувчи вазирликлар, идораларнинг, мулкчиликнинг барча шаклидаги концерн ва уюшмаларнинг, ишлаб чиқариш бирлашмалари ҳамда корхоналарнинг ишини назорат қилиш;
- мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида янада фолроқ ва самаралироқ иштирок этиши учун шарт-шароит ва омилларни яратиш.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Ўзбекистон Республикасини ташқи иқтисодий фаолият субъекти деб эълон қилувчи ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги қонун айни бир пайтда қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг ваколатига тааллуқлигини аниқ белгилаб беради:

- ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг қонуний асосларини белгилаш;
- ташқи иқтисодий сиёсатни, жумладан валюта-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, республика валюта жамғармасини тўплаш ва фойдаланиш;
- ташқи иқтисодий фаолият соҳасида халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш;
- республиканинг, Ўзбекистон ҳуқуқий шахслари ва фуқароларининг манфаатларини хорижда ҳимоя қилиш;
- республика ҳудудида хорижий сармоядорлар фаолияти учун ҳуқуқий кафолотлар белгилаш;
- халқаро иқтисодий ташкилотлар ва бирлашмаларда иштирок этиш;
- республика Конституциясига асосланган бошқа ваколотлар.

Давлат ўз миллий ва бутун жамият манфаатларини муҳофаза қилиш мақсадида ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаради, шунингдек ана шу бошқарув жараёнида пайдо бўладиган муносабатларнинг иштирокчиларини қўллаб-қувватлаб ёки ташқи иқтисодий фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланишга ноқулай шароит яратиш йўли билан таъсир ўтказади.

Ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига **давлат таъсир бевосита** (масалан, аниқ экспертларга божхона тўловларида имтиёз бериб) ёки **билвосита** (давлат бирор маҳсулотга юқори импорт тарифларини жорий этиб, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларини бу маҳсулотни эмас, балки бошқа молларни четдан келтиришга ундайди) бўлиши мумкин.

Бундай таъсир ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш чоғида вужудга келадиган муносабатларни бошқара-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

диган қонунлар ҳамда меъерий ҳужжатларни қабул қилиш йўли билан ўтказилади ва унинг мақсади ҳам жамоат, ҳам хусусий манфаатларни ҳимоя қилишдан иборатдир.

Бу мақсаднинг йўналишлари қуйидагича:

а) иқтисодийтни мустаҳкамлаш, унинг барқарорлиги ва ривожланишини таъминлаш.

Давлат йўли билан бошқариш тамоман шу мақсадга қаратилган. Хусусан, давлат экспорт-импорт операциялари ҳажми ва таркиби бўйича башоратларни тузади, божхона ҳамда валюта назоратини амалга оширади, товарлар ва ресурсларнинг арзон нархларда экспорт қилинишига ҳамда сармоянинг мамлакатдан чиқиб кетишига йўл қўймаслик учун валюта тушумларини мамлакатга қайтаради ва шундай қилиб, ўз иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилади;

б) фуқаролар саломатлигини хавфсизлигини таъминлаш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш.

Импорт қилувчида сифат шаҳодатномаси, ветеринария ва санитария гувоҳномаси бўлишини назарда тутиб, муайян товарларни четдан келтиришига махсус талаблар қўйилади. “Маҳсулотлар ва хизматлар сертификацияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунинда маҳсулотнинг қўйилган талабларга мувофиқлиги белгиси ва сифат шаҳодатномаси бўлиши шартлиги кўзда тутилган. Маҳсулотни келтиришнинг аниқ таркибини Ўзбекистон Бош божхона бошқармаси ва Давлат стандарти белгилайди;

в) ватанимиздаги хўжалик таъкилотларининг хорижий бозордан фойдаланиш имкониятини таъминлаш.

Шу мақсадда ҳукумат халқаро битимлар тузади, ўз товарларини экспорт қилишга қулай имкониятни таъминлашга интилади, шунингдек бу товарларни экспорт қилиш чеклаб қўйилишига йўл қўймаслик учун тегишли чораларни кўради. Жаҳон таъжрибасида миллий товарларни экспорт қилиш борасида демпингга қарши ва бошқа чекловчи чораларни бир томонлама жорий этиш хавфи бўлган тақдирда интеграциялашган давлатлар гуруҳи ҳамда давлатлар билан шартнома тузиши

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

тартиби ҳам қабул қилинган. Битим тузилган тақдирда бу товарларни экспорт қилиш белгиланган квота билан чекланади.

Хорижий мамлакатлар импорт қилинаётган товарларнинг сифатига, шунингдек тамға (белги) босилишига ҳам муайян талаблар қўймоқда. Турли мамлакатларда четдан товар келтиришнинг ҳар хил тартиби мавжуд бўлиб, бир талай ҳужжатларни кўзда тутлади. Жаҳон савдо тажрибасида бир қанча турдаги товарларни импорт қилишни чеклаш қўлланилади, бундай чеклаш вақтинчалик ёки доимий ҳам бўлиши мумкин.

Экспортни амалга ошириш шартлари масаласида тегишли ахборотдан хабардор бўлиш ташқи иқтисодий фаолият билан муваффақиятли шуғулланишнинг, миллий тадбиркорларнинг рақобат бардошлигини тегишли даражада бўлишига эришишнинг зарур шартидир. Шу мақсадда ҳукумат мамлакат экспортчиларига ахборот ва маслаҳат билан хизмат кўрсатувчи тизимни барпо этади, бу давлатнинг иқтисодийёти, жумладан миллий товарларни экспорт қилишни ривожлантиришига доир мажбуриятдан келиб чиқади. Хорижда давлат номидан иш юритадиган ва зарур ахборотни тўплаш учун катта имкониятга эга органларнинг мавжудлиги бундай тизимни барпо этиш учун негиз бўлади;

д) мамлакат тадбиркорларининг рақобат бардошлигини таъминлаш.

Миллий тадбиркорларни муҳофаза қилиш ва уларга моддий зарар етказилишига йўл қўймаслик мақсадида четдан келтириладиган айрим товарларга, жумладан, демпингга қарши ва зарар ўрнини қоплайдиган маҳсус бож тўловлари белгилаб қўйлади;

е) иқтисодиёт айрим тармоқларининг ривожини рағбатлантиришни таъминлаш ва фан-техника тараққиётига кўмаклаш.

Шу мақсадда давлат янги ускуналарни харид қилишига имтиёзли кредит бериши, экспорт кредитлари суғуртасини амалга ошириши, ҳам мамлакат саноати эҳтиёжларини қо-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

ндириш, ҳам миллий товарларнинг хорижий бозорларга чиқишига кўмаклашиш учун ишлаб чиқаришни янгилаш, рақобатбардошликни оширишда экспорт-импорт операциялари бўйича бир қанча имтиёزلарни кўзда тутиши мумкин;

ж) иқтисодиёт айрим тармоқларининг эҳтиёжларини таъминлаш.

Бунга турли йўл билан эришилади. Масалан, айрим тармоқ корхоналарини зарур хомашё билан таъминлаш учун давлат бевосита ваколотли органлар орқали ўз эҳтиёжлари учун маҳсулот етказиб бериш тўғрисида шартномалар тузади. Хомашё ва ускуналарни импорт қилишнинг имтиёзли тартибини белгилаб, бундай маҳсулотлар билан таъминлаш, шуниндек мамлакат тадбиркорларига зарур маҳсулотларни экспорт қилишни чеклаб қўйиш йўли билан ҳам кўмаклашиш мумкин;

з) ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчиларини рўйхатга олиш.

Бу иш ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчиларини ҳисобга олишни таъминлаш, уларнинг ахборот ва маслаҳат билан кўрсатиладиган хизматдан фойдаланишлари, хориждаги ва Ўзбекистондаги шерикларининг амалий иxtисоси билан танишишларига шароит яратиш учун амалга оширилади. Уларни рўйхатга олиш Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ҳамда унинг ҳудудий республика бўлинмаларига топширилган.

Хулоса қилиб айтганда, давлатнинг асосий вазифаси ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг фаолиятини бошқариш юзасидан чеклаш чораларини белгилаш эмас, балки уларнинг жаҳон бозорига кириб боришларига ҳар томонлама кўмаклашишдан иборат. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий жиҳатларини, бу соҳадаги фаолиятнинг асосий вазифалари, қоидалари ва йўналишларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти белгилаб беради.

Ташқи иқтисодий сиёсат Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимияти томонидан ишлаб чиқилади ҳамда амалга оширилади. Бу сиёсат “Ташқи иқти-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

содий фаолият тўғрисида” ги қонунга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда ташқи иқтисодий фаолиятни ҳуқуқий, иқтисодий ва маъмурий бошқариш чораларини ўз ичига олади.

Ташқи иқтисодий алоқалар ишпирокчиларининг ишларини мувофиқлаштиришга доир бевосита ишлар, фаолиятнинг бу турига доир таклифларни ишлаб чиқиш, Ўзбекистон Республикасининг ҳукуматлараро халқаро иқтисодий битимларини тузиш, республиканинг халқаро иқтисодий ташкилотлар ишида ишпирок этишини таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолиятга доир аниқ мақсадларни кўзловчи сиёсатни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш ва бошқа тadbирлар Вазирлар Маъкамаси томонидан бевосита ёки тегишли давлат органлари орқали бажарилади.

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш механизмнинг марказий қисми бўлиб, унга ўз ваколатлари доирасида бу алоқаларнинг аҳволи ва тараққиёти учун тегишли масъулият билан уларни давлат номидан бошқариш ҳуқуқи берилган. Вазирлик ягона ташқи иқтисодий сиёсат ўтказиш, ташқи бозорда умумдавлат манфаатларини таъминлаш, хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, техникавий ва савдо ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш, бу соҳада бошқарувни такомиллаштириш ҳамда ташқи иқтисодий фаолият ишпирокчиларига халқаро майдонда зарур шарт-шароит яратиши мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 21 февралдаги Фармони билан ташкил қилинди.

Вазирлик фаолиятининг асосий вазифалари ва йўналишлари қуйидагича:

- *хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликнинг республика учун устувор йўналишларини аниқлаш асосида давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсатини белгилаш ва амалга ошириш, ташқи савдони рағбатлаштириш механизмларини ишлаб чиқиш;*
- *ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқариш, унинг Ўзбекистон ҳудудида иш юритаётган ишти-*

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

рокчилари операциялари устидан улар маъжур фаолиятни амалга оширишнинг белгиланган тартибига риоя этишларини таъминлаш мақсадида назоратни амалга ошириш;

- Ўзбекистонда ва ундан ташқарида давлатнинг ташқи иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш;

- ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш учун ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий шароит яратиш;

- Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалик алоқаларига фаол қўшил-иши йўли билан халқ хўжалиги ва аҳолининг хорижий мамла-катлар маҳсулотига талабини қондириш;

- ташқи иқтисодий алоқалар инфраструктурасини ри-вожлантириш, шу жумладан ахборот тизимларини барпо этиш, транспорт хизмати ва ундан фойдаланишни, экспорт ва им-порт маҳсулотлари сертификациясини таъминлаш;

- давлат экспорт имкониятларини кенгайтиришга доир таклифларни ишлаб чиқиш;

- иқтисодиётга хорижий сармояни жалб қилиш, ундан самарали фойдаланиш, республика сармояларини хорижда оқи-лона жойлаш;

- республикада ҳам, хорижда ҳам ташқи иқтисодий фао-лият иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, МДҲга аъзо давлатлар, шунингдек бошқа хорижий мамлакатлар би-лан ташқи иқтисодий алоқа масалаларида ҳамкорликни таъ-минлаш.

Вазирлик асосий эътиборни ташқи иқтисодий алоқа-ларни ривожлантиришнинг, бу алоқалар самарадорлигини оширишнинг, ўз фаолияти механизмини такомиллаштириш-нинг умумдавлат савдо-саноат, башоратлаш ва таҳлилий ма-салаларига, вазирликлар, идоралар, ташқи иқтисодий таш-килотлар, мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, бир-лашмалар ва ташкилотларга уларнинг ташқи иқтисодий алоқа-ларини йўлга қўйиш ва ривожлантиришда ёрдам беришга қаратади.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

2.1. Давлат ташқи иқтисодий стратегиясининг турлари

Кўп мамлакатларнинг тadbиркорлари хорижий рақибларнинг ўз миллий бозорларига кириб келишига йўл қўймаслик учун кучини аямайди. Уларнинг мақсади раван-хорижий рақобат хотиржамликка йўл қўймайди, ишлаб чиқаришни мунтазам янгилашга, харажатларни камайштириш ва сифатни яхшилашга мажбур қилади.

Истеъмолчиларни эса яхши, сифатли ва арзон товарлар кўпроқ бўлиши қизиқтиради; товарнинг қасрдан келтирилгани, уни ишлаб чиқаришдан ким фойда олаётгани уларни унчалик қизиқтирмайди.

Бу вазият - дунёдаги кўп мамлакатларда юз бераётган иқтисодий ва сиёсий низоларнинг доимий манбаидир. Ҳукумат ўз иқтисодий сиёсатини мамлакат бозорида импорт товарлар пайдо бўлишидан ютқизмайдиган, балки ютадиган қилиб амалга ошириши керак.

Давлат мамлакатта товарлар олиб келинишини (олиб чиқиб кетилишини) чегаралашни ёки, аксинча, рағбатлантиришга қараб, унинг **ташқи иқтисодий стратегиясининг тўрт асосий тури фарқланади.**

1. Қисман ажраллиш стратегияси ички бозорга товарларнинг айрим турларини кириб келишига йўл қўймаслик мақсадида амалга оширилади. Масалан, мамлакат аҳолиси турмуш тарзига, мафкурасига мос келмайдиган киноvideомаҳсулотлар, матбаа нашрлари.

2. Протекционизм (лотинча “protectio” - ҳимоя, ҳомий сўзидан) **стратегияси** - ички бозорни хорижий рақобатдан ҳимоя қилиш стратегияси. Одатда бу стратегияда экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, импорт маҳсулотлар ўрнини қисман қоплаш билан қўшиб олиб бoрилади. Агар миллий ишлаб чиқариш рақобатбардош бўлмаса, давлат бундай стратегияни тadbиркорлик тузилмаларининг тазйиқи билан қабул қилади. **Протекционизм** - мамлакат тadbиркорлари учун алоҳида имтиёзли шароит яра-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

тишдир, бундай шароит миллий иқтисодиётга турли оқибатлар келтиради.

Бир томондан, импортнинг чеклаб қўйилиши истеъмолчиларга ва умуман мамлакатга зарар етказади, чунки халқаро меҳнат тақсимоти афзалликларидан фойдаланилмайди. Иккинчи томондан, маҳаллий тадбиркор учун хорижий рақобатчиларга қарши протекционистик тарздаги “ҳомийлик” чоралари миллий компаниялар ва фирмалар қаддини ростлаётган пайтда жуда зарур. Бу чоралар хўжалик юритишнинг янги шаклларига омон қолиб, куч тўплаш имконини беради.

Масалан, япония автомобилсозлигининг тез ривожланганини сабаби ҳозир жаҳонга машҳур бўлган фирмалар (“Мазда”, “Ниссан”, “Тойота”) оёққа тураётган шароитда ҳукумат амалга оширган протекционизм сиёсатидир. Ҳукумат 1932 йилда ҳали мустақкам оёққа турмаган бу автокомпанияларни Америка автомобил саноатининг улкан корхоналаридан ҳимоя қилиш мақсадида хорижий машиналар ва эҳтиёт қисмларининг импорт қилинишига бож тўловларини кескин оширди.

Протекционизм миллий иқтисодиётга салбий оқибатлар келтириши ҳам мумкин. “Ҳомийлик” шароити технологияси эскирган ишлаб чиқаришнинг сақланиб қолишига (монополия - яккаҳокимлик самараси) олиб келиши мумкин.

Бу ўринда биз умуман мамлакатнинг узоқ муддатли иқтисодий манфаатлари билан унинг фуқаролари айрим гуруҳлари ўртасидаги эҳдиётнинг классик намунасини кўрамиз. Халқаро савдо ва халқаро меҳнат тақсимотида ишгирок этишдан бутун мамлакат деярли ҳамиша фойда кўрса, мамлакат фуқароларининг айрим гуруҳлари бундан зарар кўриши ва “миллий иқтисодиёт”ни ҳимоя этишни талаб қилиши мумкин.

Бу муаммо МДҲ мамлакатларида айниқса кескин бўлиб турибди, чунки бу мамлакатларда бозор дарвозалари хорижнинг арзон ва сифатли маҳсулотларига очиб қўйилса, кўпгина тармоқларнинг маҳсулотлари ички бозорда импорт товарлар билан рақобатга бардош бера олмайди.

Бундай ҳолда кўп корхоналар синади (банкрот бўла-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

ди) ва ёпилиб қолади, уларнинг собиқ ходимлари эса иш қидиришга мажбур бўлади. Масалан, 1992 йилдаёқ шундай вазият вужудга келдики, Россияга чет мамлакатдан (мисол учун Эстониядан) келтирилган гўшт (айниқса Эстонияга қўшни Псков вилоятидаги) маҳаллий фирмаларнинг маҳсулотидан арзон бўлиб чиқди. Россия шаҳарларида яшовчилар учун четдан келтирилган гўштни харид қилиш фойдали эди, аммо бундай вазиятда Россия чорвачилиги бозордан маҳрум бўларди ва маҳсулот нархини арзонлаштириш имкони йўқлиги сабабли (пулнинг қадрсизланишидан) ўз сарф-харажатларини тезда камайтириб хонавайронлашарди. Енгил ва озиқ-овқат саноатда, рўзгор электроникаси ишлаб чиқаришда ва бошқа соҳаларда ҳам худди шундай ҳолат вужудга келиши мумкин. Давлат йўли билан бошқариш ва аввало бож тўловлари (тарифлар) ёрдамида МДХ мамлакатлари бозорини четдан келтирилайдиган товарлар эгаллаб олишидан узоқ вақтгача ҳимоя қилишга тўғри келса керак.

Протекционизм сиёсати ривожланаётган мамлакатларда айнқса мажбур бўлади. Улар таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, импорт ўрнини қоплаш мақсадида миллий саноатни қўллаб-қувватлаш учун протекционизм сиёсатидан фойдаланади.

Импортнинг ўрнини мамлакатнинг ўзидаги ишлаб чиқариш билан қоплашда арзон ва эркин бозор ахборотидан фойдаланилиши ҳам муҳимдир. Ривожланаётган мамлакатлар минглаб бир хил товарлардан қайсинисини хорижда бемалол сота олишини аниқлашда етарли тажрибаси бўлмаслиги мумкин. Аммо марказий режалаштириш органлари (хусусий тадбиркорлар ҳам) қандай маҳсулот ўз бозорида харидоригир бўлишини осонгина аниқлай олади. Бунинг учун улар импорт рўйхатига кўз таппаллари кифоя, бозорда сотилишига кафолат бўлган товарлар рўйхати тезда тайёр бўлади. Агар мамлакатдаги янги товар ишлаб чиқарувчилар сарф-харажат ва сифат муаммоларини ҳал этишга қодир бўлса,

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОПИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

Иқтисодчилар икки юз йилдан буён импортни чеклаш тарафдорларига қарши далиллар келтиришмоқда. Француз иқтисодчиси Ф.Бастиа (1801-1850 йиллар) халқаро эркин савдога қарши чиқувчилар устидан қулиб, “Иқтисодий софизм” китобига “ички бозор дахлсизлиги учун курашувчилар” номидан ўзи тўқиган мактубни киритди.

“Депутатлар палатасига.

Биз хорижий рақибимиз томонидан қаттиқ рақобатта учраямиз. Унинг нур ишлаб чиқарадиган зўр қурилмаси бўлгани учун ўз товарини арзон нархда тақлиф қилиб, миллий бозоримизни тўлдириб юбориши мумкин.

Бу рақибимиз куёшнинг ўзгинасидир. Биз уйларимизга куёш нури келиб, мамлакатимизни бахтиёр қилиши мумкин бўлган ишлаб чиқаришга зарар етказадиган ҳамма тирқишларни беркитиб ташлашга мажбур қиладиган қонун қабул қилинишини талаб қиламиз.

Имзо: шам ва шамдонлар ишлаб чиқарувчи фабрика эгалари”.

ШАРҲА ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ РАҚОБАТ ТУЪБЕКТИ СИФАТИДА

уларни божхоналар ёрдамида муҳофаза қилишни таъминлаш учун ҳамма асос бор.

3. Эркин савдо стратегияси (“фритрейдерлик”) - ташқи савдодаги чеклашларни мумкин қадар камайтириш стратегияси. Одатда бу стратегияни бозорда етакчи ўринни эгаллаб турган, ўз товарларининг рақобатбардошлигига пугур етишдан хавфсирашга асос бўлмаган мамлакатлар қўллайди.

Сиёсат кўп жиҳатдан келтирилаётган маҳсулот ички ишлаб чиқариш билан рақобат қилмайдиган ёки муҳим тармоқлар учун хомашё бўладиган мамлакатларда ҳам эркин савдо қилишга қаратилган. Агар импорт ички ишлаб чиқариш билан рақобат кураши бошламаса, мамлакат сиёсий кучларининг бу маҳсулот харидорга мумкин қадар арзон тушиши керак деган хулосага келиши осонроқ бўлади. Ҳимоя қилинадиган ҳеч нарса бўлмаса, протекционизм ишонарли эмас. Хорижий ишлаб чиқариш билан рақобатлашаётган тармоқларга нисбатан йирик тармоқ учун муҳим хом ашё ҳисобланган бундай товар одатда бож тўловидан озод қилинади (ёки бу тўлов жуда кам), аммо истиснолар ҳам бўлиши мумкин.

4. Тақчил бозорни тўлдирish стратегияси “тескари протекционизм” дир. Бу стратегия миллий бозорда тақчиллик катта бўлса, унда ҳамма учун жой топилишига самарали бўлади.

Ўзбекистонда 1980-йиллар охири ва 1990-йиллар бошида хорижий товарларни жалб этиш мақсадида шу стратегия унсурларидан фойдаланилди. Собиқ СССР республикалари ўртасида режа асосида белгиланган эски алоқаларнинг узилиши, янги мустақил давлатларда бошланган иқтисодий танглик деярли барча товар бозорларида тақчилликнинг авж олишига сабаб бўлди. Импорт маҳсулотларидан олинадиган бож тўловларининг бекор қилиниши, имтиёзли кредит бериш ва бошқа чоралар 1995 йилнинг ўрталарига келганда тақчиллик муаммосининг тутатилишига олиб келди.

Давлат томонидан танлаб олинган у ёки бу стратегия барча товарлар ва бозорлар бўйича амалга оширилса, уни жорий этиш шартлари жуда оғир кечиши мумкин. Агар бу

айрим товарлар ва бозорлар бўйича амал қилса, шартлари енгил бўлиши мумкин.

Бу енгиллик кўп давлатларга ўз фаолиятида бир неча ташқи иқтисодий стратегияни бирга амалга ошириш имконини беради. Масалан, “Умумий бозор” мамлакатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ўзаро савдо-сотиқда протекционизмга амал қилади, айни пайтда маҳсулотларнинг кўп турлари бўйича жамоа асосида эркин савдо стратегияси танланган. АҚШ Японияга нисбатан кўп товарлар бўйича эркин савдо қоидаларига амал қилмоқда, аммо автомобилсозликда иккала мамлакат ўртасида протекционизм мавжуд бўлиб, у кўпинча “савдо уруши”ни келтириб чиқаради. “Савдо уруши” - халқаро савдо йўлидаги чеклашларнинг энг сўнги шакли ҳисобланади. “Савдо уруши” икки мамлакат ҳукуматларининг ички бозорга бир-бирининг маҳсулотларини кириб келишини чеклайдиган ўзаро қарорлар қабул қилишидир. Бундай “уруш”ларда ҳозир ўқ отилмайди, қон тўкилмайди, албатта, лекин бусиз ҳам эҳтирослар авж олади.

Масалан, 1992 йил сентябрида АҚШ билан Хитой ана шундай уруш ёкасига келиб қолди. Бунга Хитойнинг АҚШдан импорт қилинадиган товарлар йўлидаги бевосита тақиқлашлар, квоталар, лицензиялар, сифат андозаларига риоя қилишга ортиқча талаблардан иборат ғовларни олиб ташлашдан бош тортигани сабаб бўлди. Хитой маъмурлари АҚШ билан савдодада катта устунликка эришмаганда эди, уларнинг бош тортишига анча бепарволик билан қаралган бўларди. Ўзаро савдодаги аҳвол ХХР фойдасига эди: 1991 йилда Хитой америкаликларга ўзи сотиб олганидан 12,7 миллиард долларлик кўп маҳсулот сотган эди. Айни шу аҳвол АҚШ ҳукуматининг расмий вакилларида бирининг “Хитой халқаро савдо тизимида жуда тез муҳим мамлакатга айланмоқда. Биз савдонинг бундай даражасига эга мамлакатга ўз қоидалари бўйича иш тутишига йўл қўя олмаймиз. Улар экспортдан фойда олишни

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

хоҳланса, импортга ҳам рухсат этишлари керак” дейишга мажбур қилди.

АҚШ шу нуқтаи назардан Хитойдан импорт қилинаётган товарларга (йилга сал кам 4 миллиард долларлик) юқори бож тўловларини жорий этиб, Америка бозорида уларнинг нархини икки барабар ошириш билан дўқ қилди. Бунга жавобан Хитой маъмурлари ҳам агар АҚШ бож тўловларини оширадиган бўлса, Америка товарларига, жумладан компьютерлар, самолётлар, автомашиналар ва бошқаларга худди ўшанча, яъни 4 млрд. долларлик жазо бож тўловларини жорий қилишини айтди.

“Савдо уруши”нинг кўп йиллик тажрибаси яхши ривожланган мамлакатларга бундай аҳволда иккала томон ҳам ютқазинини, яхшиси “жанговар ҳаракатлар” бошланишига йўл қўймаслик лозимлигини кўрсатди. Натижادا халқаро-савдода экспортни ихтиёрий равишда чеклаш бошланди.

Япониянинг арзон автомашиналари экспорти туфайли АҚШ билан Япония ҳаммаша “савдо уруши” ёқасида туради. АҚШ иқтисодиётида автомобил саноати алоҳида ўринда туриши (АҚШ халқи фольклорига Генри Форднинг “форд учун нима яхши бўлса, Америка учун ҳам шу нарса яхши” деган гапининг кирганлиги бежиз эмас) ҳисобга олинса, бу борада қандай эҳтирослар ғужгон ўйнаётганини тасаввур қилиш қийин эмас. Япония автомобил-созлари АҚШда ўз машиналари савдоси бутунлай тақиқлаб қўйилмаслиги учун ўз маҳсулотини Америкага экспорт қилишни чеклашга рози бўлди, Япония ҳукумати эса Америка товарлари импортга чеклашларни камайтирди.

Муваффақиятли ривожланишда халқаро савдонинг аҳамияти муҳимлигини ҳамда бу соҳада можаро чиқиши эҳтимоли катталигини англаш, шунингдек “савдо уруши”нинг оғир жароҳатлари XX асрда кўп мамлакатларни жаҳон бозорини ташкил этишнинг янги усулларини излашга мажбур қилди.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

2.2. Ташқи иқтисодий фаолиятга давлат таъсирининг воситаси

Экспорт ва импорт тарифлар ёрдамида тартибга солиш ташқи иқтисодий фаолиятга давлат йўли билан таъсир ўтказишнинг энг муҳим воситаларидан биридир. У бож тўловларини жорий этиш йўли билан амалга оширилади.

Бож тўлови (тарифи) - чегарадан ўтиш чоғида мамлакатга сотиш учун олиб келинаётган хорижда ишлаб чиқарилган товар эгасидан давлат хазинаси фойдасига олинадиган тўловдир.

Товар эгаси бож тўлагач, зарар кўришдан қутулиш ва фойда олиш учун товар нархини оширишга мажбур бўлади. Натижада хориждан келтирилган товар қимматлашади ва рақобатбардошлигини таъминлайдиган нисбий афзаллигининг бир қисмини йўқотади.

Баъзан бож шу қадар юқори бўладики, хорижий товарларнинг бозорда муваффақиятли сотилишига имкон қолдирмайди. Масалан, 1992 йил ёзида АҚШ савдо вазирлиги Россия ва бошқа МДҲ мамлакатларидан келтириладиган уран хомашёсига 115, 82 фоиз бож тўловини жорий этди. Бунинг сабаби Америка фирмаларининг рақобатсиз уран хомашёси ишлаб чиқаришини ҳимоя қилиш эди.

Умумий тарзда қараладиган бўлса, бож тўлови иқтисодий мазмуни жиҳатидан импорт қилинадиган товарлардан олинадиган билвосита солиқ бўлиб, уни харидор, яъни импортчи тўлайди. Бож сиёсатининг иккиёқламалиги шунда намоён бўлади: бож ҳамиша хазинани тўлдириш воситасидир ва айни пайтда у четдан келтириладиган товарларнинг нарх борасидаги рақобатини бож тўлови миқдоридан камайтириш йўли билан ички бозорни иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилиш вазифасини бажаради.

Бож тарифи мамлакатлар ва товарлар бўйича таркибга эга. Аввало тарифнинг мамлакатлар бўйича тузилишини қараб чиқайлик. Одатда, мамлакатда камида иккита бож тарифи белгиланади. Биринчиси савдода қулай шароит яратиш тўғри-

1996 йилга Ўзбекистон савдо-сотиқда энг қулай шартнома яратиш тўғрисида қуйидаги давлатлар билан шартнома тузди: Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Венгрия, Вьетнам, Германия, Греция, Дания, Ҳиндистон, Ирландия, Испания, Италия, Хитой, Корея, Латвия, Литва, Люксембург, Нидерландия, Покистон, Польша, Португалия, Руминия, Словакия, АҚШ, Туркия, Финляндия, Франция, Чехия, Швейцария, Швеция, Эстония, Япония.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси қуйидаги давлатлар билан эркин (бож тўловсиз) савдо қилиш имкониятига эга: Беларусь Республикаси, Грузия Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Туркменистон, Украина.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

сида шартнома тузилмаган малакатлар учун бош (умумий) тариф, иккинчиси савдода кулай шароит яратиш тўғрисида шартнома тузилган мамлакат учун. Ривожланаётган мамлакатлар учун алоҳида тарифлар ҳам ўрнатилиши мумкин.

Энди товарлар бўйича бож тарифлари тузилишини кўриб чиқайлик. Товарлар бож таснифининг турли миллий ва халқаро тузилмалари мавжуд. Божхоналар бўйича ҳамкорлик кенгаши (Брюссель шаҳри, Белгия) томонидан ишлаб чиқилган Товарларни тавсифлаш ва шартли белги қўйишнинг мувофиқлаштирилган тизими энг кўп тарқалган.

Товарларни тавсифлаш ва шартли белги қўйишнинг бу тизими ўнли олти рақамдаги код қондасига асосланган. Масалан 210431 рақами қуйидагиларни билдиради: 21-товар гуруҳи, 04-товар моҳияти, 31-товарнинг кичик мавқеи. Товарларни бундай шаклда тавсифлаш жаҳон миқёсида бутун божхоналар иш юритишида компьютерлашган ягона тизимни барпо этишга ёрдам беради.

Божларнинг эҳтимол тутилган даражасига келсак, уларни аниқлаш миллий бож сиёсатининг энг мураккаб вазифасидир. **Биринчидан**, ҳар бир товар бозорининг жаҳон бозоридан ажралиб туриши даражасини иқтисодий жиҳатдан асослаш зарур. **Иккинчидан**, бож даражаси савдо-сиёсат соҳасидаги воситаларнинг кўрсаткичларидан бири бўлиб, уларнинг ўзгариши савдодаги халқаро шартномалар ва битимларга мос келиши керак. **Учинчидан**, юқорида айтилган ички ва ташқи гусдаги вазиятни ҳисобга олиб, бир вақтнинг ўзида юзлаб номдаги товарларга бож миқдорини белгилаш ҳалдан ташқари сермеҳнат ишдир.

Бож тарифининг ўзгарувчи жадвали каби қонуниятни ҳам таъкидлаб ўтиш зарур. Унда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг қонун қабул қилувчиларга таъсир ўтказиш қобилияти ёрқин намойён бўлган. Бож тўловлари одатда бир тармоқдан иккинчи тармоққа келадиган оралик маҳсулотларга нисбатан истеъмолчи харид қиладиган тайёр маҳсулотга юқорироқ белгиланади. Чамаси, бу тамойил истеъмолчи гуруҳла-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

рининг маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қарши турадиган кучли лобби (таъсир ўтказадиган) ташкилоти тузишга қодир эмаслигининг оқибатиدير, бунга саноати ривожланган мамлакатларда шакар, мол гўшти, тўқимачилик буюмларига бож тўловларининг юқори кўйилиши ёрқин далилди. Лобби (таъсир) қуввати маҳсулот ишлаб чиқарувчиларникига нисбатан кам бўлмаган фирмаларнинг ўзлари маҳсулотни харид қиладиган бўлса, вазият ўзгаради. Шу боис оралиқ маҳсулотни импорт қилиш тарифлари тўғрисидаги масалани ҳал қилиш чоғида протекция нагизлари ожиз бўлишини кутиш мумкин.

Урушдан сўнги даврда тариф чеклашлари аста-секин камайган сари **нотариф чеклашларининг** аҳамияти орта бошлади. 40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг бошида кўп мамлакатлар бундай чеклашдан урушдан кейинги иқтисодиётни тиклаш ёки умумий иқтисодий қолоқлик ҳолатидан чиқиш жараёнида халқаро битимларга доир тўловлар устидан қаттиқ назоратни сақлаб қолиш мақсадида фойдаланди. Кўп томонлама музокаралар натижасида 50-йиллардан бошлаб тарифлар даражасини анча пасайтиришга муваффақ бўлинди, бироқ нотариф ғовлар дахлсиз қолаверди. 1967 йилда тарифларни камайтириш юзасидан Кеннеди музокаралари якунланиши пайтигача нотариф ғовлар халқаро савдо йўлида асосий тўсиқ бўлди. 70-йилларда бу ғовлар янада юқорилашди.

Ташқи савдони нотариф чеклашнинг 50га яқин турли усуллари бор. Ҳозирги даврда давлатлар бу усулларнинг кўпидан фойдаланмоқда. Масалан, АҚШ вақти-вақти билан санитария андозаларини жорий этади, Аргентинада тайёрланган мол гўшти бу андоза талабларига жавоб бермайди. Колумбия “аралаштириш талаби” деб аталган усулдан фойдаланиб, пўлатни импорт қилувчиларни келтирилайётган ҳар бир тонна пўлат ҳисобида маълум миқдорда қимматроқ Колумбия пўлатини сотиб олишга мажбур қилмоқда. Бошқа нотариф ғовларга қўйидагилар киради: ташқи савдога давлат монополияси, давлатнинг фақат шу мамлакатни ўзида ишлаб

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

чиқарилган маҳсулотдан фойдаланишини таъминлаш, маъмурий-тўрачилик ҳовлари, мураккаб валюта назорати ва бошқалар. Бу ҳовларнинг баъзиларини давлатнинг қонуний бошқариш фаолиятига киритиш мумкин, бошқалари эса ташқи савдони очиқдан-очиқ камситишга қаратилган.

Нотариф ҳовларнинг барча турлари орасида энг кўп тарқалгани **импорт квоталари**, ёки ҳар йили мамлакатга келтиришга рухсат берилган хорижий маҳсулот ҳажмини миқдор жиҳатидан чеклаб қўйишдир. Давлат мамлакатга маҳсулот келтиришга имозат берувчи лицензияни чекланган миқдорда беради ва лицензияси, импортни таъқидлайди. Лицензияли импорт ҳажми ички бозордаги талабдан кам бўлса, квота фақат импорт ҳажмини камайтириб қолмайди, шу билан бирга ички бозордаги нархларнинг лицензия эгалари хорижда товар сотиб олган жаҳон бозоридаги нархлардан ошиб кетишига олиб боради. Шу жиҳатдан қараганда импорт квоталари тариф чеклашларига ўхшашдир.

Бир неча сабабларга кўра давлат тариф чеклашларига нисбатан импорт квотасини афзал кўриши мумкин. Биринчидан, бундай сиёсат импортга харажатларнинг янада кўпайишига кафолот бўлади, ундай ҳолларда хорижий рақобат қаттиқ тус олади. Иккинчи жаҳон уруши бошларида валютанинг амалдаги расмий қийматида мамлакатлар ўз рақобат мавқеи ёмонлашганини сизди. Бу ҳол уларни тўлов балансини тенглаштириш юзасидан қаттиқ чоралар кўришга мажбур қилди. Бунда квота импорт ҳажми аниқ белгилаб қўйилиши гаровидир. Агар импорт товарлар рақобатбардошлигининг ошганлиги улар нархининг пасайишига олиб келса, бу ҳол импорт тўловлари камайтишини тезлаштиради, холос. Тариф эса, аксинча, нархларнинг пасайиши четдан келтириляётган товарларга ички талаб ўзгариб турадиган шароитда импорт ҳажмининг ва умумий қийматининг кўпайишига олиб бориши мумкин. Хуллас тарифнинг жорий этилиши тўлов балансини бошқаришни қийинлаштиради.

Тариф ставкаларини ошириш халқаро савдо битимлари

билан тартибга солинса, квота иқтисодий сиёсатни амалга оширишда ҳукуматга катта имконият ва ҳуқуқ беради, шу жиҳатдан ҳам квоталар тарифларга нисбатан афзалроқдир. Агар импорт билан рақобат қиладиган тармоқлар муҳофазанинг юқори даражада бўлишини талаб қилса, ҳукумат, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, тарифни мустақил ошира олмайди. Қатъийроқ импорт квоталарини жорий этиш осонроқ бўлади. Дунёдаги кўп мамлакатларда давлат ҳокимияти квоталар мамлакат фирмаларига нисбатан ҳам бошқариш вазифасини амалга оширишни енгиллаштиради, деб ҳисобламоқда.

Эркин рақобат шароитида импорт квотаси афзалроқдир, чунки бундай шароитда импорт квотаси унга мос келадиган тариф билан барабар мавқеда туради. Аммо қуйидаги шартлардан бирортасига риоя қилинган тақдирда ҳам у хавфли бўлиб қолади: 1) агар квота монополия ҳокимиятини кўзгагиб юборса; 2) агар импорт лицензиялари самарали жойлаштирилмаса. Бу иккала ҳолни ҳам кўриб чиқайлик.

Агар импорт квотаси ички бозорда монополия вужудга келишига сабаб бўлса, импорт квотаси унга тенг тарифга қараганда миллат учун қимматга тушади. Ички бозорда эса монополия вужудга келиш эҳтимоли йўқ эмас. Мамлакат ишлаб чиқаришида етакчилик қиладиган фирма (масалан, Америка велосипедсозлигида “Швинн” фирмаси) тақиқламайдиган тариф жорий этилишидан монополия ҳуқуқига эга бўлолмайди, чунки жаҳон бозоридagi нархларга тарифни қўшганда шаклландувчи нархдаги товарлар унга рақобат қиладди. Аммо импорт миқдори квота билан чеклаб қўйилган тақдирда мамлакатдаги фирма нархни оширишидан қўрқмайди, чунки рақобат қилувчи хорижий маҳсулотнинг мамлакатга келтириладиган қисми ҳажми квота миқдоридан ортмайди. Натижада квота маҳсулотга талаб ўзгармайдиган шароитда мамлакатнинг етакчи фирмасига юқори нарх белгиланишидан монополияга хос фойда олиш учун сўнгги имконият ҳисобланади. Хуллас, монополия ҳуқуқини вужудга келти-

радиган квота ички бозорда нарх-навонинг ошишига, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келади ва тарифга нисбатан катта миллий зарар етказади.

Импорт квоталарининг миллий фаровонликка таъсири ҳокимиятнинг импорт қилиш ҳуқуқини қандай тақсимлашига боғлиқ. Импорт лицензияларини тақсимлашнинг асосий усулларини кўриб чиқамиз:

1. Рақобат асосидаги кимошди савдоси.

2. Ошкора афзал кўриш тизими.

3. Лицензияларни “харажат усули” бўйича тақсимлаш.

Шу учта усул орасида рақобат асосида ўтказиладиган кимошди савдоси энг арзон ва адолатли, учинчиси эса энг қиммат ҳисобланади.

Давлат импорт лицензияларини очиқ кимошди савдосида ёки яширинча сотиши мумкин. Ошкора кимошди савдоси қуйидагича кечади. Давлат велосипед ёки пўлат прокаги ёхуд бошқа бирор товарнинг маълум миқдорини сотиб олишга импорт лицензиясини сотиш бўйича фалон жойда, маълум вақтда кимошди савдоси ўтказилишини ҳар 3 ойда эълон қилади. Савдо рақобатли бўлиши учун бундай хабарлар етарли миқдордаги даъвогарларни тўплаши лозим. Фирибгарлик қонунга мувофиқ жазоланадиган жойда бу муҳимдир. Кимошди савдосида импорт лицензиясига импортчи нархи билан импорт товар ички бозорда сотилиши мумкин бўлган энг юқори нарх ўртасидаги тафовутга тахминан тенглашадиган нарх белгиланиши керак.

Рақобат асосидаги кимошди савдосининг бошқа тури кўпроқ тарқалган. Давлат ҳокимияти порага учадиган шароитда импорт лицензияларини тақсимлаш чоғида яширин бизнес авж олиши мумкин. Бундай ҳолларда лицензияни кўпроқ пора берганлар олади. Бундай тур ижтимоий зарар келтириши мумкин. Бундай очиқдан-очиқ порага сотилишнинг доимий тус олиши иқтисодий маҳкамаларнинг истеъдодли ходимларини порахўр амалдорларга айлантириши мумкин. Бундан ташқари афкор омма олдида фош қилинган бундай порахўрлик

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

ижтимоий кескинликни кучайтиради, чунки у давлат дево-
нида ҳокимият суниестемол қилинаётганини кўрсатади.

Импорт лицензиялари ошқора афзал билиш асосида жой-
лаштирилиши мумкин. Бунда давлат импорт лицензияларини ол-
диндан ҳеч қандай рақобат ўтказмай, буюртма ва музокараларсиз
маълум фирмаларга биркитиб қўяди. Импорт лицензиялари кўпин-
ча нуфузли фирмаларга квоталарни жорий этиш арафасида им-
портнинг умумий ҳажмида уларнинг улушига мос миқдорда бер-
илади. Америка ҳукумати 1959 йилдан 1973 йилгача бўлган даврда
нефтьта импорт квоталарини худди шу тарзда тақсимлади. Ички
бозордаги нархларнинг ортиши натижасида ҳар йили бир неча
миллиард доллар фойда берадиган импорт лицензиялари нефть
компаниялари ўртасида уларнинг 1959 йилга қадар нефть импор-
тидаги улуши асосида эркин ва бегараз тақсимланди.

Санаб ўтилган усулларнинг сўнгиси импорт лицензия-
ларини “харажатлар усули” билан тақсимлашдир. Бундай ҳол-
ларда давлат лицензияни олишга даъвогарларни нарх билан
боғлиқ бўлмаган асосда рақобатлашишга мажбур қилади. Бу
сиёсатнинг ҳамма томонидан қабул қилинган ва номақбул
кўринишларидан бири лицензияларни ким олдин келса, ўша-
нга бериш қондасидир. Бу усул лицензия олишга даъвогар-
ларни унумли меҳнатни қолдириб, қимматли вақтини навбат-
да туришга сарфлашга мажбур этади. Саноат хом ашёсини
импорт қилишга лицензияларни тарқатишнинг кенг қўллан-
иладиган яна бир усули - лицензияларни катта ишлаб чиқа-
риш қувватига эга фирмаларга беришдир. Бу ҳам катта миқ-
дордаги лицензия олиш умидида фойдаланилмайдиган уску-
наларга ортиқча сармоя сарфлаш натижасида ресурсларнинг
нобуд қилинишига олиб боради. Даъвогарлардан ўз даввоси-
ни асослаб беришни талаб қиладиган бундай тadbирларнинг
ҳар бири давлат масъул шахслари билан алоқа ўрнатиш учун
вақт ва пулни беҳуда сарфлашларга, шунингдек импорт ли-
цензияларини тақсимлаш билан шуғулланувчи ортиқча давлат
хизматчиларининг меҳнатига ҳақ тўланишига олиб келади.

Экспортга моддий ёрдам бериш ҳам ташқи иқтисодий

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

алоқаларни бошқаришнинг нотариф усуллари қаторига киратилади.

Экспортга ёрдам тариқасида маблағ ажратиш халқаро шартномаларга зид бўлади. Жаҳондаги деярли барча мамлакатларни бирлаштириб турган ГАТТ қоидаларидан бири экспортга моддий ёрдамни “инсофсиз рақобат” деб баҳолайди ва маҳсулотни импорт қилувчи мамлакатларга протекцион “компенсация бож” олиш йўли билан жавоб чораларини кўришга рухсат этади. ГАТТ талабларини четлаб ўтиб, давлат йўли билан экспортга ёрдам беришнинг жуда кўп усуллари мавжуд. Масалан, давлат экспортчиларнинг ўзларига ёки уларнинг хорижий мижозларига кам фойда тўланадиган қарз бериш учун солиқ тўловчилар маблағидан фойдаланиши мумкин. Америка Экспорт-импорт банки ёки “Эксимбанк” бунга мисол бўла олади. Асримизнинг 30-йилларида ташкил топган бу банклар Америка экспортчиларига ва уларнинг хориждаги маҳсулот етказиб берувчиларига арзон кредит бериб, Америка импортчилари ва уларнинг хориждаги харидорларига бирор марта ҳам кредит бермай, обрўси тушган. Давлат реклама ташкил этиб ва экспорт бозоридаги талаб ва тақиқлар тўғрисида арзонга ахборот бериб, экспорт маҳсулотини хорижда сотишни рағбатлантириш борасида бевосита харажат қилиши ҳам мумкин. Солиқ тизимида ҳам экспорт учун ишлаб чиқарадиган товарлари ва хизмати ҳажмига қараб фирмаларга имтиёз бериш назарда тутилади.

“Эксимбанк” ёрдамнинг катта қисми Америкадаги етита йирик компания ва уларнинг хориждаги мижозлари тасарруфига ажратилган. Бу айниқса “Боинг” компаниясига тааллуқлидир. Бу компаниянинг хориждан қабул қилган буюртмалари “Эксимбанк”нинг арзон кредити билан таъминланган. Бу банк ажратаётган ёрдам маблағининг кўп қисми қишлоқ хўжалик маҳсулотларига тўғри келади. Барча стакчи мамлакатлар ортиқча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини солиқ тўловчилар маблағига кафолатли харид қилиш, шунингдек экин майдонларидан фойдаланмаганлик учун мукофот

гулаш орқали фермерлар даромадларини маълум даражада сақлаб туриш бўйича давлат дастурини амалга оширишга маҳкум этилган.

Гарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари фермерлар даромадларини бир даражада ушлаб туриш сиёсатини ўтказишга бюджет харажатларини камайтириш учун ортиқча маҳсулотни чет элга ўз зарарига сотмоқда, баъзан эса жаҳон бозоридаги нархларни ҳаддан ташқари қиммат деб ҳисоблаётган МДХ мамлакатларига таклиф қилиб, бу нархлар ўртасидаги тафовутни қоплаш учун бюджетдан қўшимча маблағ ажратмоқда.

Давлат савдо сиёсатининг навбатдаги йўналиши демпинг - экспортга бюджетдан маблағ ажратиб ёрдам беришга ўхшашдир. Биз яна мислсиз вазиятга ва унинг ғайритабиий натижаларига дуч келамиз.

Демпинг - нарх-наво борасидаги халқаро камситиш бўлиб, унда экспорт қилувчи фирма ўз маҳсулотини бирор хорижий бозорда бошқа бозордагига (одатда ўз мамлакати бозоридагига) нисбатан арзон сотади. Мазкур бозордан рақибни қисиб чиқариш ва мақсадга эришгандан сўнг нарх даражасини тиклашни мўлжаллаб вақтинча арзон нарх белгилаш қароқчиларча демпинг деб аталади. Доимий демпинг эса ўз номига мувофиқ вақт билан чекланмайди.

Халқаро иқтисодий ларзлар даврида, айниқса, демпинг кенг қўлланилади. Ташвиштли 20- ва 30-йилларда ҳам қазилма, ҳам қайта ишлаш тармоқлари маҳсулотлари халқаро савдосини кўпинча демпингга айблашарди (ва бу асосли эди). 70-йилларда демпинг яна жамоатчилик эътиборида бўлди. 80-йилларнинг бошларида Америкада хорижий рақобатни камайтириш учун компания бошлади. АҚШ ҳукумати бир қанча хорижий фирмани ўз маҳсулотларини Америка бозорида демпинг бўйича сотишга айблади. Бу рақобатга қарши қаратилган кампаниянинг бир қисми эди. 1970 йилда Япониянинг “Сони” фирмаси билан юз берган воқеа жуда машҳур бўлди. Текширишда “Сони” Японияда ишлаб чиқа-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

Хайрия бугдой бозори

80-йилларнинг ўрталарида Буюк Британия, Франция ва АҚШ ҳамда бугдойни экспорт қилувчи бошқа мамлакатлар уни ташқи бозорда ҳатто солиқ тўловчилар маблағи ҳисобидан кўрсатилган ёрдам туфайли арзонлаштирилган нархларда сотишда ҳам қийинчиликка учради. Бугдойни экспорт қилувчи мамлакатлар қаторидан мустақкам жой олган АҚШ янги ёрдам дастурини таклиф қилди. Бундан мақсад ёрдам билан “мустақкамланган” харидорлар нисбатан кам ёрдам ажратган Канада, Аргентина ёки Австралия бугдойини эмас, балки АҚШ бугдойини сотиб олишга эришиш эди. Лекин рақобат жуда қаттиқ тус олди. Миср, Жазоир, Хитой Халқ Республикаси ёрдам ажратилган Америка бугдойини сотиб олишдан бош тортиб, Буюк Британия ва Франциядан тагин ҳам кўпроқ ёрдам ажратилган бугдойни харид қилишга битим тузди. Европа Иқтисодий Иттифоқи ҳам донни экспорт қилиш учун харидор излашда муаммоларга дуч келди.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

рилган телевизорларни Америка бозорида 180 доллардан сотгани, аynи пайтда Япониянинг ўзида бу телевизор 333 доллар туриши аниқланди. Бундан хабар топган Япония истеъмолчилари америкалик телевизор ишлаб чиқарувчиларнинг норозилигига қўшилди. 1975 йилда АҚШ молия маҳкамаси 8 та хорижий мамлакатнинг ўз маҳсулотини Америка бозорида сотаётган автомобил фирмаларига нисбатан тарихда мислсиз демпингга қарши текшириш бошлади. АҚШ агар бу фирмалар нархни ички бозордаги даражага қўтармаса, бу мамлакатлардан Америкага автомобилларни импорт қилишга бож тарифи жорий этилади, деб пўлиса қилди. Эҳтимол аynи шу ҳол “Сони” ва “Фольксваген” фирмаларининг Америка бозорига мўлжалланган ишлаб чиқаришни бевосита АҚШ ҳудудида жойлаштиришига сабаб бўлди. (“Сони” - Сан-Диего, “Фольксваген эса Нью-Стэнтон ва Пенсильванияда).

Демпинг қандай ҳолларда фойда ёки зарар келтиришини, қандай ҳолларда жавоб чораларини кўриш ўринли бўлишини англаш учун аввало айрим фирмалар чет элда нима учун ўз маҳсулотини арзон-гаров сотишини тушуниш керак. Агар фирма ички бозорда хориждагига нисбатан кўпроқ монополия кучига эга бўлса ва мамлакатдаги истеъмолчилар бу товарни хориждан арзонроқ сотиб олиш имкониятига эга бўлмаса, экспорт қилинадиган товар нархи арзон турганда ҳам мазкур фирма оладиган фойдани кўшайтиришга ёрдамлашади. Ана шу шартлар таъминланган тақдирда фирма ички бозордаги ўз истеъмолчилари ҳисобидан бойлик орттириши мумкин.

2.3. Ривожланаётган иқтисодий ташқи иқтисодий стратегиясининг узига хос хусусиятлари

Назариянинг таъкидлашича, эркин ташқи иқтисодий алоқаларнинг айрим тармоқларга шафелик тарзида ҳар қандай чеклашлари пировард натижада бутун жамият ҳисобидан гуруҳларнинг иқтисодий манфаатларини қондиришдир.

Раvпан бўлиши учун бироз соддалаштирилган, аммо

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

сармоя ҳамда ишчи кучининг тармоқлараро оқими қондасини тўғри акс эттирадиган бир мисолни кўриб чиқайлик.

Бирор давлатнинг миллий иқтисодиётида фойда меъёри 8 фоиздан иборат А тармоғи ҳамда фойда меъёри 16 фоизли Б тармоғи мавжуд деб тасаввур қилайлик. А тармоқ унумдорлиги Б тармоқниқига нисбатан кам, чунки унда ишлаб чиқариш чиқимлари кўп. Ўз товарлари билан мамлакат ички бозорига кириб келаётган хорижий рақобатчиларнинг ишлаб чиқариш чиқимлари А тармоғидагига нисбатан кам, шу туфайли фойда меъёрини 16 фоиз дейлик. Хорижий рақобатга бардош бера олмайдиган А тармоғи протекцион ҳимоя ўрнатиш мақсадида давлатга тазйиқ ўтказди.

Бу вазиятда давлат ҳаракатининг эҳтимол тугилган икки вариантини кўриб чиқайлик.

1-вариант - божхона ҳимояси йўқ - мутлақ эркин савдо тартиби амал қилмоқда Сармоя сарфлаш тўғрисида қарор қабул қилишда фойданинг энг кўп миқдори афзал кўрилади, яъни кўп фойда келтирадиган тармоққа сармоя сарфлаш афзал ҳисобланади. Шу сабабли Б тармоғи сармоя учун афзалроқ. Б тармоғи сармояни ўзига жалб қилаверади, А тармоғига эса сармоя келмайди, яъни маблағ бир тармоқдан иккинчисига оқа бошлайди.

Мана шунинг ўзи бозордаги вазият ўзгарган шароитда миллий иқтисодиёт таркибидаги қайта қуришдир. А тармоғидан Б тармоғига маблағ оқиб ўтгандан сўнг ишчи кучи ҳам ўта бошлайди. Эркин савдо шароитида шу тариқа маблағ ва ишчи кучи бир тармоқдан иккинчисига оқади ва бу ҳол ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланишга олиб келади.

Агар А тармоғи ўз ишини қайта қура олмаса, унинг учун давлатдан импортга бож чеклашларини жорий этишни талаб қилишдан бошқа чора қолмайди. Бу эса 2-вариант - бошқариладиган ташқи иқтисодий алоқалар тартибидир. Бундай тартибда савдо эркинлиги анча чекланади. Бож тўловлари, солиқ, квоталар ҳамда давлат протекционизмининг бошқа вос-

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

италари ёрдамида импорт товарнинг нархи сунъий равишда оширилади. Бу эса А тармоғига ҳам ўз маҳсулоти нархини оширишга имкон беради. Нагижда бу тармоқда унумдорлик 8 бандга ошиб, жами сумма 16 фоизга етади. Унумдорлик даражасининг тенглиги маблағ ва ишчи кучининг тармоқлараро оқими тўхташини билдиради. Вужудга келган иқтисодий тузилма ўзгармай, муқим тус олади. Жамият илғор Б тармоғини ривожлантиришга йўл очиб бериш ўрнига қолоқ А тармоғини сунъий равишда қўллаб-қувватлайди.

Бож тўловларининг ишлаб чиқариш таркибига таъсир ўтказишининг юқорида келтирилган назарий модели ташқи иқтисодий алоқаларни эркинлаштириш зарурлигини кўрсатувчи яна бир далилдир. Бироқ амалда ҳамма нарса осон кечмайди: эркин савдо ўзаро фойдали бўлишига қарамай, халқаро савдонини эркинлаштириш самарасини шериклар орасида аввало кучли томон кўпроқ олади, сўнгра кучсизига бу самарадан фойдаланиш навбати келади. Бундай вақтинчалик ўлчов қуйидаги вазиятнинг оқибатидир. Иқтисодий қудратли бўлган тузилма, одатда, халқаро меҳнат тақсимооти талабларига кўпроқ мос келади, ожизи эса, табиийки, бу талабларга унча мувофиқ эмас. Шу боис қудратли иқтисодий ички бозорни муҳофаза қилиш камайишидан дарҳол наф кўради. Ожиз иқтисодий эса қайта қуриш маблағ ва ишчи кучи тармоқлараро оқимининг кучайиши, шунингдек сармояларнинг тармоқ, такрорий ишлаб чиқариш ва технологик таркиби мақбул тусга кириши учун муайян даврдан ўтиши керак, бу жараёнлар эса, сўзсиз, ижтимоий муаммолар кескинлашуви билан бир вақтда кечади.

“Янги саноат мамлакатлари” деб аталган - Тайвань, Корея Республикаси, Гонконг, Сингапур, Бразилия ва бошқалар шундай жараённи бошидан кечирди. Улар илмий-техникавий тараққиётнинг замонавий йўналишларини, биринчи навбатда электроникани ривожлантириш туфайли саноати гуркираган замонавий давлатга айланди.

Агар халқаро савдо ва рақобатнинг ривожланиши маҳ-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

сулотни импорт қилиш билан рақобат қилувчи кам самарали ишлаб чиқарувчиларни қисиб чиқарса ва иш билан бандликни камайтирса, бу ҳол иқтисодиётни таркибий қайта қуриш жараёнларини давлат йўли билан бошқариш фойдасига яна бир далилдир. Импорт протекционизмининг ҳар қандай бекор қилиниши аста-секин амалга оширилиши керак. Агар савдо ғовлари билан муҳофаза қилинаётган тармоқлардаги фирмалар бу ғовларнинг камайтирилиши тўғрисида олдиндан огоҳлантирилса, сармояларнинг, иш жойларининг камайиши муқаррар равишда фирмаларнинг хонавайрон бўлишига олиб бормади. Хорижий рақобат кучайган шароитда асосий фондларнинг табиий эскириши, ишчи кадрларнинг одатдаги (бир томонлама) оқими ўз-ўзидан ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келиши мумкин. Бошқача айтганда, бу жараённинг аста-секин кечиши таркибий қайта қуриш чиқимларини йўққа чиқариши, фақат арзон импортдан ижобий самара олиш пайти анча кечикиши мумкин.

Ривожланаётган иқтисодиётдаги ривожланган мамлакатдагидан фарқ қилувчи ташқи иқтисодий стратегиянинг зарурлигини кўрсатувчи алоҳида далилларни кўриб чиқайлик.

Протекция чоралари миллий саноатнинг оёққа туриб олишига ёрдам беради. Тажриба шуни кўрсатадики, кам ривожланган мамлакатларда вақтинча протекция чораларининг жорий этилиши ўзини оқлайди, чунки бу чоралар мамлакатнинг ўз саноати тажриба тўлаб, ишлаб чиқариш чиқимлари тариф ёрдамисиз импорт маҳсулот рақобатига қарши тура оладиган даражага етгунга қадар импортнинг йўлини тўсиб туради.

Саноатлаштириш қўшимча иқтисодий ва ижтимоий наф келтириши мумкин: умуман техника билимлари ва касб маҳорати ошиб, айрим фирмалар доирасидан четга чиқади, иқтисодий юксалиш ва миллий гурурга асосланган янгича фикрлаш вужудга келади.

Ривожланган мамлакатлардан импорт рақобатини тўхта-тиш ишлаб чиқариш миллий чиқимларининг камайишига

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

олиб келади. Протекционизмнинг бу турини узоқ муддат давом эттиши мамлакатнинг ўзигагина эмас, бутун жаҳон хўжалигига фойдалли. Бундан ташқари бу чоранинг вақтинча жорий этилиши ҳам унинг фойдасигадир.

Янги тармоқларни ҳимоя қилиш зарурлигига далиллар 1791 йилда Александр Гамильтоннинг “Қайта ишлаш корхонасининг ҳолати ҳақида маъруза”си эълон қилинган пайтдан буюн мавжуд. Гамильтоннинг протекция борасидаги йўл-йўриқларидан Америка, айниқса фуқаролар урушидан сўнг, миллий тўқимачилик саноати, металлургия ва бошқа тармоқларга Британия импортига нисбатан рақобат мавқеини мустақкамлашга имкон бериб, бу тармоқларни муҳофазага олиб юксак бож ғовларини жорий этишда кенг фойдаланди. XIX аср бошларида Фредерик Лист энди вужудга келатган немис миллий тўқимачилик саноатини ҳимоя қилиш учун Гамильтоннинг тавсияларидан фойдаланди. Япония урушдан кейин миллий автомобилсозликни қўллаб-қувватлаш учун импорт божидан ва ҳимоя қилишнинг бошқа воситаларидан фойдаланди, бу эса юксак рақобатбардошликка эришиш ва кераксиз бўлган савдо ғовларини тугатишга имкон берди. Ҳозирги вақтда Япония ўзининг теъдиги тикланаётган компьютер саноатини ҳимоя қилиш мақсадида ИБМ фирмаси компьютерлари йўлига бож ғовларини ҳали ҳам қўймоқда.

Ёш тармоқларни ҳимоя қилиш зарурати бундан буюн ҳам долзарб бўлиб қолаверади, чунки бундай тармоқлар ҳамisha вужудга келаверади. Жаҳон ишлаб чиқариши ва савдосида янги технологиялар ёрдамида тайёрланадиган янги маҳсулотлар улушининг кўпайиб бориши иқтисодий тараққиётнинг асосий хусусиятидир, шу сабабли мамлакатдаги ишлаб чиқаришнинг бошқа мамлакатлар рақобат даражасидан вақтинча пастда турган янги тармоқларини муҳофаза қилиш муаммоси сақланиб қолаверади.

Шу тариқа таркибий қайта қуришни қувватловчи далиллар бугунлай асослидир. Масала шундаки, бундай қўллаб

ДАВЛАТ ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

Саноати ривожланган янги давлатларнинг кўпчилиги саноатлаштиришни протекционизмдан бошлаган ва аста-секин эркин савдога ўтган. Улар ана шу йўлдан ўтиш чоғида аралаш савдо тартибига эга бўлган, яъни экспортга моддий ёрдам бериш, аниқ мақсадларга кредит ажратиш, шунингдек ишлаб чиқариш ускуналари ва ярим тайёр маҳсулотлар импортини солиқдан озод қилиш каби чораларни қўллаган. Шу билан бир вақтда улар тайёр саноат моллари импортига 30-70 фоиз тариф белгилаган.

Бу мамлакатларнинг ҳукуматлари, ҳам сайланган тармоқларга мақсадли ва ёрдам кредитлари бериш, фойда ва асосий фонд самардорлигини ошириш мақсадида депозитлар ва кредитлар учун кам фоиз белгилаш, импорт ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳимоя қилиш, амалий тадқиқотларга давлат сармояси ажратиш, экспорт учун маҳсулот тайёрлайдиган тармоқлар ва корхоналарга алоҳида устиворлик бериш ва молиявий мадад кўрсатиш, ташқи бозорларни ўрганиш ва экспорт товарларини тарғиб этиш билан шугулланувчи ташкилотларни ривожлантириш орқали тараққиётни тезлаштиришга мунтазам аралашади.

Сайланган товарлар бўйича экспорт бозорларини эгаллаш стратегияси сармоя ва малакалар тўланиши ҳамда ресурсларни самарали жойлаштириш ва меҳнат унумдорлиги ўсишининг юқори суръатлари билан уйғунлашди.

Дастлабки пайтда экспорт товарларининг ўртача жорий чиқимлари жаҳон бозорида уларни сотиш нархидан анча юқори эди. Бироқ ички бозорда ҳимоя қилиналган ишлаб чиқарувчилар оладиган фойда илк даврда экспортдан келадиган зарарни қоплайди, аynи пайтда халқаро бозордаги рақобат фирмаларни экспортга мўлжалланган ишлаб чиқариш самардорлигини мумкин қадар оширишга мажбур қилади.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

- қувватлашни иқтисодий сиёсатнинг қайси усуллари билан таъминлаш мумкин?

Янги саноат мамлакатлари кўп жиҳатдан турли йўллар билан хорижий технологияларни фаоллик билан излашлари туфайли экспортга маҳсулот ишлаб чиқаришдан кўп фойда олди. Бу мамлакатларнинг ҳаммаси технологияларни лицензиялар, тайёр ишлаб чиқариш ускуналари ва кадрларни хорижда тайёрлаш тарзида импорт қилган. Бевосита хорижий сармояларга очиқлик Гонконг, Малайзия, Сингапур, Индонезия ва Таиландда технологияларни ўзлаштиришни тезлаштирди. Япония, Корея ҳамда қисман Тайван ва Хитой бевосита хорижий сармоя кириб келишини чеклади, лекин бу камчилик ўрнини лицензиялар ва бошқа йўллар билан хорижий билимларни тажовузкорлик билан ўрганиш ҳисобидан қоплади.

Кўп иқтисодчилар мамлакат ишлаб чиқаришининг янги тармоғининг ривожланиши кўшимча афзаллик берса (масалан, ишчи кучи малакасининг ортиши, бошқа тармоқларда ишлаб чиқаришнинг техник жиҳатдан такомиллашиши), ишлаб чиқаришга ёрдам бериш билан кўп нарсага эришиш мумкин, деб ҳисоблайдилар. Агар бу афзаллик шу тармоқда ишлаб чиқариш чиқимларининг камайиш шаклида бўлса, мақсадга эришишнинг тариф ва субсидияга нисбатан янада самаралироқ усули бор. Жорий катта чиқимлар келгусида уларнинг анча камайиши ҳисобига қопланиши кутилиши сабабли тармоқ бўлажак фойдаси гаровига кредит олиши мумкин. Масалан, тўқимачилик саноатимиз дастлабки босқичда оёққа тургач, қайтариш шarti билан қарз олиб, ўз рақобат қобилиятини таъминлаши мумкин. Агар хусусий кредит бозори бунга йўл қўймаса, ҳукумат тариф жорий этиш ўрнига янги тармоқларга ўзи қарз бериши мумкин.

Янги тармоқларни қўлаб-қувватлаш чиндан ҳам вақтинча тусда бўлса, кўп иқтисодчилар шу мақсадда тарифдан фойдаланишни яна бир сабабга кўра тавсия этмайди: тариф жорий этилиши қонунга киритилса, уни бекор қилиш қийин

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

бўлади. “Ёш” тармоқ унумдорли бўлмай туриб, тариф таъминлайдиган фойданинг бир қисмини аслида ўзини оқлаган мазкур тариф доимий бўлиб қолиши учун сиёсий кучларга тазйиқ ўтказишга сарфлаши хавфи бор. Шу сабабли субсидия - ёрдам қарз бериш ва уни бекор қилиш давлатнинг янги бюджетини қабул этиш жараёнида қайта кўриб чиқилади.

Бу мулоҳазаларни компьютер ишлаб чиқариш ва компьютер хизматига татбиқ этиб кўрайлик. Канада ёки Япония ҳукумати ИБМ ва Американинг бошқа фирмалари рақобатидан ўз компьютер саноатини протекция усуллари билан ҳимоя қилиши шартми? Агар шарт бўлса, қандай ҳимоя қилиш керак. Компьютер ишлаб чиқаришни ривожлантириш афзалликлари бу тармоқ доирасида четта чиқиши ва ундан бошқа тармоқлар ҳам фойдаланиши мутлақо равшан. Аввало янги ишлаб чиқариш кўникмаларидан иборат бу афзаллик фақат компьютер техникаси ишлаб чиқарадиган тармоқлардагига эмас, бу техникадан фойдаланадиган жойларда ҳам вужудга келади. Янги тармоқларга нисбатан иқтисодий сиёсатнинг бирор турини амалга оширишнинг қандай фойда ёки зарар келтиришини Канада ва Японияда бу тармоқларни ривожлантиришнинг муқобил шакллари пухта таҳлил қилгандан кейингина аниқлаш мумкин.

Бироқ мазкур тармоқларни тарифлар ёрдамида ҳимоя қилиш самарали бўлиб чиқиши шарт эмас, қутилган самарга тезроқ эришишга имкон берадиган иқтисодий сиёсат тadbирлари мавжуд.

Компьютер техникасини ишлаб чиқариш технология жиҳатидан мураккаб тармоқ бўлиб, бу соҳада фан-техника ютуқларини жорий этишдан келадиган ютуқнинг анча қисми истеъмолчиларга nasib этади. Бундай тармоқларга бевосита ёрдам (субсидия) ажратиш тариф протекционизмига нисбатан катта афзалликка эга. Агар рағбатлантириш усули мамлакатдаги компьютер ишлаб чиқаришдан ташқари компьютер хизматида фойдаланишга ҳам қўлланиладиган бўлса,

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

тариф компьютердан фойдаланишга нисбатан ҳимоя вази-
фасини бажара олмайди. Япония ташқи савдо ва саноат ва-
зирлиги шу хусусиятдан фойдаланмоқда. Вазирлик Япония
компьютер саноатини импорт рақобатидан ҳимоя қилишда
ссуда, патент, солиқ имтиёзлари ва бошқа шу каби восита-
лардан тобора кўпроқ фойдаланмоқда.

Таркибий қайта қуриш ва янги тармоқларни қўллаб-
қувватлаш заруратидан ташқари ривожланаётган ёш мамла-
катларда импортни тарифлар ва солиқ билан бошқариш вос-
таларидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ қиладиган яна
бир қанча сабаблар бор. Бу мамлакатларнинг тариф ёрдамида
муҳофаза қилишни давлат хазинасининг даромадлари ман-
баи сифатида қўллаши фойда келтириши ва ҳатто шу мамла-
кат нуқтани назаридан ҳам, бутун жаҳон ҳўжалигига нисбатан
ҳам иқтисодий сиёсатнинг бошқа воситаларига нисбатан та-
рин ҳам самарали восита бўлиши мумкин.

Аҳолисининг турмуш даражаси паст бўлган ёш мустақ-
ил давлат учун ҳукуматининг ижтимоий эҳтиёжларни таъ-
минлай олмаслиги асосий муаммога айланиши мумкин. Агар
Мавритания каби қашшоқ мамлакат юқумли касалликлар
устидан назорат, қишлоқ ҳўжалиги ерлари мелiorацияси,
бошланғич таълимни ривожлантириш, миллий мудофаани
мустаҳкамлаш каби хизматлар ҳажмини ошира олса, катта
ижтимоий афзалликка эга бўлади. Айна пайтда ривожла-
наётган мамлакатларнинг кўпчилигида маъмурий ресурслар
бундай тадбирларни амалга ошириш учун етарли эмас (ёки
улардан фойдаланиш жуда самарасиздир).

Бундай ҳолларда импортга белгиланган бож мамлакат
ишлаб чиқаришни ҳимоя қилиш воситасидан кўра кўпроқ
давлат даромадларининг муҳим манбаи бўлади. Саводли фуқ-
аролар ва ҳарбий мутахассислар етишмаган шароитда Маври-
таниянинг импорт тарифини жорий этиши буюк бойликка
айланади: бож тўловларини тўплаш билан шуғулланадиган
оз сонли божхона ходимлари ёрдамида асосий денгиз пор-
тлари ва чегара пунктларини назорат қилиб туриш давлат

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

бюджети даромадларини тўлдиришнинг анча арзон усули бўлиб чиқади, бу усул анча маблағ сарфлаб махсус солиқ тизимини барпо этишга нисбатан анча арзонга тушади. Ишлаб чиқариш, истеъмол, даромадлар ва мулкни аниқ белгилаш ва назорат қилиш имконияти бўлмаса, махсус солиқ тизимининг самарадорлигини таъминлаб бўлмайди. Кўп жиҳатдан айтиш мумкин бу сабабли миллий даромад даражаси паст мамлакатлар давлат бюджетининг тўртдан бир қисмидан бешдан уч қисмигача миқдорини бож тўловлари таъминлайди. Давлат даромадларининг божхона тизимига қарамлигининг бу улуши ривожланган мамлакатларнинг шу кўрсаткичидан юқоридир. Ёш давлатларнинг иқтисодий сиёсати амалда юқорида баён қилинган қонуниятдан фарқ қилса ҳам далил далилгича қолаверади: бу мамлакатларда тариф иқтисодий сиёсатнинг муқобил тадбирларига нисбатан катта ижтимоий афзалликни таъминлашга қодирдир. Бундан ташқари ривожланаётган давлатларнинг божхона тўсиқларини қўллаши бутун жаҳон хўжалиги учун фойдали бўлиши мумкин.

Ривожланаётган иқтисодиётда янги савдо ғовларини жорий этишнинг эҳтимол тутилган оқибатларига баҳо берганда, аввало импорт қийматининг қисқариши экспорт қийматининг ҳам пасайишига олиб келишини ҳисобга олиш зарур. Бу ҳулоса жуда аниқ бўлмаса-да, қуйидаги мулоҳазалар шунга олиб келади.

Экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқаришда четдан келтириладиган, яъни импорт товарлардан фойдаланилади. Четдан келтириладиган товарлар ва мамлакатдаги бу товарлар ўрнини босадиган маҳсулотлар нархининг ортишига таъсир кўрсатадиган савдо йўлидаги ғовлар экспорт қилинадиган товарларни ишлаб чиқариш чиқимларини ҳам кўпайтиради. Нефтни импорт қилишга квоталарнинг белгиланиши оқибатида АҚШга келтириладиган кимё маҳсулотлари нархининг ортиши тамойилини (1959-1973 йиллар), шунингдек пулатни четдан келтириш чеклангани сабабли Америка автомобиллари нархининг ортишини мисол қилиб келтириш мум-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

кин. Демак, четдан маҳсулот келтиришнинг чеклаб қўйил-
лиши Америка товарларининг нарх жиҳатидан рақобатбар-
дошлигини маълум даражада камайишига ва уларнинг жаҳон
бозоридан қисиб чиқарилишига олиб боради.

Четдан товарлар келтиришни чеклаш жорий этилган
тақдирда бошқа мамлакатлар жавоб чораларини кўришля-
ри мумкин. Ҳукуматлар ҳамма жойда импорт рақобатидан
қимоя этишни талаб қилувчи айрим тармоқларнинг та-
зйиқини сезиб туради. Агар Ўзбекистон импортни қаттиқ
чеклаб қўйса, бошқа мамлакатларнинг ҳукуматлари, айниқ-
са республикадан маҳсулот экспорт қилиш борасида про-
текцион талабларга бардош бериши қийинлашган бўлар
эди. Бу талабларга мувофиқ кўриладиган жавоб чоралари
эса Ўзбекистондан экспорт қилишнинг янада камайишига
таъсир этарди.

Шугина эмас. Импортнинг қисқартирилиши валюта
қийматини тенглаштириш механизми таъсири натижасида
экспорт қийматининг ҳам шунча камайишига олиб кела-
ди. Шу ўринда халқаро савдо мавзусидан четга чиқиб,
халқаро молиянинг муҳим масалаларидан бирига тўхта-
лик. Шу вақтга қадар савдо моделларимизда ташқи савдо
қандай амалга оширилишини аниқлаштирмадик. Амалда
бир товар иккинчисига алмаштирилмайди, балки миллий
валютага сотилади ва сотиб олинади. Савдо битимлари ту-
гаганидан кейин валютани алмаштиришни хоҳлаган киши
бу ишни валюта бозорида бажаради. Халқаро бозорларда
ҳар қандай миллий валютага талаб ва таклиф тахминан
баравар даражада сақланиши керак. Агар Америка доллари
билан бошқа валюта ўртасидаги нисбат олдиндан белги-
ланмасдан, балки бозор механизми билан аниқланса, дол-
лар таклифи (хорижий товарлар, хизматлар ва активларни
сотиб олиш учун) энг қисқа муддатларда бўлса-да, тахми-
нан талабга мос келиши керак. Расмий органлар валюта-
нинг олдиндан қайд этиб қўйилган қийматини сақлаб ту-
ришга ҳаракат қилади, шу сабабли долларга талаб ва унга

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

таклиф фақат узоқ муддатда тенглашади. Бироқ барибир тенглашади.

Савдо йўлигатовларнинг қўйилиши ташқи бозорда товар сотиб олиш учун хорижий валютага алмаштиришга таклиф қилинадиган доллар ҳажмини камайтиради. Мамлакатнинг мазкур валютага талабининг камайиши миллий валюта қийматининг ортишига ва валюта бозорида Хорижий валюта қийматининг пасайишига олиб келади. Хорижий шахсларга мазкур мамлакатда хизматлар ва активларни сотиб олиш учун миллий валюта харид қилиш режаларини қайта кўриб чиқишига тўғри келади. Хорижий шахслар учун миллий валюта қимматлашган экан, мазкур мамлакатдан экспортга мўлжалланган ҳамма нарсалар уларга қиммат тўйилади. Шу сабабли улар бу маҳсулотларни харид қилишни камайтиришга уринади. Бу ҳол қарайб уларнинг мазкур мамлакатда товарларни сотиб олиш учун миллий валютага талаби миқдори айни шу пайтда ташқаридан келтириш чеклаб қўйилган импорт маҳсулотларни харид қилиш учун долларга талаби даражасига тушгунга қадар давом этади. Бошқача айтганда, валюта бозорининг механизми савдо борасидаги шерикларимизнинг харид қобилиятига валюта қийматининг ўзгариши орқали таъсир ўтказиб мазкур мамлакатдан маҳсулотни экспорт қилишни импорт қанча камайган бўлса, худди шунча қисқартиришга мажбур қилади. Демак, пировард натижада импортнинг қисқариши экспорт қийматининг камайишига олиб келади.

Иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатларда импорт борасидаги келаш сиёсатининг фойдасига ва унга қирши келтирилган далилларнинг ўзи назарий негизларга асосланган бўлиб, миқдор жиҳатидан аниқ баҳо бермайди. Аниқ бир мамлакат доирасида амалий тавсияларни ишлаб чиқиш учун мазкур миллий хўжалик тараққиётининг ўзига хос шароитлари ва мақсадларини махсус иқтисодий тадқиқ этиш талаб қилинади.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

2.4. Хом ашё ресурсларини экспорт қилиш соҳасидаги сиёсат

Ташқи иқтисодий сиёсатта доир чора-тадбирларни ишлаб чиқиш фақат миллий хўжалик тараққиёти даражасига эмас, шу билан бирга жаҳон бозорига чиқадиган аниқ бир ресурс бозорининг хусусиятларига ҳам боғлиқ. Бундай хусусият хомашё ресурслари бозорига ҳам хосдир.

Аввало бироз назарий мулоҳазаларни келтирамиз. Ишлаб чиқариш омигларидан бирининг бошқаларига нисбатан тезроқ ўсиши бу омигдан жадал фойдаланилаётган секторнинг салмоғини оширибгина қолмайди. Жаҳон бозоридаги нархлар ўзгармай турганда бу ҳол иқтисодиётнинг бошқа секторларида ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келади. Чунончи, юқорида келтирилган мисолда Украинада қанд лавлаги майдонлари кенгайиб, эркаклар кўйлаги ишлаб чиқариш камайгани айтилган эди. Бунинг сабаби нимада? Сабаби шундаки, ишлаб чиқариш омигидан унумли фойдаланаётган сектор иккинчи сектордаги тезкор омиглارни ўз томонига “оғдириб” олади. Америка иқтисодчиси Рибчинский аниқлаган қонуният шундан иборат: нарх ўзгармаса ва иқтисодиётда иккита сектор мавжуд бўлса, ишлаб чиқариш омигларидан бирининг ўсиши товарлардан бирини ишлаб чиқариш камайишига олиб боради.

Бу қонуният, мисол учун олганда, Канада ва Францияда янги нефт ёки газ конларининг ишга туширилиши бошқа тармоқларнинг, хусусан қайта ишловчи саноатнинг ривожланишига тўсқинлик қилишини билдиради.

Иккинчи томондан тез ривожланаётган иқтисодиётда жадал сармоя тўпланиши ва малакали ишчи кучининг ўсиши ривожланган ташқи савдо билан бирга фойдали қазилмаларни қазиб чиқаришнинг камайишига ва хом ашё импортига қарамликка сабаб бўлиши мумкин. Кўпма Штатларда худди шундай бўлган. АҚШ бошқа мамлакатларни орқада қолдириб, иқтисодий ривожланиш жараёнида, қисман, чамаси, маблағ-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

Янги экспорт ресурсларини ишлаб чиқиш бир қанча муаммоларни туғдириши мумкин. Бундай муаммолардан бири “Голландия касали” номини олган. Голландия Шимолий денгизда табиий газ конини ишга тушириш жараёнида шундай муаммога дуч келди. Табиий газ қазиб чиқариш қўлайиши билан Голландия саноат экспорти тобора таназзулга учради, деган тасаввур вужудга келди. Иккала нефть танқислиги шароитида (бу даврда ёқилги ҳамма турларининг, жумладан газнинг ҳам нархи ошиб кетди) нарх-навоининг тез ўсиши ва Голландияга фойданинг ёмғир каби ёлиши ҳам гўё бу тармоқлардаги таназзулни тезлаштираётгандек эди. Янги конлар жадал ишга тушрилган Буюк Британия, Норвегия, Австралия, Мексика ва бошқа мамлакатларда ҳам “голландия касали” белилари аниқланган.

Вазиятнинг тўла изоҳи: муайян, бутунлай ҳақиқий шароитда тўсатдан табиий ресурсларнинг захиралари кўп бўлган конларини очилиши ва ишга туширилиши чиндан ҳам қайта ишлаш саноати фойдаси ҳамда ишлаб чиқаришнинг емириши мумкин. Саноат таназзулининг сабаби Рибчинский постулатига ўхшашдир: янги сектор саноатдан ресурсларни ўзига тортади. Яъни ишчи кучи ҳамда ишлаб чиқаришнинг бошқа омили бозор кучлари таъсирида конларни ишга туширишга юқори нархлар билан жалб этади. Ресурсларнинг қайта тақсимланиши натижасида қайта ишлаш саноатида маҳсулот ишлаб чиқариш камайиши мумкин.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

нинг тўпланиши ва ишчи кучи малакасининг ортиши натижасида соф экспортчидан соф минерал хом ашё импортчисига айланди. Хомашё ресурсларини зўр бериб экспорт қилиш юзаки қараганда мислсиз оқибатга, яъни мамлакат иқтисодий аҳволининг ёмонлашувига олиб келиши мумкин. Бу эҳтимоллик айрим (энди экспорт қилина бошлаган) товарларни савдога чиқаришнинг кенгайиши жаҳон бозорида улар нархининг пасайишига олиб келишдек оддий ҳол билан боғлиқ, нарх пасайиши кўлами эса ҳалокатли тусга кириши мумкин.

Масалан, Бразилияда кофе дони етиштириш имкониятлари қайта ишлаш саноати қувватига нисбатан тезроқ кўпаймоқда. Савдо шартларининг ҳар қандай даражасида ҳам (жаҳон нархларига нисбатан) бу ҳол Бразилияни саноат буюмларига алмаштириш учун кофе етказиб беришни кўпайтиришга мажбур қилади. Жаҳон кофе савдосида Бразилия улуши шундоқ ҳам салмоқли, бошқа мамлакатларнинг бу маҳсулотга талаби нарх жиҳатидан ўзгармас бўлгани учун бу давлатнинг бозорга кўпроқ кофе чиқариши жаҳон бозорида кофе нархини арзонлаштиради.

Савдо шартлари пировардда шу қадар ёмонлашдики, ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш натижасида Бразилиянинг иқтисодий аҳволи оғирлашиб, истеъмол даражаси жиҳатидан орқага қараб кетмоқда.

Мамлакат ўз иқтисодий аҳволини бўшаштирадиган йўналишда ишлаб чиқаришни кенгайтиргани галати туюлиши мумкин. Бироқ моделда ҳам, Бразилия мисолида ҳам ишлаб чиқаришни кенгайтириш ўзаро рақобат қилувчи жуда кўп кичик фермерлар томонидан амалга оширилганини, уларнинг ҳар бири шахсан унинг фаолияти жаҳон нархларига бирор таъсир қила олмаслигига қатъий ишонганини унутмаслик лозим. Хўжалик тузилмаларининг ўзини мақсадга мувофиқ тутиши оқибатда иррационаллик (мантиқсизлик)ка айланали.

Қандай шароитда ўзини хонавайрон қилиши мумкин? Қуйидагилар ҳал қилувчи аҳамиятга эга:

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИАТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

1. *Иқтисодий ўсиш экспорт тармоқларининг ривожлаши билан боғлиқ бўлиши керак.*

2. *Мамлакат экспорт қиладиган маҳсулотга ташқи таъбир нарх жиҳатидан ўзгармас бўлиши лозим, шунда савдога оварнинг кўп чиқарилиши нархнинг анча арзонлашувига олиб келади.*

3. *Мамлакат ташқи савдоси ҳажми унинг шароити қийинлашиши салбий оқибатларини товар етказиб беришни кўпайтиришдан олинадиган фойда билан қоплаб кетадиган даражага юқори бўлиши керак.*

Хонавайрон қилувчи юксалишни кўрсатувчи бу мисол шқи савдони ўз-ўзидан кенгайтириш ва нисбий афзаллик-лик учини муайян шароитда қўтилмаган кўнгилсиз оқибатлар-ли олиб келиши мумкин, деган фикрни тасдиқлайди. Нис-ий афзалликнинг донолигига шубҳа хомашёни (қишлоқ /жаллик маҳсулотларини, маъданли хом ашёни) экспорт қилу-ли мамлакатлар иқтисодчилари ва сиёсатчиларининг изчил азариясини танқид қилиш жараёнида ривожланди. Бу ўналиш Аргентина иқтисодчиси Раул Пребиш ва бошқалар монидан 60-йилларнинг бошларида эълон қилинган эди. лар хомашёни экспорт қилувчи мамлакатлар, айниқса улар-инг кам ривожланганлари қишлоқ хўжалик ва маъданли м ашёни четга сотишни кўпайтиришдан фойда қилмайди и фойда қилиши мумкин ҳам эмас, дейишади. Бу олимлар-инг тавсияларига мувофиқ ривожланаётган мамлакатлар са-оат маҳсулотларини импорт қилишни камайтириб, ўрнига ида ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан фойдаланиши, қайта шлаш секторидида маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни экспорт илишга ресурсларни кўпроқ сафарбар этиши лозим.

Хом ашёни экспорт қилувчи мамлакатлар деярли ҳеч нарса тмайди, балки экспортни кенгайтиришдан фақат ютқаз-и, деган фикр ўз навбатида қўйидаги аниқ мулоҳазалардан борат.

1. *Дастлабки савдо муносабатларини ўрнатиш ривожла-ётган мамлакатга хомашё экспортининг янги маҳсулотини*

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИАТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

сотиб олаётган саноати ривожланган мамлакатга нисбатан кам фойда келтиради.

2. Хом ашё экспорт қилувчиларнинг савдо шароити ёмонлашмоқда ва бундан кейин ҳам ёмонлашаверади. Буни тадбиркорларга нисбатан ҳукумат яхшироқ пайқаса, ҳукумат хом ашё ишлаб чиқаришга қўйиладиган сармоянинг ўсишига тўсқинлик қилиши ва саноатга сармоя қўйишни рағбатлантириши лозим.

3. Хом ашё етиштириш (ишлаб чиқариш) қувватларини ошириш (масалан, янги кофе дарахтлари ўтқазиб) савдо шароитининг ёмонлашишига ва бу хонавайрон қилувчи ўсишга олиб келиши мумкин. Иқтисодий сиёсат яна хом ашё ишлаб чиқаришга сармоя сарфлашга тўсқинлик қилиши ва саноатга сармоя ажратишни рағбатлантириши лозим.

4. Ниҳоят, саноатнинг ривожланиши замонавий техника билимлари ва қарашлари шаклида қўшимча фойда беради, шу сабабли саноатни ривожлантиришга кўмаклашиш зарур.

2.5. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ташқи савдосининг хусусиятлар

Товарларнинг баъзи турларига нисбатан ўзига хос ташқи иқтисодий сиёсат амалга оширилади. Ана шу товарлардан бири қишлоқ хўжалик маҳсулотларидир. Миллий хўжаликнинг ривожланиш даражасига қараб, мамлакатлар шунга мувофиқ равишда экспорт солиғи белгилашдан унга ёрдам учун маблағ ажратишгача ўз сиёсатини ўтказди. Жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг кўпи ўз қишлоқ хўжалигини экспортга ёрдам сифатида маблағ ажратиш билан қўллаб-қувватлайди.

Савдо сиёсатининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчилар нархига умумий таъсирини “ҳимоянинг номинал коэффициентини” (ҲНК) деб аталган кўрсаткич ёрдамида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич маҳсулот иш-

таб чиқарувчи амалда ўз маҳсулоти учун оладиган нархни ташқи савдо йўлидаги ҳамма ғовлар бекор қилинган шароитда олиши мумкин бўлган нархга қийслаш имконини беради.

Масалан, Японияда гуруч учун 2,03 рақами бу мамлакатда халқаро гуруч савдосида ҳеч қандай ғов бўлмаганда, Япония фермерлари етиштирган гуруч нархи иена билан ҳисоблаганда улар олаётган ҳақнинг ярмидан камроғини (ёки 1/2,03) ташкил этишини кўрсатади. 2,03 кўрсаткичи шу тариқа япон фермерлари эркин гуруч савдоси шартларига (бундай савдода ХКЗ 1га тенг) нисбатан қанчалик ҳимоя қилингани мезони ҳисобланади. Савдо сиёсати ўрнатган “ғов”нинг орқа томонида Миср пахтаси учун 0,44 рақами бор, бу рақам мисрлик фермерлар жаҳон пахта бозоридаги нархнинг 44 фоизи миқдорида ҳақ олишларини кўрсатади. Агар Мисрда пахта билан эркин савдо сиёсати ўтказилиб, савдо назорати бекор қилинганда эди, фермерлар ўз маҳсулотининг экспортдан ички нархга нисбатан икки баравар кўп (1/0,44) ҳақ олишлари мумкин бўларди. Бундай ҳолда ХКЗ бир рақамидан қанча камлиги муҳимдир. Бу тафовут ўтказилаётган сиёсат фермерларга нисбатан қанчалик камситиш сиёсати эканини кўрсатади.

Миллат қанча бадавлат бўлса, унда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчиларни протекцион ҳимоя қилиш тамойили ҳам шу қадар кучли, ХКЗ шу қадар юқори. Аксинча, кам даромад оладиган мамлакатлар ўз маҳсулот етиштирувчиларга солиқ солади. Бу эса маҳсулот етиштирувчиларнинг ўз маҳсулоти учун жаҳон бозоридагидан кам ҳақ олишига сабаб бўлади. Бангладеш шולי ва буғдой етиштираётган ўз фермерларига жаҳон нархининг фақат учдан икки қисми миқдорида ҳақ олишига йўл қўймоқда. Мали ўз пахтакорларига жаҳон нархининг ярми миқдорида ҳақ олишига имкон бермоқда,

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Ҳиндистонда эса буғдой, шоли етиштирувчилар ва шаккар ишлаб чиқарувчилар ана шу маҳсулотларнинг жаҳон бозоридаги нархнинг иккидан бир қисмидан бешдан тўрт қисмигача миқдорда ҳақ олмоқда.

Айни пайтда ривожланган мамлакатлардаги фермерлар импорт рақобатидан изчил ҳимоя қилинмоқда ва асосан истеъмолчилар ҳисобига ўз маҳсулотини жаҳон бозоридаги нархдан қимматроқ сотиш имтиёзидан фойдаланмоқда. Тўрт мамлакатда (Ғарбий Германия, Франция, Япония, Буюк Британия) ҲҚЗ бир рақамидан анча юқори. АҚШ ва Канада учун бундай кўрсаткичлар номинал ҳимоя шакллари қанчалик “осон” лигини намоиш қилади. Иккала мамлакат, айниқса АҚШ фермерларга жаҳон бозори нархларидан ҳам юқори нархларни таклиф қилмоқда, аммо бу ерда нархларнинг бузилиши Европа Иқтисодий Иттифоқи ва Япониядагига нисбатан унча равшан намоён бўлмайди.

АҚШ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилишида қийин аҳволга дуч келган 1982-1983 йилларда ўзибиларчилик билан қимматга тушадиган чораларни кўрди, натижада мамлакатда дон ва пахта эки экспорт қилиш вақтинча қаттиқ чекланди. Фермерлар йил сайин кўпроқ маҳсулот етиштира бошлади ва давлат омборлари олдин етиштирилган дон билан тўлиб кетди. Рейган маъмурияти вақтинча чора сифатида “натура тўлови” дастурини ишлаб чиқди. Фермерларга дон ёки пахта етиштириш тўхтатилган ҳар бир акр ер учун улар шу майдондан олишни мўлжаллаган миқдорда пахта ва дон текинга берилиши эълон қилинди. Бу дастур фермерларга янги етиштирилган ҳосилни эмас, балки чиқимларни кескин камайтириб, захирадаги донни сотиш имконини берди. Фермерларнинг бу тадбирга жавоби кутилганидан зиёда бўлди: дон ва пахта етиштириш кескин камайди, 1998 йил июнига келганда, “натура тўлови” дастури бўйича

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

фермерларга бериш учун Америка ҳукуматининг дони, айниқса буғдой етишмаслиги равшан бўлиб қолди. Бошқача айтганда, фермерларни камроқ дон етиштиришга мажбур қилиш учун ҳукуматга кўпроқ дон зарур бўлиб қолди.

Бундай вазиятда ҳукуматнинг буғдойни четдан фавақулдда сотиб олишини ташкил қилиш унча мақбул эмасди. Натижада шошилиш равишида янги дастур ишлаб чиқилди. Бу дастурга мувофиқ фермерлар ҳукуматдан кам буғдой олди, аммо бунинг ўрнига солиқ тўловчилар чўнтагидан нақд пул тўлаш кўпайди.

Алоҳида олганда ҳар бир мамлакат ёки даромад даражаси барабар мамлакатлар гуруҳи ичида экспорт билан шуғулланувчи фермерлар кўпроқ солиқ тўлашга мажбур бўлади, бошқача айтганда, улар импорт билан рақобатлашувчи фермерларга нисбатан анча кам ҳимоя қилинган. Шундай қилиб, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар маҳсулоти нархига нисбатан ўтказиладиган сийosat савдони тўхтатиб туришга қаратилган, дейиш мумкин. Масалан, Кения экспорт учун кофе ва мол гўшти етиштирувчиларга жаҳон бозоридаги нархлардан кам ҳақ тўлайди, мамлакатда тақчил бўлиб турган шакар ёки шоли тайёрлайдиган фермерлар эса импортни чеклаш сийosатидан ютиб чиқади.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад миқдори тахминан бир хил бўлган мамлакатлар савдо сийosати таққосланганда ҳам экспорт товарларига солиқ солиш ва импорт ўрнини босадиган товарларни ишлаб чиқаришни ҳимоя қилиш тамойили кўзга ташланади. Масалан, Корея Республикасининг қишлоқ ҳўжалиги импорт билан рақобат ҳолатида, чунки мамлакат умуман саноат экспортида афзалликка эга. Бу борада рақамлар нарх сийosати фермерларни буғдой импортидан ҳимоя қилаётганини, аynи пайтда деҳқончилик маҳсулотларини экспорт қилиш билан шуғулланувчи мамлакат - Бра-

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

70-йилларнинг бошларидан буён Европа Иқтисодий Иттифоқи мамлакатларининг сайёҳлари ҳар йили “ҳеч қаерга” бориш учун ўнлаб кемаларни тўлдиришади. Улар кемага, айтайлик, Голландияда чиқишади, қисқа муддат тўхташ учун Германияга қарашли кичик оролга сузиб келгач, яна бир неча мил сузиб, нейтрал сувга ўтишади, у ердан бож тўланмайдиган молларни кўлаб харид қилиб, тушгача уйларига қайтиб келишади. Бундай сафарларнинг мақсади - қисман сигарета ва спиртли ичимликларни сотиб олишдир. Аммо асосан гўшт, пишлоқ ва кўпроқ ёғ харид қилишади. Айни шу маҳсулотлар эрталаб кетиб, тушга қайтиб келадиган “туристлар” янайдиган мамлакатларнинг ўзида етиштирилади.

Бу - ортиқча қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан қутулиш сиёсатининг яққол намунаси. Европа Иқтисодий Иттифоқи мамлакатлари ортиқча ёғ, пишлоқ, қуруқ сут ва бошқа сут маҳсулотларига тўлиб кетган. Ҳукумат фермерлардан қарзини узиш учун иттифоқ ҳудудидаги ички бозорда истеъмол нархларини юқори даражада сақлаб туришга ҳаркат қилади. Бироқ фермер Европа Иқтисодий Иттифоқи ичйда истеъмолчи юқори расмий нархда харид қилишга тайёр турганидан кўп маҳсулот ишлаб чиқаради. Шу сабабли Европа Иқтисодий Иттифоқи мамлакатлари ортиқча маҳсулотни сотишдан қандайдир миқдорда пул топиш учун бу маҳсулотларни жаҳон бозорига анча арзон нархда экспорт қилади.

“Ҳеч қаерга” боралиган кемаларнинг йўловчилари бу сиёсатдан қонун қанчага рухсат этса, шунча фойда олади. Кемалар икки мамлакатда, биз келтирган масолада Голландия ва ГФРда тўхтаб ўтиши сабабли сафар халқаро круиз ҳисобланали. Кемалар нейтрал сувга қисқа муддатта бўлсада, чиққани учун ёғ ва бошқа маҳсулотлар Европа Иқтисодий Иттифоқидан экспорт қилинми ва хорижда сотиб олинми, деб ҳисоблаш мумкин. Шундай қилиб, маҳсулотларни бож тўловсиз олиб ўтишнинг туристлар учун белгиланган лимити доирасида ўша кунги арзон жаҳон нархида ЕИИга қайтиб келиши ва дўстларга, дўконларга фойдасига сотилиши мумкин.

ЎЗГАРГАН ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

Импорт йўлидаги говлар

Ривожланган мамлакатлар асосан учинчи дунёнинг ривожланаётган мамлакатларидан келтириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига қарши оддий импорт говларини кенг қўлайди. АҚШ, Япония ва Европа Иқтисодий Иттифоқи мамлакатларининг қанд-шакар келтирилишига белгилаган юқори бож тўлови бунга ажойиб мисол бўла олади. Бу бож айниқса 70-йилларда жуда юқори даражага кўтарилиди. Экспорт қилувчи баъзи мамлакатлар бошқаларига нисбатан кўпроқ зарар кўрди. Австралия, Бразилия, Ямайка ва Маврикия аслида бозордан четга суриб чиқарилди ва мустамлака мамлакатлар ҳамда айрим иттифоқчилар (масалан, Филиппин шакарини АҚШга, Куба шакарини Россияга сотиш тўғрисида гап бормоқда) қулай шартлар билан саҳий квота олган бир пайтда юқорида зикр этилган мамлакатлар шакарни жаҳон бозоридаги нархлардан арзонроқ сотишга мажбур бўлди.

Япония ривожланган мамлакатлар қаторига киралди, бундай мамлакатлар кўпроқ импорт говларини қўлайди ва фермерларга бевосита ҳақ тўлаш усулидан камдан-кам фойдаланади. Япония ўз фермерларини мол гўшти, гуруч, шакар, дон импортига қарши ҳимоясини таъминлайди. Ҳўл мевалар импортига ҳам қатъий лимитлар сақланиб қолмоқда. Бу чеклашлар кўпроқ таъсир қиладиган хорижий мамлакатлар орасида АҚШ (мол гўшти, мева, гуруч), Таиланд (гуруч) ва шакарни экспорт қилувчи мамлакатлар бор.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

зилияда мамлакатда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад тахминан Корея республикасидаги даражада бўлса ҳам, фермерлар кўпроқ солиқ тўлашга мажбур. Ҳозир нефть экспорт қилиб, мамлакатга четдан озиқ-овқат келтираётган Нигерия ўз қишлоқ хўжалик секторини импортдан ҳимоя қилмоқда, даромад даражаси бир хил бўлган қишлоқ хўжалик экспортида нисбатан афзалликка эга Кот-д'Ивуар ўз деҳқончилик секторига солиқ солмоқда. Дон экспортида даромад чўққисидан турадиган Канада ва АҚШ дон етиштирувчи фермерларга донни импорт қилувчи Япония ўз деҳқонларига кўрсатаётган ёрдамга нисбатан камроқ мадад таклиф қилмоқда.

Импортнинг ўрнини босадиган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини рағбатлантириш чоғида экспорт учун ишловчи фермерларга солиқ солиш икки сабаб билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Биринчиси - импортнинг ўрнини босадиган фермерликни ҳимоя қилиш, шубҳасиз, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини ўзи таъминлашга эришиш вазифасини амалга ошириш билан боғлиқ. **Иккинчиси** - ташқи садога солиқ солиш билан бир вақтда, одатда, давлат даромадлари кўпаяди. Экспорт қилиниши мумкин бўлган маҳсулотларга солиқ солиш жаҳон бозоридаги юқори нарх билан миллий маҳсулот етиштирувчилар оладиган нарх ўртасидаги фарқни давлат даромадига айлантиради. Импортнинг ўрнини босадиган ишлаб чиқаришни ҳимоя қилиш тариф даромадларини (ёки лицензия беришдан олинadиган даромадларни) таъминлайди. Бундай сиёсат иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатларда асосий иқтисодий ва ижтимоий дастурларни маблағ билан таъминлашнинг энг яхши усули бўлиши мумкин.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Маълумот учун материал

Мисрнинг қишлоқ хўжалик сиёсати

Ривожланаётган мамлакатларнинг ҳукуматлари кўп қисми озиқ-овқатдан иборат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари импортга нисбатан сиёсатни ишлаб чиқиш бифида мураккаб дилеммани ҳал этишга тўғри келади. Бир томондан бу маҳсулотларни оммавий истеъмол учун арзон нархда бўлишини таъминлаш хоҳиши бўлса, иккинчи томондан импортга солиқ солиш ва маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишга табиий интилишдир. Натижада кўпинча четдан келтирилмаган озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишга субсидия бериш сиёсати вужудга келади ва импортчи жаҳон бозоридаги нархдан юқори ёки кам ҳақ олиши мумкин.

Бундай сиёсатга Миср буғдой бозори мисол бўла олади. Бу ерда давлат истеъмолчиларга саҳийлик билан субсидия беради, АҚШдан бироз озиқ-овқат ёрдами олиб, ишлаб чиқарувчиларга озроқ солиқ солади.

Миср ҳукуматининг буғдой бозоридаги сиёсати магазинларда ва дўконларда чакана нархларни пасайтиришга интилиш билан белгиланади. Шу сабабли ҳукумат юқори нархларда буғдой сотиб олиш ва уни анча арзон нархда қайта сотиш учун солиқ тўловчилар пулидан фойдаланади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортга нисбатан белгиланмаган сиёсатни ҳам Миср мисолида кўриб чиқиш мумкин. Ривожланаётган мамлакатларнинг ҳукуматлари баъзан оқилона режалаштиришни, баъзан саноатлаштиришни тезлаштиришни кўзлаб, баъзида эса умумий иқтисодий дастурни амалга ошириш учун солиқдан тушумлар кўпайиши учун тез-тез бозордаги воқеаларга аралаштиш имкониятига эга. Масалан, Мисрда ҳукумат нархларнинг кўпини юқоридан белгилаб қўяди ва кенг доирадаги товарлар бозорини бошқариб туради. Пахта Мисрда энг кўп солиқ солинадиган маҳсулотдир: пахта етиштирадиган фермерлар бу маҳсулот учун жаҳон бозоридаги нархнинг атиги 44 фоизи миқдорига ҳақ олади. Пахта етиштириш учинчи дунё мамлакатларида фаолиятнинг солиқ солинадиган бошқа кўп турларига ўхшашдир: у экспорт қилишга мўлжалланган, кўп меҳнат талаб қиладиган, қишлоқ жойда етиштирилади.

Давлатнинг ташқи иқтисодий фаолият субъекти сифатидаги вазибаларини санаб беринг.

Ташқи иқтисодий алоқаларни бошқаришнинг маъмурий ва иқтисодий усулларининг фарқи нимада?

Протекционизмнинг ижобий ва салбий томонлари нима-лардан иборат?

Қандай шароитда миллий маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни протекцион ҳимоя қилиш кейинчалик мамлакатнинг бутун аҳолисига наф келтириш мумкин?

Ташқи иқтисодий муносабатларни эркинлаштиришдан нима учун аввало саноати ривожланган мамлакатлар фойда кўради?

Ташқи иқтисодий алоқаларни тезда эркинлаштириш иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган мамлакатларда таркибий қайта қуришга қандай таъсир қилади?

Саноат янги тармоқларини қўлаб қувватлашнинг бошқаришнинг тариф усулига нисбатан самарали бўла оладиган усулларини санаб ўтинг.

Ривожланаётган мамлакатлар нима учун ўз экспортини кенгайтириб, унда қайта ишлаш саноати маҳсулоти улусини оширишга ҳаракат қилади?

Ривожланган мамлакатларнинг озиқ-овқат бозорида протекционизм кенг тарқалишининг сабаби нимада?

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

Нима учун ҳукуматлар озиқ-овқатга нисбатан протекционизмнинг қўлланилиши уни аҳоли учун анча қimmatлаштирса ҳам бу чорани жорий этади?

Ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортга солиқ солишни ёқлаб далиллар келтиринг.

Бразилия қишлоқ хўжалигида ҳукуматнинг нарх ва солиқ борасидаги сиёсатидан ким кўпроқ мадад олади - кофе етиштирувчиларми ёки маккажўхори етиштирувчиларми? Нима учун шундай? Сизнингча Ямайка сиёсати нимани рағбатлантиради - маккажўхори етиштирувчиларними ёки қанд-шакар етиштирувчиларними?

Нигерия тирикчилик минимумини пасайтириш учун маҳаллий истеъмолчиларга буғдой ва гуруч нархини жаҳон нархлари даражасидан камайтириб, шולי ва буғдой етиштирувчи фермерларга жаҳон нархларидан юқори нарх билан ҳақ тўламоқчи бўляпти, дейлик. Бу мақсадга эришишни таъминлаши мумкин бўлган савдо сиёсати чораларини тасвирлаб беринг.

Глоссарий

Демпинг - нархларни халқаро камситиш, бунда экспорт билан шуғулланадиган фирма айрим мамлакатларда ўзининг молини бошқа ёрдамчиларга нисбатан арзон баҳода сотади.

Импорт квота - ҳар йили хорижий мамлакатдан келадиган маҳсулотлар ҳажминини миқдор жиҳатидан чеклаб қўйиш.

Импортчи тартибга солиш - миллий иқтисодийёт манфаатларини кўзлаб хориждан келтириладиган товар ва хизматларни тартибга солиш билан боғлиқ тариф ҳамда нотаиф тадбирлар тизими.

ДАВЛАТ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Нотариф чеклашлар - бож тўловлари билан алоқадор бўлмаган ташқи иқтисодий савдолар йўлидаги тўсиқлар.

Номинал ҳимоя коэффициенти (НХК) - қишлоқ хўжалик маҳсулотларига савдо сиёсатининг умумий таъсирини ифодалайдиган кўрсаткич. Бу ишлаб чиқарувчилар ўз маҳсулотлари учун олган баҳосининг улар жаҳон бозорига чиққан тақдирда сотган баҳосининг нисбатига тенг бўлади. Протекционизм - ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқариш чоралари ёрдамида ички бозорни хорижий рақобатдан ҳимоя қилиш.

Протекционизм - ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқариш чоралари ёрдамида ички бозорни хорижий рақобатдан ҳимоя қилиш.

Бож тўлови (тарифи) - чегарадан ўтиш чоғида чет элда ишлаб чиқарилган ва сотиш учун мамлакатга олиб келинаётган товар эгасидан давлат хазинаси фоидасига олинadиган тўлов.

Савдо уруши - икки мамлакат ҳукумати бир-бирининг экспорт маҳсулотлари ички бозорга кириб келишини чеклаш юзасидан ўзаро чора кўриши.

Экспорт квотаси - маълум товарларни ишлаб чиқариш ва экспортга етказиб беришнинг белгилаб қўйилган ҳажми.

Экспорт битими - бир мамлакат фуқаролари, фирмалари ва ҳукумати қўлида хорижий пул миқдорини кўпайтирадиган товарлар ва хизматлар савдоси.

Экспорт субсидияси - экспортни бюджет ҳисобидан давлат йўли билан рағбатлантириш усулларидан бири.

Экспорт назорати - айрим товарлар экспортини чеклаш, тақиқлаш ва назорат қилиш борасидаги ташкилий - ҳуқуқий, иқтисодий чоралар тизими.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

3-бўлим

3.0. Валюта бозори

Жаҳон иқтисодий алоқаларининг турли-туман шакллари - товарлар ва хизматлар билан савдо-сотиқ қилиш, ссуда сармоясини ва инвестицияларнинг ҳаракатини, ишлаб чиқариш ва фан-техника борасидаги ҳамкорлик, ишчи кучларининг кўчиши (миграцияси) ва халқаро туризм - буларнинг ҳаммаси мамлакат пул бирлигига нисбатан халқаро даражадаги талаб билан таклифни шакллантиради. Шундай қилиб, у валютага айланиб, муомала ва тўлов воситасини, жамғариш қиймати ва маблағнинг ўлчови вазифасини ўтайди.

Валюта-молия бозорининг энг йирик жаҳон марказлари Лондон, Нью-Йорк, Франкфурт-Майн ва Токио ҳисобланади. Бу шаҳарларда кўп сонли бўлимлар тармоғига ва эркин нақд чет эл валютасига эга жуда йирик жаҳон тижорат банклари фаолият кўрсатади. Банк хизматчилари валютага доир операцияларни бажаради, у ҳақидаги ахборотни сотади, телеграф ўтказмаларини амалга оширади, валюта векселларини беради. Фундаментал фан ҳам, экспертлар-амалиётчилар ҳам алақачонлардан бери ва қизғин валюта муносабатларини таҳлил қилиш билан шуғулланади.

Ғарб назариясида тарихан валюта муаммоларини тадқиқ қилишда икки ёндашув қарор топган. Биринчи ёндашув Кейнсиан мактаби томонидан тақдим қилинган; бу ёндашувга мувофиқ, валюта муносабатлари давлат томонидан фаол тартибга солиб турилиши лозим. Иккинчи ёндашув монетаристик назария билан боғлиқ; бу назария валюта бозорларида талаб ва тақлифни тартибга солишга марказланган аралашувни рад қилишни илгари суради.

Хўш, у ёки бу миллий валютага нисбатан талаб ва тақлиф нималарга боғлиқ? Нима учун бир мамлакатнинг миллий бирлиги бутун дунёни “забт этади”, нима учун айни пайтда иккинчи мамлакатнинг миллий бирлиги борган сари “арзонлашиб” кетади? Бу саволга қисқача жавоб қуйилай: халқаро валюта бозори ва миллий хўжаликларнинг аҳволи бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Очиқ бозор иқтисодиётида амалда миллий пуллар билан валюта ўртасида чегара бўлмаслиги лозим. Бироқ, валюталарнинг эркин алмаштирилишини кўзда тутадиган бундай бениқсон ҳолат жаҳон хўжалигининг кўпчилик секторларига етишмайди. Жаҳон валюта бозори, келиб чиқиши жиҳатидан, миллий хўжалик ҳосиласи (маҳсули) бўлса-да, шу бозор ўз навбатида давлатларнинг кредит-пул сиёсатига муҳим ва, баъзан, ҳатто белгилловчи таъсир кўрсатади.

Пул алмаштириши - бир валютани иккинчи чет эл валютасига алмаштириш - қисман, яъни бир мамлакатнинг валютаси баъзи валюталарга алмаштириладиган (қисман алмаштинадиган валюталар) ва тўлиқ, яъни алмаштириш барча чет эл валюталарига нисбатан амалга ошириладиган (эркин алмаштириладиган валюталар) бўлиши мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўзаро валюта муносабатларининг улкан сони ичида ҳозир бозорда валютага талаб ва тақлиф билан белгиланадиган “сузувчи” курслар деб юритиладиган тушунча ҳукмронлик қилади. Монетаристик мактаб мухлиси ҳисобланган М.Фридман томонидан 1953 йилдаёқ ёзилган “Мослашувчан валюта курслари фойдасига далиллар”

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

асари амалда ўз тасдиғини топди. Лекин, шунга қарамай, у валюта курслари тебранишлари чегараларининг кенгайиши жаҳон ҳамжамиятини валюта барқарорлигига олиб келади, деган ишончга нисбатан қутилган натижани бермади. Сузувчи курслар кўпинча айрим мамлакатлар учун савдо-сотик шароитларининг ёмонлашувига, товар оқимини тартибга солишдаги қийинчиликларга сабаб бўлади, иқтисодий конъюнктуранинг беқарорлигини кучайтириши мумкин. Шунинг учун валюталарнинг “сузиши” бугунги кунда мутлақ ҳисобланмайди, аксинча, тартибга солиб турилади, яъни давлат томонидан муайян даражада қўллаб-қувватлаш кўзда тутилади.

Ўзбекистонда бозор ислохотларини ўтказишда мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларимиз ҳисобга олиниб чет эл тажрибасидан фаол фойдаланилмоқда.

Собиқ Иттифоқ таркибида Ўзбекистон ўзининг хусусий валюта сиёсатини амалга ошириш имконига эга эмас эди. Ҳатто республика Давлат банки тизимида валютани бошқариш, халқаро операциялар ва ҳисоблар соҳасида битта ҳам банк мутахассиси йўқ эди. Мустақилликка эришилганидан сўнг буларнинг барчаси амалда нолдан бошланди, лекин бу борада анча-мунча иш қилиб қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг валютасиёсатини концепцияси Иқтисодий ислохотлар дастурига таркибий қисм бўлиб кирди. Бу ерда Валютани тартибга солинган департаменти, ҳиёл кейинроқ Республика валюта биржаси тузилди. Бу биржа ҳозирги кунда қаттиқ валюталар билан ҳам, юмшоқ валюталар билан ҳам фаол операциялар ўтказмоқда.

Биринчилар қаторида анъанавий тарзда швейцария франки, немис маркаси, япон иенаси ва, вақти-вақти билан такрорланадиган “тебранишлар”га қарамай, АҚШ доллари бормоқда, чунки жаҳон савдосининг ярмидан кўпи ҳозиргача АҚШ доллариди амалга оширилади, у жаҳоннинг чет эл валютаси захираси ва халқаро хусусий кредитлар ролини бажаради.

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Маълумот учун материал

Ўзбекистонда 1994, 1995 йилларда валюта савдосининг тартибга солиниши

Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 ноябрдаги 566-сонли “Ўзбекистон Республикаси валюта биржасида операциялар ҳажмини кенгайтириш тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан Ўзбекистонда корхоналар ва ташкилотларнинг чет эл валютасидаги вақтинчалик бўш маблағларини жалб қилиш ҳамда ўтказилаётган валюта алмаштириш операциялари самарадорлигини ошириш ҳисобига валюта бозори ҳажми кенгайтирилди. Чет эл валютасини сотиб олиш-сотиш ва валюта операцияларининг самарадорлигини ошириш бўйича (валюта алмаштириш) конверсия операцияларини республика иқтисодиётини ривожлантириш устуворликларига мувофиқ ўтказиш тартиби белгиланди.

Қарорга мувофиқ, валюта биржасида эркин алмаштириладиган валютани устувор тартибда сотишга доир операциялар қўйидаги вазифаларни бажариш учун ўтказилди.

1. Ишлаб чиқариладиган товарлар, технологиялар ва хизматларни экспорт қилиш асосида чиқимни валютада қоплашни таъминлайдиган ёки импортнинг ўрнини босувчи ҳисобланган ва устуворлар рўйхатига киритилган ишлаб чиқаришлар учун технологиялар сотиб олиш. Шундай қилиб, қўйидаги тармоқлар устувор пул алмаштириш (конвертирлаш) ҳуқуқидан фойдаланади: қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш; маҳаллий ҳом ашёга асосланиб озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш; маҳаллий ҳом ашёдан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш; тиббиёт жиҳозлари ва дори-дармонлари ишлаб чиқариш; товарлар экспортини таъминлайдиган ва (ёки) импортнинг ўрнини босадиган фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқаришлар учун бутлаш (комплектлаш) буюмлари ва ҳом ашё сотиб олиш.

2. Марказий банкнинг сўмлари эркин алмаштириладиган валютага устувор пул алмаштириш (конвертирлаш) ҳуқуқини берадиган патентлари бўйича истеъмол бозорини танқис халқ истеъмоли ва озиқ-овқат товарлари билан тўлдирish. Республика валюта бозорини устувор пул алмаштириш ҳуқуқини берадиган импорт озиқ-овқат товарлари рўйхатига шakar, қуригилган сут, болалар озиғи маҳсулотлари, чой, сариёғ, гўшт ва озиқ-овқат концентратлари (қуруқ масаллиқлар) кираши.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИАВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Шунинг учун мутлақо табиийки, бу муҳим валюта-нинг барқарорлашувидан бир-бири билан чамбарчас боғланган савдо ва иқтисодий шерикларнинг бутун бир занжири манфаатдор. Бундан Ўзбекистон ҳам истисно эмас.

Бир қатор мамлакатларда ҳозиргача **белгиланган валюта курслари** сақланмоқда: миллий валютанинг нархи умумий қабул қилинган андозага (қўпинча АҚШ долларига) нисбатан белгиланади ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаб турилади. Бу давлат кўп миқдордаги валюта захирасига эга бўлиши, уни тўлдириб туриши ва ундан фойдаланиши; импортни чеклаш тадбирларини кўриши (киритиш божлари, импорт квоталарини жорий қилиши), шунингдек, экспортни маблағ (субсидия) билан таъминлаши; валюта назоратини тартибга солиш (бу назорат, одатда экспорт валюта тушумини албатта давлатга сотиш лозимлигини кўзда тутадиган) лозимлигини аниқлатади. Бундай вазиятда валюта ҳақиқий нисбатининг белгиланганидан ҳар хил тарзда оғиши учун катта имкон туғилади, натижада “хуфий бозор” деб аталадиган бозор пайдо бўлади, расмий тузилмаларда коррупция ва порахўрлик авж олади. Шунини айтиш жоизки, амалда дунёнинг ҳеч бир мамлакати бундан қочиб қутила олмаган. Энди бунга мамлакат учун халқаро меҳнат тақсимоотида тўла ҳуқуқ билан қатнашиш ва ўзининг бир қадар афзалликларидан фойдаланишнинг имкони йўқлиги қўшилса, охир-оқибатда ҳаммаси ялпи маҳсулотнинг пасайишига олиб келади.

Шундай қилиб, ҳар бир мамлакат, шу жумладан, республикамиз олдида ҳам оптимал валюта тартибини танлаш масаласи кўндаланг бўлиб турибди.

Валюта бозори молия бозорининг бир тури бўлиб, хўжалик вакиллариининг ташқи иқтисодий операцияларига хизмат кўрсатишга ундайди. Маълумки, ҳозирги замон иқтисодиёти мураккаб, давлатлараро иқтисодий алоқалар билан йўғрилиб кетган. Буларсиз эса исталган миллий хўжаликнинг самарали фаолият кўрсатишини тасаввур қилиш қийин. Миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳамжамиятига узвий сингиб

кетishi унинг иқтисодий имкониятлари уфқларини кенгайтириб, унга катта афзалликлар беради.

Давлатлараро савдо муносабатлари ривожланишининг, халқаро иқтисослашиш ва кооперациянинг ҳаракатлантирувчи кучи бозор механизми ҳисобланади. Бозор механизмининг асосини эса талаб ва таклиф ташкил этади. Аҳоли ва корхоналар истеъмол хусусиятлари яхши ҳамда арзон товарлар ва хизматларни хоҳлайди. Бир мамлакатнинг қиёсий афзалликлари шундай товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишга қулай шароитлар яратади. Фойда олиш ва шу тариқа одамларнинг сифатли ва арзон товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун тadbиркорлар чет элда хусусий ва қўшма ишлаб чиқаришлар ташкил қилишни, сайёҳлик, транспорт, суғурта, маслаҳат ва бошқа хизматлар соҳаси инфратузилмасини ташкил этишни режалаштира бошлайдилар. Бу режаларни амалга ошириш чет эл валютасини талаб қилади, бу валюта уларнинг банкдаги ҳисобварақларида (ёки уларнинг суммаси иш бошлаш учун етарли) бўлмаслиги, мумкин.

Пул муомаласида миллий пул бирлиги айланадиган ўз мамлакатида зарур импорт товарларини, шунингдек чет элга чиқиш билан боғлиқ хизматларни аҳоли миллий валютага сотиб олади; Бироқ, бу товарлар ва хизматларни аҳолига таклиф қилаётган импортчилар хорижий шериклари экспортчилар билан чет эл валютасида ҳисоб-китоб қилиши лозим. Шундай қилиб, ҳар бир давлат маълум миқдордаги чет эл валютасига эҳтиёж сезади ва унга талаб билдиради.

Хўш, қандай қилиб давлат ўзининг бу хизматларга бўлган импорт эҳтиёжини маблағ билан таъминлайди, бошқача сўз билан айтганда, қандай қилиб у чет эл валютасида ўзига зарур бўлган суммани олади? Асосий манба ўз товарлари ва хизматларини экспорт қилиш ҳисобланади. Бозор қонунларига мувофиқ, миллий товарлар ва хизматларни экспорт қилиш уларга бўлган хорижий талабларга боғлиқ ва, демак, хорижий талаблар ошган сари уларни экспорт қилиш ортиб бориши мумкин.

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛНИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Маълумки, импорт чет эл валютасига талабни келтириб чиқаради, экспорт эса, ўз навбатида, унинг таклифини яратади. Чет эл валютасига талаб ва таклиф бир-бири билан валюта бозорида мужассамлашади. Хўжалик субъектлари зарур миқдордаги чет эл валютасини сотиб олиш истагини билдириб махсус банкларга мурожаат қилади. Банклар жорий валюта курси бўйича уларга чет эл валютасини сотиши мумкин. Тижорат банкларининг чет эл валютасини сотиш имконияти чексиз бўлмайди ва уларнинг активида миллий ҳамда чет эл валютасидаги маблағларнинг мавжудлиги билан лимитланади. Агар сотиб олишга талаб тушган пайтда тижорат банки активлари мажмуасида валюта етарли бўлмаса, у банклараро валюта бозорида бошқа банкдан ёки халқаро валюта бозорида бирон бир чет эл банкдан зарур валютани сотиб олиши мумкин.

Ички валюта бозорининг чет эл валютасини сотиш бўйича имкониятларини Марказий банк тартибга солиб туради. Бу банк валюта резервлари сиёсати билан мамлакатнинг муомалада юрган валюта захираларини кўпайтириб ёки камайтириб туриши мумкин.

Икки хил валютанинг алмаштириш курси уларнинг харид қилиш қобилиятини қиёслашни ифодалайди. Бундай фикр харид қилиш қобилияти паритети (тенглиги) назарияси асосини ташкил қилди. Бу назарияга кўра, икки мамлакат ўртасидаги алмаштириш курси улардаги нархлар даражалари нисбатидаги ўзгаришларни акс эттиради. Шу билан бирга, гап бу мамлакатларнинг айрим товарлари нархларини таққослаш устида эмас, балки умуман нархлар даражаси устида кетмоқда. Агар Ўзбекистонда нархлар даражаси Россиядаги нархлар даражасидан юқори бўлса, харид қилиш қобилияти паритети назариясига мувофиқ, Ўзбекистоннинг пул бирлиги Россиянинг пул бирлигига нисбатан қадрсизланади. Демак, бундай вазиятда сўмнинг Россия рублларидаги алмаштириш курси пассайиши лозим. Тушунарли бўлиши учун биз хориждаги нархлар даражаси РФ нинг мамлакатимиздаги

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

нархлар даражаси P_d га нисбатан фоизлардаги фарқ тарзида валюта курси e нинг динамикасини (ўзгариш суръатини) келтиришимиз мумкин:

Агар бир йил мобайнида Россияда нархлар даражаси P_f 125% (нархларнинг ўсиши 25%)ни, Ўзбекистонда эса шу давр ичида нархлар P_d ўсиши 35% ни (нархлар даражаси индекси - 135%) ташкил қилган бўлса, биз Ўзбекистонда нархлар даражаси Россиядаги нархлар ўсишидан 10% ($135-125=10$) юқори бўлибди, деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Демак, харид қилиш қобилияти паритети назариясига мувофиқ сўмнинг Россия рублларида алмаштириш курсининг пасайиши ҳам 10% бўлиши керак. Ҳурматли китобхон кўриб турибдими, харид қилиш қобилияти назарияси валюта курсининг нисбий ўсиши ёки пасайишини миллий ҳўжалик нархлари даражасининг ўсиши ва пасайишига ўҳиатади: $De(\%)=DP(\%) Pf - Pd$. Амалда эса бундай ўҳиатиш соддалаштириш ҳисобланади, чунки ҳақиқатда (амалда) валюта курси ва нархларнинг нисбий даражаси динамикаси бир-бирига монанд бўлмайди. Сўзсиз, бундай ўзаро боғлиқлик мавжуд, лекин у тўғри чизиқли эмас: нархлар билан валюта курслари орасидаги тўғри (бевосита) ва тесқари алоқалар барча товарларнинг ташқи савдо алмаштирув объекти бўла олмаслиги, икки мамлакатнинг ҳамма товарларининг тенг кела олмаслиги тўғайли тўсилади. Умуман, бу иқтисодий кўрсаткичларнинг ҳақиқий динамикаси маълум даражада мустақил хусусиятга эга.

Валюта курси мураккаб синтетик иқтисодий тоифа ҳисобланади. У айни бир вақтда ҳам фундаментал иқтисодий омиллар билан, ҳам конъюнктуравий талаб ва тақлиф омиллари билан белгиланади. Миллий валюта алмаштириш курсининг узоқ муддатли динамикасини белгилайдиган фундаментал иқтисодий омилларга иш унумдорлиги, иқтисодий ўсиш суръатлари, молия тизимининг мослашувчанлиги ва самарадорлиги, технологиялар ва мамлакат ишлаб чиқариш ресурсларининг даражаси киради. Айнан шу омиллар миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРУКТУРАНИНГ ВАЛЮТА-МОЛНИЯВИЙ ЖИҚАТБАРИ

асосини белгилайди. Фақат шу омилларгина миллий пул бирлигининг ташқи қиймати сифатида валюта курсининг узоқ муддатли барқарорлигини таъминлаши мумкин.

Жорий валюта курсининг ўзгаришига сабаб валюта бозорида талаб ва таклифнинг ўзгариб туриши ҳисобланади. Одатда, иқтисодчилар у ёки бу матони сотиб олиш ёки сотиш эҳтимоли аниқлангани аниқлаб, валюта курсининг кўтарилиши ёки пасайишини олдиндан билишлари мумкин.

Валюта курсига тўлов балансининг ҳолати таъсир қилади. Агар тўлов баланси камчил бўлса, яъни хорижий мажбуриятлар бўйича умумий тўловлар валюта маблағлари тушумидан кўп бўлса, у ҳолда мамлакатнинг тўлов баланси манфий сальдосини қоплайдиган валюта захиралари қисқаради, уларнинг қисқариши, ўз навбатида, миллий валюта алмаштириш курсининг пасайишига (яъни, унинг ташқи қиймати қадрсизланишига) сабаб бўлади. Бунинг юз беришига сабаб шуки, чет эл валютаси захираларининг миллий валютадаги пул массасига нисбатан пасайиши чет эл валютасини янада камчилроқ қилиб қўяди. Мамлакат валютаси алмаштириш курсининг пасайиши импортни қимматлаштиради, иқтисодиётда чиқимлар инфляцияси воситасида нархлар даражасининг ошишига олиб келади. Тўлов балансининг актив сальдоси, аксинча, мамлакат ичида валюта захираларини кўпайтиради.

Шундай қилиб, товарлар ва хизматлар импорти бўйича тўловлар ҳажми, шунингдек, қисқа муддатли сармояларнинг мамлакатдан чиқиб кетиш кўламлари **чет эл валютасига талабни белгилайди**. Айни вақтда экспорт бўйича тушумлар ҳажми ва сармоянинг оқиб кириш кўлами **чет эл валютасига таклифни аниқлайди**. Бундай барча ўзгаришлар охир оқибатда валюта курсига таъсир қилади. Бироқ, қандай омиллар ва қандай қилиб импорт тўловлари ҳамда экспорт тушумлари, ҳажмига, шунингдек сармоянинг чиқиб кетиши ва оқиб кириши кўламига таъсир кўрсатади?

Энг аввало, бу - истеъмолчиларнинг таъби ва хоҳишларидир. Улардаги ўзгаришлар чет эл валютасига талаб ва унинг

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

таклифига таъсир қилади. Ўзбекистоннинг тўқимачилик маҳсулотлари юқори сифатли бўлгани учун Россия бу товарга талабни ошириши мумкин, натижада рус импортчилари Ўзбекистон бозорига кўпроқ Россия рублларини етказиб беради, сўмнинг Россия рублларига алмаштириш курси шунга яраша кўтарилади.

Икки мамлакат нархлари даражасидаги нисбий фарқ валютага талаб ва унинг таклифи ўзгаришига таъсир қилдиган муҳим омилдир. Агар Ўзбекистонда нархлар даражаси Қозоғистондагидан анча паст бўлса, қозоғистонлик истеъмолчилар учун арзон ўзбек товарларини сотиб олиш фойдали бўлади, натижада валюта захираларига таклиф даражаси кўтарилади ва, ўз навбатида, сўмнинг тенгега нисбатан алмаштириш курси ошади. Агар инфляция суръатлари Ўзбекистонда Қозоғистондагидан юқори бўлса, бунинг акси юз беради: Ўзбекистон аҳолисининг нисбатан арзон қозоқ товарларига талаби ошади ва шунга яраша тенгега талабнинг кучайиши унинг курси кўтарилишига ёки сўмнинг курси пасайишига олиб келади.

Мамлакат ичида ва унинг ташқарисида нархлар даражалари нисбатларини кўп жиҳатдан белгилайдиган муҳим омил - ички сабаблар ҳам, ташқи сабаблар ҳам келтириб чиқариши мумкин бўлган **инфляция**. Мамлакат ҳукумати ва Марказий банк зарур иқтисодий сиёсат юргизиш, инфляциянинг ички омилларини жиловлаб туриши мумкин.

Икки мамлакатдаги **фоиз ставкалари даражалари ўртасидаги сезиларли фарқ** улар орасида қисқа муддатли сармояларнинг ҳаракатланишида муҳим роль ўйнайди. Россия молия бозорларидаги фоиз ставкаларининг юқорилити ўзбек инвесторларини ўз молия маблағларини депозитлар ва қимматли қорғозларга жойлаштиришга ундаши мумкин. Сўмларни Россия рублларига алмаштириш (конвертирлаш)га талабнинг ошиши ва кейин уларнинг чет эл молия бозорларига чиқиб кетиши сўмнинг Россия рублига нисбатан алмаштириш курсининг пасайишига сабаб бўлади.

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Фараз қилайлик, қуйидаги вазият юз берди: Россияда муддатли омонатлар бўйича номинал фоиз ставкаларининг ўртача даражаси 40% ни, яъни Ўзбекистондаги (45%) дан камроқни (5% га) ташкил қилди. Бироқ, Россияда кутилаётган йиллик инфляция 15%, аynи вақтда Ўзбекистонда 25% бўлишини ҳисобга олиб, Россияда ҳақиқий (реал) фоиз ставкаси Ўзбекистондагидан 5% (40-15>45-25) юқори, деб таъкидлашимиз мумкин. Бу ҳолда Ўзбекистон аҳолиси ва корхоналарида кутилаётган инфляция туфайли Россия валюта-сидаги депозитларга талаб кучайиши мумкин. Валюта бозорида бу Россия рубли курсининг нисбий кўтарилишига ёки бошқача айтганда, сўмнинг Россия рублига алмаштириши курсининг нисбий пасайишида акс этади.

Товар ва молия бозорларидаги конъюнктура (умумий ҳолат)га нисбатан башорат (тахмин)лар ва кутишлар чет эл валютасига талаб ва таклифни ўзгартириш орқали тўлов баланси ҳолатига анча таъсир кўрсатади ҳамда жорий валюта курсига янада аниқроқ таъсир этади. Фараз қилайлик, ХВФ ва Жаҳон банки каби халқаро молия муассасаларининг башорати (прогнозлари) бўйича Марказий Осиё минтақасида Ўзбекистон иқтисодиёти нисбатан тезроқ ўсиши, инфляция суръатлари нисбатан пастроқ бўлиши, ҳақиқий (реал) фоиз ставкалари нисбатан юқорироқ бўлиши кутилади. Бу кутишлар хорижий давлатларнинг тадбиркорлик ва ссуда сармоясининг мамлакатимизга жалб қилинишини фаоллаштирадди, валюта курсини барқарорлаштирадди.

Иқтисодиётнинг қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли циклларининг тебранишлари умумий талабни қисқартириш ёки кенгайтириш орқали тўлов баланси ҳолатига бевосита таъсир кўрсатади. Иш фаоллигининг пасайиши натижасида умумий талаб қисқаради, импорт ва экспорт оқимларида, қисқа ва узоқ муддатли сармоялар ҳаракатида ўзгаришлар юз беради. Одатда, товарлар импорти ички талабнинг цикли тебранишларини дарҳол “сезади”, аynи вақтда экспортни ташқи иқтисодий конъюнктура белгилайди.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ҲАМ ТИЖАРАТИНГ ВАЛЮТА МОСТИЖИНИНГ ҲАДАТЛАРИ

Шуни таъкидлаш лозимки, тўлов балансининг қисқа мuddатли номутаносиблиги (диспропорция) мамлакат иқтисодиётига бирон бир салбий таъсир кўрсатмайди. Иқтисодчилар ва сиедатчиларни тўлов балансининг узоқ давом этадиган ёки барқарор номутаносиблиги, айниқса, унинг тақчиллиги ташвишга солади. Бундай ҳолларда мамлакатнинг олтин валюта резервлари толиқади, у кредитор мамлакатлар олдидаги ташқи қарзини кўпайтиришга мажбур бўлади, ҳам тадбиркорлик, ҳам ссуда сармоясига шаклидаги хорижий инвестицияларни қисқаришига замин тайёрланади.

Ташқи савдо шaroитлари бевосита **валюта курсига таъсир қилиши** мумкин. Тарифлар (импорт ва экспортдан олинadиган солиқлар) ва квоталар (импорт ва экспорт товарлари миқдорини чеклаш) кўринишидаги ҳар қандай ўзгариш импорт ва экспорт оқимига, яъни савдо баланси сальдосига таъсир кўрсатади. Импорт ҳамда экспортнинг ўзгариши моҳиятан чет эл валютасига талаб ва таклифнинг ўзгариши демакдир, бу эса охир оқибатда жорий валюта курсини ҳам ўзгартириши мумкин. Фараз қилайлик, Ўзбекистон Қозоғистон донига импорт тарифларини киритди, бу эса бизнинг истеъмолчиларимиз учун нархни ошириб юборади ва импортни кескин камайтиради. Ўзбекистон аҳолисининг эҳтиёжи мамлакат ичида етиштириладиган донга қаратилади. Унинг импортини қисқартириш сарфланадиган чет эл валютасини қисқартириш демакдир ва шунга яраша ўз валютасига талабни ошириш демакдир, бу эса пировардида миллий валютанинг алмаштириш курсини мустаҳкамлайди.

Тўлов балансига тузатиш киритиш тўлов баланси ҳолатидаги нокулай тамойилларни бартараф қилишда муҳим аҳамиятга эга. Унга доир тадбирлар валюта таклифининг дастлабки қисқариши ёки чет эл валютасига талабнинг ошиши натижасида ўзининг мувозанат ҳолатидан оғган номинал валюта курсини мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Тўлов балансига тузатиш киритишнинг асосий усуллари қуйидадилар:

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИАВИЙ ЖИХАТЛАРИ

1. Олтин валюта резервларидан фойдаланиш сиёсати. Урасмий валюта захираларини валюта бозорида сотиш мақсадида Марказий банк томонидан йиғиш (жамғариш)дан иборат. Валюта интервенцияси натижасида валюта таклифи ортади ва валюта курсининг дастлабки оғишини маълум даражада бартараф қилади.

2. Валюта-савдони чеклаш сиёсати жорий операциялар баланси ва сармоялар ҳаракати баланси бўйича бевосита чеклашларни, шунингдек валютани меъёрлаш (рационлаш) қоидаларини киритиш йўли билан импортни (ёки чет эл валютасига талабни) жиловлаб туришга қаратилган. Савдо операциялари бўйича чеклашлар муайян товарлар импортига божхона квоталари ва бошлар белгилаш, сармоянинг маълум моддаларини олиб чиқиб кетишни тақиқлашлар шаклида жорий этилади. Айни вақтда давлат баъзи товарларга солиқларни камайтириш воситасида экспортни рағбатлантириш тадбирларини ўтказиши мумкин. Валютани меъёрлаш ҳукумат ва Марказий банк томонидан чет эл валютасидаги тушумнинг бир қисмини ёки ҳаммасини мажбурий равишда топшириш, кейин уни импортнинг муҳим ва устувор моддалари бўйича танлаб (селектив тарзда) тақсимлаш қоидаларини киритишдан иборат.

3. Пул-кредит ва хазина воситаларидан фойдаланишдаги дискрецион (вазиятга қараб иш тутуш) сиёсати валюта курсини меъёрида ушлаб туришнинг асосий усулларидан бири ҳисобланади. Аҳоли истеъридаги даромадни қисқартирадиган чекловчи солиқ сиёсати импортни жиловлаб туришга кўмаклашади. Импорт кўлами одамларнинг даромадлари даражаси билан узвий боғлиқ бўлгани учун даромадларни пасайтириш импорт ҳажмини қисқартиришга сабаб бўлади.

4. Қимматли қоғозлар сиёсати воситасида **Марказий банк ўтказадиган пул-кредит сиёсати** ҳам шундай чеклов сармоясини бериши мумкин, лекин бунда бу иш сармоялар ҳаракати баланси орқали амалга оширилади. Молия бозорларида нисбий фойз ставкаларини ошириш мамлакатга чет эл сармоясини жалб қилишга ҳамда чет эл валютаси захирасини кўпай-

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

тиришига ва бу билан миллий валютанинг алмаштириш курсини барқарорлаштиришига имкон яратади.

Қаттиқ пул-кредит сиёсати ҳам, чекловчи солиқ сиёсати ҳам ички товарлар нархининг ошиш суръатларини пасайтишига маълум даражада таъсир қилади, бу эса ички товарларнинг чет товарларига нисбатан арзонлашувига олиб келади. Бундай аҳвол мамлакат экспортини оширади. Мамлакат экспортининг ошиши эса ўзидаги валюта захираларининг кўпайиши ва миллий валюта алмаштириш курсининг ошишига олиб келади.

5. Миллий валютанинг алмаштириш курсини девальвацияси (пул бирлиги қийматининг расмий пасайтирилиши), яъни алмаштириш курсининг чет эл валюталарига нисбатан расмий пасайтирилиши ўз товарлари ва хизматлари экспортини рағбатлантириш учун нисбатан қулай шароит яратиш орқали мамлакатнинг савдо балансидаги таъомилларни ўзгартириш мақсадларида ўтказилади.

3.1. Миллий валюта тизими

Миллий валюта тизими миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш, шунингдек алмаштириш билан боғлиқ бўлмаган, чет эл валютасига доир бошқа операцияларни тартибга солувчи қонуний мустақкамланган тизим ҳисобланади. У миллий пул тизимининг бир қисмини ва унинг компонентларини қамрайди.

Бундан ташқари, миллий валюта тизими қуйидагиларни ҳам ўз ичига олади:

1) валюта курслари сонини аниқлаш тартиби ва уларни белгилаш тартиби;

2) белгиланган курсларга мувофиқ ташқи иқтисодий операцияларнинг турли хиллари бўйича миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш (конвертирлаш) шартлари;

3) чет эл валютаси билан операцияларни бажаришга ваколатли давлат органлари.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Миллий валюта тизимлари тарихан халқаро валюта изимидан олдин шаклланган. Шу тариқа валюта тизими ул тизимидан халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш, товар ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва турли мамлакатлар билан савдо-алмаштириш муносабатларини фаоллаштириш жараёнидан келиб чиқади.

Бешқа давлатлар билан савдо-сотиқни фаол амалга ошираётган ҳар бир давлат ўзининг вазифалари ва мақсадларидан келиб чиқиб, миллий пул бирлигини шерик давлатлар ул бирликларига алмаштириш курсини белгилашни доир артибга солиш қоидалари ва йўл-йўриқлари тўпламини белгилаган. Демак, бир валютани иккинчи валютага алмаштириш курси пуллараро эквивалент вазифасини бажарган. Пул мумий товар эквиваленти ҳисобланади. Россиядан товар олиб еладиган ўзбек импортчи фирмаси Россия рублларига эҳтиёж езади ёки унга талаб билдиради, чунки у россиялик ишлаб чиқарувчилар ва сотувчиларга товар учун ҳақ тўлаши лозим. Ё, аксинча, Ўзбекистонда маҳсулот сотиб оладиган рус импортчи фирмаси ўз навбатида ўзбек сўмига талаб билдиради. Ўш, бундай ҳолларда икки мамлакатнинг импортчилари заур чет эл валютаси учун кимга ёки қасерга мурожаат қилилари лозим? Экспортчиларга. Айнан шулар ўз товарларини ет элларда сотганлари учун муайян чет эл валютаси захираига эга. Маданий бозор шароитида чет эл валютаси захираари расмий конвертирлаш механизмлари (банклар, биржалар ва ҳоказолар) орқали экспортчилардан импортчиларга тади.

Жаҳон валюта бозорлари Нью-Йорк, Токио, Лондон, Франкфурт валюта бозорлари ана шундай бозорлар ҳисобланади - мамлакатлар орасидаги ташқи иқтисодий алоқалар шакллариининг кенгайиши туфайли пайдо бўлган. Бу валюта бозорларидаги алмаштириш курслари биз кўриб чиққан кўп миллиар таъсирида шаклланади.

Валюта бозорлари ва халқаро савдонинг ривожланиши мамлакатнинг иқтисодий аҳволига ҳам таъсир кўрсатади.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛНИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан алмаштириш курси қандай даражада шаклланаётганлиги давлат учун жуда аҳамиятли. Гап шундаки, алмаштириш курслари ички нарх шаклланиши билан, яъни ресурслар ва товарлар бозорларидаги нархларнинг конъюнктураси билан чамбарчас боғлиқ. Миллий валюта **алмаштириш курсининг жадал пасайиши** хом ашё ва материаллар импортини қимматлаштириб юборади ва, демак, миллий иқтисодиётнинг импорт маҳсулотларни истеъмол қиладиган тармоқлар маҳсулотларининг таннархи кўтарилади ва уларнинг оралиқ маҳсулотига муҳтож бўлган тармоқлар маҳсулотларининг нархи ҳам ошади. Бунинг натижасида фақат импорт буюмларнинггина эмас, балки ички буюмларнинг ҳам қимматлашуви аҳолининг реал даромадларини камайтиради, умумий талабни қисқартиради, бандлик даражаси пасаяди, мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши секинлашади. Миллий валюта **алмаштириш курсининг жадал кўтариллиши** экспортга йўналтирилган тармоқларнинг ўсиш суръатларини секинлашувига олиб келади.

Бундай кескин тамойилларнинг салбий оқибатларини ҳисобга олиб, давлатлар ўз Марказий банкларига **валюта курсига таъсир қилишни** импортчилар учун миллий валютанинг чет эл валютасига алмаштирувчанлигига чекловлар киритишни буюради. Бундан ташқари, давлатнинг валюта сиёсати ташқи савдо сиёсати билан узвий боғланган. Шунинг учун, кўпинча, импорт ва экспортни тартибга солишга доир ташқи савдо сиёсати тadbирлари ички ва жаҳон валюта бозорларидаги нохуш конъюнктурани бартараф қилади. Масалан, савдо баланси бўйича бож, квота шаклида импортни чеклашлар ҳамда солиқ имтиёзи ва бошқа имтиёзлар бериш йўли билан экспортни рағбатлантириш миллий валютанинг алмаштириш курсини кераксиз ошириш, валюта захиралари етишмаётган шароитларда импортни тўхтагиб туриш жараёнларини жиловлашга қаратилган. Бу мақсадларда давлат

АШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИ ВАЛЮТА-МОНИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

армояларнинг чиқиб кетишини ҳам чеклайди ва уларнинг қиб киришини рағбатлантиради.

Валюта тизимининг валюта курсини белгилаш каби асосий ломатларига боғлиқ равишда унинг турлари белгиланади. Миллий валюта тизимининг асосий тоифалари - белгиланган валюта урслари тизими, сузувчи валюта курси тизими ва бошқарилувчи ки назорат қилинувчи сузишлар тизими ҳисобланади.

Бироқ, шунга таъкидлаш лозимки, бу тартиблар содда-ашпирилган, кўп жиҳатдан кўтбий моделлардан иборат. Бо-ор жараёнларининг ҳозирги ривожланиш босқичида у ёки у даражада белгиланган валюта “сузиши” ёки бошқарилувчи алюта курси тартиби тўғрисида гапириш мақсадга муво-иқроқ. Асосий Европа мамлакатларида 70 ва 80-йилларда Европа валюта илони” киритилгандаги валюта тизими бун-ай сузишга энг мос мисол бўла олади.

Маълумки, ҳатто олтин стандартда (андозада) ҳам ва-юта курслари фақат “олтин нуқталар” чегарасида ўзгара-лар эди; бу чегараларга етгандан сўнг талаб ва таклифни гувозанатлаш учун мамлакатлар орасида табиий жисмоний лтин айлана бошлаган.

“Сузувчи” валюта курсларида мамлакатнинг алмашти-иш курси шу курсни шакллантирувчи омиллар таъсирига чрайди; бу омиллар миллий ва халқаро валюта бозорларида алаб ҳамда таклифнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Ҳукумат а Марказий банк “сузувчи” валюта курси тизимида валюта урсига таъсир этиш мажбуриятини олмайди; бу эса унинг ирмунча “тартибсиз” белгиланишига шароит яратади. Шу абабга кўра, мутахассислар шунга таъкидлайдики, белгилан-ан валюта курслари тартибини рад этиш (Париж, 1973 й.) а уни бреттон-вуд валюта тизимининг барбод бўлишига олиб елган мослашувчан (сузувчи) валюта тартибига алмашти-иш иқтисодий ривожланган мамлакатларда валюта соҳаси-аги аҳволнинг яхшиланишига олиб келибгина қолмасдан у соҳада яна бир қанча янги муаммолар мавжудлигини ҳам ўрсатди. Валюта курслари тебранишларининг кенг кўлами

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Маълумот учун материал

Европа валюта тизими

Жаҳон савдосида протекционистик (ҳомийлик) тамойилларининг ўсиши 1979 йилда Европа валюта тизимининг таркиб топишига олиб келди. У шаклида мамлакат: Бельгия, Дания, Франция, ГФР, Ирландия, Италия, Люксембург ва Нидерландияни бирлаштирган эди. Бундай тузилмани ташкил этишдан мақсад - алмаштириш курсларининг ўзаро тебранишлари қўламини чеклаш эди. Бунда иштирокчи мамлакатлар курсларининг бошқа (тизимга кирмаган) мамлакатлар валютасига нисбатан ўзгариши синхрон тарзда (баравар) юз бериши лозим, деб мўлжалланган.

Европа валюта тизими алмаштириш курсларини тўлиқ равишда қатъий белгилай олмайди, бунга интилмайди ҳам. Тизимда иштирок этадиган мамлакатларнинг Марказий банклари курсларнинг белги-ланган қийматлар атрофида муайян тор чегарада тебранишга рухсат беради. Агар у ёки бу курсни қўллаб-қувватлаш натижасида бирон-бир иқтисодий муаммо пайдо бўлса, зарур ҳолларда уни ўзгартиришади; одатда бир неча йилда бир марта шундай бўлиб туради.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

ва бу асосда халқаро савдода протекционистик тамойилларнинг кучайиши сузувчи валюта курслари тизими бўйича алоҳида муаммони келтириб чиқарди.

Белгиланган алмаштириш курслари тизими миллий валютанинг чет эл валютасига (ёки чет эл валюталари халтасига) нисбатан қатъий курс белгилаш қондасини кўзда тутати. Ҳукумат ва Марказий банк ўз кучларини валюта курсини ўзгаришсиз сақлашга қаратади. Бироқ, бунинг учун валюта бозорида талаб ва тақлиф ўзгаришларини тенглаштириш керак. Нима мақсадда давлат ўз валютасининг алмаштириш курсини қатъий белгилашга интилади?

Валюта курсининг тебранишлари, кўпинча, импорт ва экспорт оқимларида ноҳуш самараларга олиб келади, чунки бўлгуси фойдалар ва харажатларга нисбатан ноаниқликни келтириб чиқаради. Валюта курсининг кутилмаган ўзгаришлари товарларни сотиб олиш ёки етказиб беришга доир режаларни ўзгартириб юбориши мумкин. Масалан, бирон бир ўзбек компанияси мева-сабзавот маҳсулотларини консервациялаш бўйича узлуксиз линияни йўлга қўйиш учун қиймати 35 минг АҚШ доллари турадиган Италия ускуналарини сотиб олишни режалаштирган, дейлик. Ўзбек импортчиси 1 АҚШ доллари учун 36 сўм тўғри келадиган жорий алмаштириш курси бўйича харид учун тахминан 1 млн. 260 минг сўм сарфлашни мўлжаллайди. Агар импортчи билан экспортчи ўртасида битим тузиш муддати яқинлашганда валюта курси кутилмаганда ўзгариб, айтилик 1 АҚШ доллари 40 сўмни ташкил қилди, шунда қўшимча харажатлар 140 минг сўмга ёки 3500 АҚШ долларига ($40 \times 35000 - 36 \times 35000 = 140000$) тўғри келади. Вазиятнинг бу тарзда ўзгариши импортчини ноқулай ҳолатга солиб қўяди ва натижада битим тузилишини бузиши мумкин. Шундай қилиб, валюта курсларининг тебранишлари давлатнинг ташқи савдосига ноаниқлик киритади, натижада шаклланган савдо-алмаштириш битимлари тамойилини бузади, иш фаоллигини сустлаштиради.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТОРАТДА ВАЛЮТА МОНОПОЛИЯ ИҚТИСОДИЙ

Валюта курсининг бир ёқлама (бир йўналишдаги) тебранишлари савдо ва тўлов балансини беқарорлаштиради. Мамлакат валютасининг алмаштириш курсини узоқ муддатда пасайиб бориши ёки унинг девальвациясида товарлар импорти борган сари қимматлашиб боради ва маблағ билан таъминланиши учун экспортни кучайтиришни талаб қилади.

Ниҳоят, валюта курси тебранишларининг айтиб ўтилган салбий самаралари мамлакатнинг ички иқтисодий аҳолига ёмон таъсир қилади. Импорт ва экспорт нархларини ўзгартириш орқали валюта курсини ўзгартириш ички бозорда талаб ва таклифни ҳам ўзгартиради, аҳолининг иш билан бандлиги ва даромадлари даражасининг, иқтисодий ўсишининг номақбул тебранишларини келтириб чиқаради. Бу ҳолда ташқи мувозанатсизлиги ёки тўлов балансининг мувозанатсизлик ички макроиқтисодий номувозанатсизликни туғдиради.

Айтиб ўтганимиздек, тўлов балансидаги узоқ давом этадиган номақбул тамойиллар (тақчилликлар) шароитида валюта курсини ўзгартирмай туриб туришда олтин-валюта захираларининг заифлашиши хавфи туғилади. Шунинг учун кўпчилик миллий валюта тизимлари унинг “аралаш” ёки тартибга солинадиган тоифасини тавсия қилади. Ҳукумат ва Марказий банк ўз валюталари курсини қатъий белгиламай, уларнинг талаб ва таклифнинг эркин таъсиринг учрашига имкон беради. Валюта курсига тузатиш киритиш мақсадида бундай миллий валюта тизимларига валюта интервенциялари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ҳукуматнинг курсни ҳосил қилувчи омилларни тартибга солишга қаратилган ҳаракатлари ўқувчиларни **валюта чекловлари** деб аталадиган тушунча билан таништирганимиздан сўнг янада равшанроқ бўлади. Хўш, бу нима дегани?

Агар олтин-валюта резервлари чекланган ёки захиралари кам бўлса, бошқариладиган “сузиш” тизимини киритиш ёки валюта курсини қатъий белгилаш иқтисодиёт учун

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛНИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

ғўлов баланси номутаносиблигининг салбий оқибатларини бартараф қилмайди. Чет эл валютаси ва сармояларининг четта чиқиб кетиши ва оқиб киришига доир ўрта ёки узоқ муддатли мувозанатсизлик мавжуд; бунга сабаб ҳали ўзлаштирилмаган экспорт базаси, молия бозорининг ривожланмаганлигидир. Бундай ҳолда валюта курси устида миллий валютанинг чет эл валютасига эркин алмаштирилувчанлиги бўйича валюта чекловларидан, шунингдек, импорт ва экспорт бўйича савдо чекловларидан фойдаланишни кўзда туғувчи махсус давлат назорати ўрнатилади. Эркин алмаштирилувчанлик бўйича валюта ва савдо чекловлари чет эл валютасига эҳтиёжни қондириш йўлида тўсиқлар пайдо қилиб, валюта курсига таъсир қилади.

Валюта чекловлари эркин алмаштирилувчанлик шарҳларини белгилаб беради. Иқтисодчилар миллий валютанинг **ички ва ташқи эркин айирбошланиш қобилияти (конвертирланувчанлиги)ни**, жорий операциялар бўйича ва сармояларнинг ҳаракати бўйича эркин айирбошланиш қобилиятини фарқлайди. Ички эркин айирбошланиш қобилияти деганда резидентлар миллий валютани мамлакат ичида чет эл валютаси активларига эркин алмаштириш ҳуқуқига эга бўладиган ҳолат тушунилади. У резидентлар учун конвертирланиш, шунингдек ички бозорда чет эл валютасида турли операцияларнинг амалга оширилишини кўзда тутати. Ташқи эркин айирбошланиш қобилияти норезидентлар учун миллий валютани чет эл валютасига эркин алмаштиришни ва, аксинча чет эл валютасининг миллий валютага қайтувчанлигини ифодалайди. Ташқи эркин айирбошланиш қобилияти чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун қулай муҳит яратади.

Ички эркин айирбошланиш қобилияти ҳам, ташқи эркин айирбошланиш қобилияти ҳам қисман ёки тўлиқ бўлиши мумкин. Муайян операциялар бўйича аҳолининг айрим қатламлари ва гуруҳлари учун (масалан, чет элга чиқувчилар) миллий валютани алмаштиришга бериладиган рух-

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛНИЯВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

сатномалар, чет эл валютасининг бир томонлама эркин айирбошланиши (соғиб олиш курси)нинг мавжудлиги ички эркин айирбошланиш қобилиятига мисол бўлади.

Жорий операциялар бўйича эркин айирбошланиш қобилияти резидентлар ва норезидентлар учун тўлов балансининг жорий операцияларининг ҳисобварақлари бўйича битимларни амалга оширишда миллий валютани чет эл валютасига эркин алмаштирилишини билдиради. **Сармояларнинг ҳаракати бўйича эркин айирбошланиш** қобилияти тўлов балансида сармоялар ва кредитларнинг ҳаракати ҳисобварағи бўйича операцияларни амалга ошириш мақсадларида валюта алмаштирилиши англатади.

Мамлакатнинг валюта чекловларини киритиш ёки олиб ташлашда қандай курсга риоя қилишига қараб халқаро валюта фонди (ХВФ) ўзининг “Валюта тизимлари ва чекловлари” йиллик ахборотномаларида унинг “валюта мақоми”ни белгилайди. ХВФ Шартномаларининг VIII моддаси мақоми ХВФ билан келишмай туриб, жорий халқаро операциялар бўйича тўловлар ва пул ўтказмаларини амалга оширишга янги чекловлар киритмаслик, дискриминацион (таҳқирловчи) тўлов келишувлари ва валюта курсларининг кўпчилиги тажрибасидан фойдаланмаслик мажбуриятини кўзда тутди. XIV модда мақоми жорий халқаро операциялар бўйича чекловлар мавжудлигини ва уларнинг изчил равишда бартараф қилинишини кўзда тутди. Масалан, барча МДХ давлатлари ушбу мақомга эга, бунга сабаб уларнинг хўжалик тизимлари ўтиш ҳолатида эканлигидир. Лекин, шунга қарамай, мамлакатнинг VII модда мақомига мансублиги амалда ҳали унда чекловлар йўқлигини билдирмайди, қабул қилинган мажбуриятлар расмий тусда бўлиши мумкин. Масалан, ХВФга аъзо бўлиб VIII модда бўйича мажбуриятлар қабул қилган 80 давлатдан 1993 йилда 15 таси валюта чекловларининг у ёки бу шаклини қўллаган. Айни вақтда ХВФ шартномалари моддалари унга аъзо давлатларга сармоялар ва кредитлар соҳасида исталган чекловлардан фойдаланишга имкон беради.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Илгари марказлашган режалаштириш усули қўлланган мамлакатларда жорий операциялар бўйича миллий валютанинг эркин айирбошланиш қобилиятини жорий этишнинг шу давлатлар иқтисодиёти учун фойдали томонлари кўп; Импортта ва жорий операциялар бўйича валютанинг эркин айирбошланишига тақиқловчи чеклашларнинг олиб ташланишидан кўриладиган бевосита фойда истеъмол бозорининг шаклланиши ҳисобланади, бу эса аҳолига истеъмол буюмларини танлашларида катта эркинлик беради, чет эллардан товарларни сотиб олиш имконини кенгайтиради, яқин истиқболда истеъмолнинг анча ўсишига ва истеъмол талабини қондиришга олиб келади.

Шу билан бирга, мамлакат ишлаб чиқарувчилари учун рақобат муҳитини яратиш туфайли вужудга келадиган бевосита афзалликлар бундан анча муҳимроқ ҳисобланади, чунки рақобат муҳити уларни ресурслардан самаралироқ фойдаланишга ва ишлаб чиқариладиган товарлар ҳажмини оширишга мажбур қилади. Импорт рақобат тазйиқининг муҳи манбаи бўлиши мумкин. Халқаро рақобат учун мамлакат иқтисодиётининг очиқлиги, режали иқтисодиёт ҳукм сурган кўпчилик давлатларга хос ички монополистлар ва олигополистлар ҳокимиятини кучсизлантиради. Узоқроқ муддатли истиқболда импорт билан рақобат ишлаб чиқаришни янгилашга ва мамлакатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар сифатини яхшилашга рағбатлантиради. Мамлакат корхоналар ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ассортиментини ўзгаришига ва янгилашга, янги технологияларни жорий қилишга мажбур бўлади. Акс ҳолда уларнинг маҳсулотлари импорт товарлар билан рақобатлаша олмай қолади.

Жорий операциялар бўйича эркин айирбошланиш қобилиятини жорий этиш билан боғлиқ **таваккаллик** импорт харидлар самарасини тенглаштириш учун етарли экспорт базасининг йўқлиги шароитида товарлар (ресурслар) импортининг ички иқтисодиётта тазйиқи туфайли ички ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ишсизликнинг кўпайиши эҳтимоли

билан боғлиқ. Шунга кўра, кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар ва ўтиш иқтисодийетини бошидан кечираётган мамлакатлар чекловларнинг ушбу турлари - валюта курсларининг кўплиги, экспорт ва импортни лицензиялаш, экспорт валюта тушумининг бир қисмини топишириш ҳақидаги талаблар, мамлакатдан ташқарида олинадиган валютадаги фойдани репатриация қилиш (ўз мамлакатига қайтариш), хорижда ҳисобварақлар очилишини назорат қилиш, икки томонлама тўлов битимлари ва ҳоказоларни қўллайдди.

Сармоялар ҳаракати бўйича эркин айирбопланиш қобилиятини жорий этиш анчагина макроиқтисодий устунликларга эга бўлиш имконини беради ва айни пайтда тавакалди иш тутиш ҳолатлари ҳам кўпайди. **Устунликлар** чет эл инвестицияларини жалб қилиш, замонавий технологиялар ва менежерлик тажрибасини олиш, шунингдек аҳоли ва корхоналарга инвестициялаш учун қулай шароитлар яратиб беришдан иборат. Сармоялар ҳаракати бўйича эркин айирбошланиш қобилиятини жорий этиш келиши мумкин бўлган ижобий оқибатларга қарамай, шуни айтиш лозимки, буларни амалга ошириш учун ушбу қўшимча шароитлар - қонуничилик тизими, макроиқтисодий ва сиёсий барқарорлик, ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмаси, шу жумладан транспорт тизими ва коммуникация тармоқлари, юқори маалакали ишчи кучи, бой табиий хом ашё ресурслари мавжуд бўлиши лозим.

Иқтисодий ислоҳотларнинг муваффақияти асосан хорижий сармояни жалб қилишга боғлиқ бўлса ҳам, сармоялар ҳаракати бўйича эркин айирбошланиш қобилиятини жорий этаётган мамлакатга сармояларнинг “қочиши” хавфи таҳдид қилади. Сузувчи валюта курси мавжуд тизимларда сармояларнинг четга чиқиб кетиши миллий валютанинг алмашинув курсини анча пасайтириб юборади. Валюта курси белгиланган мамлакатларда сармояларнинг четга чиқиб кетиши чет эл валютаси резервларини йўқотиш эҳтимолини, валюта курси ва ички ставка фойзалари динамикасининг беқарорлашувини, пул массасининг

кўпайиб-камайтишини келтириб чиқаради ва шу тариқа макро-иқтисодий барқарорликка эриштишни анча қийинлаштиради. Кўпчилиқ иқтисодчиларнинг фикрича, жорий операциялар бўйича эркин айирбошланиш қобилияти билан боғлиқ таваккаллардан кўра сармоялар ҳаракати бўйича эркин айирбошланиш қобилияти билан боғлиқ таваккалликларга йўл қўймаслик муҳимроқ.

Сармоялар ва кредитлар бўйича чекловлар фақат саноат базаси кучсиз бўлган давлатлардагина эмас, балки саноати ривожланган мамлакатларда ҳам кенг тарқалган. Масалан, 1993 йилда ХВФга аъзо 178 давлатдан 147 таси сармоялар ҳаракати бўйича чекловларни (улар орасида Италия, Франция, Швеция, Туркия, Греция, Норвегия, Португалия, Исроил, ЖАР, Корея, Ҳиндистон бор), 97 таси жорий операциялар бўйича чекловларни ўрнатган.

Халқаро валюта тизими мамлакатлараро барча ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши жараёнида шаклланади. Валюта муносабатлари пайдо бўлиши ва ривожланишининг объектив асосини халқаро меҳнат тақсимооти, товар ишлаб чиқариш, халқаро савдо, сармояларнинг халқаро кредит ва инвестициялар шаклида ҳаракатланиши ташкил қилади.

Жаҳон валюта тизими товарлар билан савдо-сотиқ қилиш, хизматлар кўрсатиш, сармояларнинг ҳаракати шаклидаги ташқи иқтисодий алоқаларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ халқаро валюта муносабатларини ташкил қилишга доир давлатлараро битимлар мажмуасидан иборат.

Халқаро товарлар савдо-сотиғига жалб қилинган, ташқи, суғурга ва ҳоказо билан боғлиқ, халқаро кредит берувчи ёки олувчи ҳужалик вакиллари мамлакат ичидаги ҳужалик битишувлари учун хос бўлмаган муаммога дуч келади. Бу товарлар ҳамда хизматлар импорти ва экспорти битимла-

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОҶИЯВИЙ ЖИҚАТЛАРИ

ри бўйича халқ иро ҳисоб-китоблар шартларини аниқлаш муаммосидир. Бизнинг мамлакатда Президентнинг 1994 йил 16 июндаги “Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида”ги Фармонида мувофиқ мамлакатимиз ҳудудида 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомалада юрадиган ягона тўлов воситаси сўм ҳисобланади.

Жаҳонда 100 дан ортиқ ҳар хил пул бирликлари мавжуд. Барча миллий пул бирликлари муайян давлатлар ичида товарлар ва хизматларнинг олди-сотдиси, кредит битишувлари бўйича хўжалик келишувларига хизмат кўрсатади. Бироқ, товарлар ва хизматлар сотиб олинadиган ва сотиладиган ёки пул ва сармоялар оқими давлат чегараларини кесиб ўтадиган халқаро иқтисодий алоқалар жараёнида миллий пул бирлигига тўлов ёки ўтказиш учун зарур валютани сотиб олиш эҳтиёжи туғилади. Шунда хўжалик вакиллари ўзлари учун зарур валютани тегишли курс бўйича керакли ҳажмда сотиб олишлари мумкин бўлган валюта бозорига мурожаат қилади. Валютани сотиб олиш ёки сотиш зарар кўриш таваккали билан боғлиқ. Масалан, товарларни чет элга сотиш натижасида экспортчилар чет эл валютасида кўрадиган фойда халқаро валюта бозорларида ўша валютанинг қадрсизланиши натижасида камайиб кетиши мумкин.

Халқаро валюта тизими ўз тараққиётида бир неча тарихий босқичларни босиб ўтди. Халқаро валюта тизимининг энг биринчи шакли олтин андоза тизими бўлган. У 1870 йилдан 1914 йилгача давом этган. Унинг моҳияти нимадан иборат эди? Мамлакатлар ўртасида халқаро савдо-сотиқ қизғин ривожланган XVII-XVIII асрларда Фарбий Европанинг кўпчилик давлатлари пул бирликларини олтинга эркин алмаштириш тажрибасини қўллади. Ўша даврларда иқтисодиёт фанида меркантилчилар ғояси ҳукмронлик қиларди; бу ғояга кўра, миллатнинг бойлиги экспортнинг импортдан устунлик қилиши натижасида мамлакатга олтин ва кумушнинг оқиб кириши билан боғлиқ. Олтин андоза тизими металл муомаласи даври ёки монометализм даврига хос бўлган.

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛИЯВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1867 йилдаги Париж шартномасига мувофиқ, олтин андозанинг асосий аломатлари қуйидагилар деб белгиланган:

1. Давлат пул бирлигининг муайян олтин миқдорига тенглигини белгилаб қўйиш ва пулларни ёзилган қиймати бўйича олтинга эркин алмаштириш.

2. Давлат томонидан алмаштириладиган қоғоз-кредит пуллари билан олтин захираси ўртасида қатъий паритет (тенглик)нинг қўллаб-қувватланиши.

3. Олтин импорти ва экспортига тўсиқларнинг йўқлиги.

Биринчи аломатга мувофиқ, ҳар қайси валюта ўзининг олтин миқдорига ёки граммлардаги олтин массасига эга бўлган; бунда турли икки мамлакат валюталарининг валюта қаритети тегишли валюталарнинг олтин массалари нисбати билан қатъий белгилаб қўйилган. Ташқи савдо алоқаларининг ташкилий ўзаги халқаро меҳнат тақсимоти (бунинг асосий тамойиллари Д. Рикардонинг нисбий устунликлар назариясида ривожлантирилган) бўлганлиги сабабли мамлакатлар орасидаги савдо алмашинуви объектив жараёнларининг таъсири валюта курсларининг бир-бирига нисбатан тебраниб (ўзгариб) туришига олиб келган, натижада валюта бозори иккига расмий ва бозор турларига бўлиниб кетган.

Бу ҳол қандай қилиб юз берди? **Олтин нуқталари** деб аталадиган тушунча мавжуд бўлган. Олтин нуқталари валюта курсларининг шундай қийматики, шу қийматга етганда савдо-сотилгани амалга ошираётган икки мамлакат ўртасида олтин юра бошлайди. Олтин нуқталарнинг экспорт ва импорт турлари фарқланган. Мамлакатнинг пассив савдо балансида пул бирлиги курси пасайиб, бозор курси билан расмий олтин курси ўртасида тафовутни келтириб чиқарган. Агар тафовут экспорт олтин нуқтасига етса, импортчи учун валюта билан эмас, балки олтин билан ҳисоб-китоб қилиш фойдали бўлган, бу эса олтиннинг мамлакатдан четга чиқиш кетишига (экспортга) олиб келган.

Тўлов балансининг актив ҳолатида ва курс ошганда тескари манзара юз берган, яъни мамлакатта олтин кириб

келган. Агар бозор валюта курси импорт олтин нуқтагача кўтарилса, экспортчилар ўз импортчиларидан етказиб берган товарлар учун ҳақни пул билан эмас, балки олтин билан олган; бу эса импортчиларга экспортчининг мамлакатадаги валютага нисбатан арзон тушган. Бу ҳолда мамлакатга олтин кириб келган (импорт).

Ҳар қайси ҳолда у ёки бу мамлакатга олтиннинг кириб келиши валютага талаб ва тақлифнинг ўзгаришлари келтириб чиқарган тебранишларни “сўндирган”. Олтин андозанинг иккинчи шарти жуда муҳим роль ўйнаган. Бу шартга кўра, олтин андоза тизимининг иштирокчиси бўлган давлат ички муомаладаги пул массаси билан олтин захираси ўртасидаги қатъий нисбатни қўллаб-қувватланиши шарт ҳисобланган. Давлатлар ҳам олтин, қимматли қоғозлар билан таъминланган, ҳам улар билан таъминланмаган банкнот эмиссияси лимитларини белгилаган. Шундай қилиб, пул эмиссияси олтин захиралари билан чекланган. Масалан, Англиядан АҚШга олтиннинг оқиб ўтиши доллар курсининг инглиз фунти учун амалдаги курсининг нисбатан кўтарилиши томонга дастлабки оғиши (яъни, АҚШ долларининг алмашув курсини кўтарилганлиги) туфайли АҚШ олтин захирасини кўпайтирган. Бу ерда ағчагина мураккаб сабаб-оқибат жараёни бошланган. АҚШ олтин захирасининг кўпайиши АҚШдан иккинчи шартга мувофиқ муомаладаги доллар банкнотлари тарзидаги пул массасини кўпайтиришни талаб қилган, айни вақтда Англияда олтиннинг камайиши ундан муомаладаги фунт стерлингларни шунга яраша қисқартиришни талаб қилган. Долларларнинг кўпайиши умумий эҳтиёж ва нархлар даражасининг ўсишига, америкаликларнинг ил билан бандлик даражасининг кўтарилишига, улар даромадларининг ошишига, пул бозорида фоиз ставкаларининг пасайишига сабаб бўлади. Аксинча, Англиянинг пул муомаласида фунт стерлингларнинг пасайиши тескари жараёнларга - умумий эҳтиёжнинг қисқаришига, нархлар даражасининг пасайишига, ишсизликнинг кўпайишига, англияликлар даро-

мадининг камайишига фоиз ставкасининг ошишига олиб келди. Америкаликлар даромадининг ортиши Англиядан келтириладиган импорт товарларга талабларини ошириши, АҚШда фоиз ставкасининг пасайиши Англияга инвестицияларнинг чиқиб кетишига сабаб бўлиши лозим эди. Бу ҳаммаси охир-оқибатда АҚШнинг валюта захираларини камайтиради ва долларнинг алмашув курсини пасайтирди; Ва, аксинча, инглизлар даромадининг камайиши уларнинг Америка товарлари импортига талабини қисқартириши, Англия фоиз ставкасининг кўтарилиши Америка инвестицияларини жалб қилиши лозим эди. Буларнинг ҳаммасига тенг таъсири самара, яъни АҚШ доллари ва фунт стерлингларнинг алмашув курси оғишининг янги бир олтин нуқтада муайян мувозанатга келиши бўлди.

Олтин андоза тизими ўз устуликларига эга бўлган. Булар қуйидагилардан иборат. **Биринчидан**, олтин андоза валюта курсларининг маълум даражада барқарорлигига ва уни олдиндан билиб туриш мумкинлигига кўмаклашди, бу эса халқаро савдо ривожига катта аҳамиятга эга. **Иккинчидан**, олтин андоза механизми (уч асосий шартга қаранг) фақат қисқа муддатга вужудга келиши мумкин бўлган тўлов баланси тақчилликлари ва активларини ўз-ўзидан тўғриланишига ёрдам берди. Бундай ўз-ўзидан (автоматик тарзда) тўғриланиш мамлакат ҳукумати томонидан дискрецион макроиқтисодий тадбирлар кўрилишини талаб қилмади.

Баъзи иқтисодчиларнинг фикрича, олтин андоза механизми бундай идеал тарзда ишламаган, ҳукуматлар ва Марказий банклар тўлов баланси мувозанати ва валюта паритети (тенглиги) бузилганда тегишги тадбирларни кўришган. Уларнинг таъкидлашича, олтин андоза устуворлигининг ҳақиқий сабаблари - жаҳон савдосининг сокин ва қулай конъюнктураси (ҳолати)га олиб келди.

Бироқ ўзининг қатъий шартлари билан олтин андоза тизими **жиддий нуқсонларга** ҳам эга. **Биринчидан**, пул массаси ва олтин захираси орасидаги қатъий нисбат қоңдаларига риоя қилиниши натижасида иқтисодий ривожланиш ва иш

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИАВИЙ ЖИХАТЛАРИ

билан бандликка доир ички масалаларни ҳал этишда ички макроиқтисодий сиёсат воситаларидан фойдаланишини қийинлаштирди. **Иккинчидан**, олгин паритети ва алмашув курси барқарорлигини сақлаб туриш учун давлат ихтиёрида олтин ва чет эл валютасидаги актив доимо мавжуд бўлиши лозим эди.

20-йиллар охири 30 йиллар бошида капиталистик мамлакатларни ўз домига тортган буюк депрессия (тушқунлик) олтиндевиз андоза тизимига ўтилишига сабаб бўлди. Депрессия даврида кўпчилик мамлакатлар ўз ички муаммоларини ҳал қилишга интилиб, миллий валюталарини девальвация қилиш (курсини пасайтириш)га мажбур бўлишди.

1944 йилда **Бреттон-Вуд конференцияси**да белгиланган валюта курсларининг анча либерал (эркин) тизими олтин-доллар андозаси тизими сифатида долларнинг халқаро резерв валюта сифатидаги олтинга алмаштирилувчанлигига асосланган эди. Бунда давлатларнинг ички пул тизимлари белгиланган валюта курслари ва валюталарнинг АҚШ доллари га нисбатан эркин айирбошланиш тамойилига мослаб қайта тузилди. Тизим ўз манбалари ва ўша Бреттон-Вуд конференциясида тузилган Халқаро валюта фонди (ХВФ)дан олинган қарз ҳисобидан қилинган валюта босқини (интервенциялари) ёрдамида валюта паритетларини ўзгартирмай сақлашга қаратилган. Бироқ, 1949 йилдаёқ, буюк саноат мамлакатларини АҚШ долларига нисбатан оммавий девальвациялар оқими қамраб олди, натижада бу тизим аста-секин емирилди. 1971-73 йиллар мобайнида АҚШ жаҳон валюта инқирози натижасида изчил равишда бир неча доллар девальвациясини ўтказишга мажбур бўлди - олтиннинг расмий нархи 8,6% ошди, долларнинг курси ўртача 10-12% пасайди, валюта курсларининг тебранишлари чегараси 2,25% гача кенгайди, олтиннинг нархи навбатдаги 11,1% га ошганидан ва доллар девальвациясидан сўнг 1973 йил 16 мартдаги Париж шартномаси амалда белгиланган курслар тизимида валюталар курсларининг бир-бирига нисбатан эркин “сузиш”ларига ўтган

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИАВИЙ ЖИХАТЛАРИ

лигини билдирди. Ҳозирги кунда фақат бир неча - АҚШ доллари, немис маркаси, фунт стерлинг, япон иенаси ва бошқа баъзи валюталаргина мустақил “сузувчи” валюталар ҳисобланади.

Бреттон-Вуд тизимининг барбод бўлишига халқаро савдо ҳажми ва миллий иқтисодиётлар интеграциясининг борган сари ўсиб бориши, Европа бозорларининг ривожланиши, нефть инқирозлари даврининг бошланиши бевосита сабаб бўлди. Олгиндан нарилашишнинг чуқурроқ сабаблари халқаро меҳнат тақсмоти ривожланиши билан алмаштириш суръатларининг жаҳон олгин захирасининг ўсиши суръатларига мос келмаслиги олгин захираларининг давлатлар ўртасида тенг тақсимланмагани, янги саноат мамлакатларининг жadal иқтисодий ривожланиши ҳисобланади.

Ҳозирги замон иқтисодиётида бошқариладиган валюта курслари деб аташ мумкин бўлган ҳар хил валюта тизимлари мавжуд. Бир томондан тўлов балансининг мусбат ёки манфий сальдоси тарзидаги турғун номутаносиблиги вужудга келмаслиги учун валюта курслари сузиш имконига эга бўлиши лозим, деб ҳисобланади.

Иккинчи томондан - сармояларнинг чайқовчилик оқимлари келтириб чиқарадиган валюта курсининг қисқа муддатли тебранишлари тўлов балансларининг номутаносиблигини вужудга келтиради. Оқибатда мамлакатлар ўртасида шундай келишув пайдо бўлдики, валюта курсининг бундай конъюнктуравий тебранишларини текислаш мақсадида марказий банклар чет эл валютасини валюта бозорларида сотиб олади ва сотади.

Шундай қилиб, валюта тизимларининг ривожланиш тарихи валюталарнинг белгиланган алмашув курсларидан сузувчи алмашув курсларига аста-секин ўтилганлиги тамойилларини кўрсатади. Буни шундай изоҳлаш мумкин: валюта курси тартибини танлашда, бир томондан тўлов балансининг тақчиллик эҳтимолини бартараф қилиш ва иқтисодиётни халқаро бозорга тез жалб қилиш ўртасидаги оптимал (энг

маъкул) баланс, иккинчи томондан, ички иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш билан мамлакат корхоналарининг рақобатбардошлигини қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқариш ва молиявий инвестицияларни жалб қилиш, самарали бандликни сақлаб туриш ва инфляцияга қарши тadbирларни ўтказиш умумий мезон ҳисобланади.

Ташқи ва ички иқтисодий сиёсат мақсадлари ўртасидаги айнан ана шу зиддиятлар қатъий белгиланган валюта курсларининг "сузувчи" нисбатан эркин тизимга алмашилиши тарихий тамойилини белгилаб келган ва ҳозир ҳам белгиламоқда. Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида белгиланган валюта курси тартиби турли операциялар бўйича унинг тез-тез қайта кўриб чиқилишини (делальвация ва ревальвацияни), чет эл валютасига ёки бирон-бир валюталар мажмуасига нисбатан тебранишларнинг кичик чегараларини аниқлашни билдиради.

Бундай тартибнинг барқарорлигини сақлаб туриш давлатдан ишлаб чиқариш тизимининг таркибий тузилиш ва циклини ўзгаришларига мослашувчанликни ҳамда валюта босқинини амалга ошириш учун етарли олтин-валюта захиралари мавжуд бўлишини талаб қилади.

Ишлаб чиқариш ва истеъмол соҳаларидаги объектив тамойилларга кўра ва ташқи савдо оборотининг ривожланиши муносабати билан давлатлар номинал валюта курсининг "таранг боғланган белбоғи"ни борган сари бўшата боришга мажбур бўлмоқда. Қисқа муддатли конъюнктурада самарали бўлган қатъий белгиланган курс узоқ муддатли кўламда ички иқтисодий сиёсат мақсадларини тўлиқ амалга ошира олмайди. Нотекис иқтисодий ривожланиш натижасида савдо алмашинувининг мувозанатсизлиги (дисбаланси) туфайли давлатнинг олтин ва чет эл валютаси захиралари аста-секин толиқмоқда, бу ҳол эса бозор курсларининг расмий курслардан оғишига, маъмурий чоралар қўлланилишига олиб келади, натижада экспорт қисқаради, ички ишлаб чиқариш ҳажми камаяди, бандлик озаяди, ички нархлар кўтарилиб кетади. Демак, валюта курси қанчалик қатъий бўлса, иқтисодиётнинг ички муаммо-

ларини ҳал қилишга қаратилган макроиқтисодий сиёсатнинг имкониятлари шунчалик чекланиб қолади.

Банклар савдогарлар ва саёҳатчилар учун бир валюта-ни иккинчисига алмаштириб бериш йўли билан халқаро савдо тараққиётига шароит яратиб келган. Миллий валюта тизими, сўнгра эса халқаро валюта тизими шу тариқа шаклланган. Тарихан банклар аввал ўз мамлакатларида, сўнгра унинг чегарасидан ташқарида бўлинмалари, ваколатхоналари, филиаллари, қўшма корхоналар, чет эл компаниялари орқали молия хизматлари кўрсатишган.

Нима учун банклар ўз фаолияти кўламини давлат ташқарисиди ҳам кенгайтиришга ҳаракат қилган? Бунинг сири оддий: янги фойда манбаларини излаш тижорат банкининг халқаро бозорлардаги экспансияси (кенгайиши)нинг асосий омидидир. Имкониятлари чекланган ички молия бозорини ўзлаштириш, бу борада банклар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши, маҳаллий назорат органлари томонидан киритиладиган махсус чеклишлар ва бошқа сабаблар банкларни бундай изланишга мажбур қилади. 50-60 йилларда Америка банклари бошқа давлатларда энг кўп фаоллик кўрсатдилар. Улар ўз фаолиятларини Ғарбий Европа, Ўрта Шарқ, Жанубий ва Марказий Америка савдо марказларига ёйди. 80-йилларда Япония банклари халқаро молия бозорларида ўз мавқеларини анча кучайтирди.

Халқаро банкларнинг ташкилий шакллари қандай? **Банк бўлинмалари** халқаро банклар фаолиятининг бошқа давлатлар ҳудудида энг кенг тарқалган ташкилий шаклидир. Бўлинмалар, худди асосий идора каби, тўлиқ хизматлар турини кўрсатади. Банкларнинг чет эл бўлинмалари юридик шахс ҳисобланмайди, балки фақат банк корпорациясининг бўлинмаларидангина иборат бўлиб, корпорациянинг бош офиси ўз мамлакатадида жойлашади.

Филиаллар аҳамияти жиҳатидан навбатдаги ташкилий шакл ҳисобланади. Улар ўз сармоясига эга бўлган ва опе-

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОНИТАРИНГ ЖИҚАТЛАРИ

рацияларни мустақил равишда амалга оширадиган юридик шахсдан иборат. Хорижий банклар ўз филиалларини бошқа давлат ҳудудида янги банк таъсис қилиш ёки мавжуд банкни сотиб олиш йўли билан ҳам ташкил қилишлари мумкин.

Ваколатхоналар — ташкилий шакллар ичида энг оддийси. Уларнинг асосий вазифаси - банкнинг бош компанияси, унинг исталган бўлинмаси ёки филиали хизмат кўрсатаётган мижозлар билан алоқаларни сақлаб туриш, шунингдек янги мижозлар топишдир.

Халқаро банкларнинг фаолияти, одатда, уларнинг мамлакатида ҳам, ҳудудида банклар фаолият кўрсатаётган мамлакатларда ҳам банк фаолиятини тартибга солиб турадиган меъриий-ҳуқуқий қондаларга мос келади. Иқтисодчиларнинг баҳоларига кўра, банк ишhini қайта тартибга солиш, шунингдек уни халқаро кўламда унификациялаш (бир шаклга келтириш)нинг турғун тамойили кузатишмоқда.

Халқаро банклар кўнлаб банк хизматларини кўрсатади. Уларнинг ичида қуйидагилар асосий ҳисобланади:

- *товарлар импорти ва экспорти билан боғлиқ халқаро ҳисоб-китоблар бўйича тўловларга хизмат кўрсатиш, резидент мижозларнинг чет эл қимматли қўғозларини ва норезидент мижозларнинг маҳаллий қимматли қўғозларни сотиб олишлари, пул маблағлари ва депозитлар бўйича ўтказмаларни амалга ошириш ва бошқа операциялар учун маҳаллий ва хорижий мижозларнинг жорий ва депозит ҳисобварақларини юритиш;*
- *евровалютада депозитлар қабул қилиш ҳамда мижозларга қисқа ва узоқ муддатли кредитлар ёки кредит кафолатлари бериш;*
- *банк мижозлари чиқарадиган еврооблигациялар, қимматли қўғозлари ва облигацияларини халқаро бозорларга жойлаштириш;*
- *чет эл валютасини қадрсизланишидан ва фоиз ставкаси тебранишлари таваккалидан ҳимоя қилиш.*

ТАШКЕН ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯСИНING ВАЛЮТА-МОЛИАВИЙ ҲУҶАТЛАРИ

Тўлов операцияларининг ўтказилишида ўз мижозларига хизмат кўрсатиш ҳақида биз кейинроқ батафсил гапирамиз. Ҳозир банк хизматларининг бошқа турлари ҳақида тўхталамиз.

Халқаро банкларнинг кўпчилик депозит ва кредит операциялари евровалютада амалга оширилади. Евровалюта деганда АҚШ доллари, немис маркалари ва шу валюталарнинг эмитентлари бўлган мамлакатлардан ташқарида ссуда сармоясига сифатида ишлатиладиган бошқа валюталардаги валюта маблағлари тушунилади. Евродолларлар бозори евровалюталар бозорининг таркибий қисми ҳисобланади, чунки ҳозирги кунгача АҚШ доллари асосий резерв валюта ҳисобланади.

Халқаро банклар ўз мижозларининг қисқа ва узоқ муддатли омонатлари шаклидаги жамғармаларни кўпроқ қабул қилинмоқда. Жамғарма ҳужжатлари ичида энг кенг тарқалгани депозит сертификати дур. Мижозларнинг жамғарма омонатлари бўйича фоиз ставкаси кўпчилик ҳолларда белгилаб қўйилган бўлса ҳам евробозорда "сузувчи" фоиз ставкали депозит сертификатлари муомалада юради. Бундай "сузувчи" фоиз ставкаси баъзи миллий фоиз ставкасига қўшимча базис фоиз ставкаси тебранишларига боғлиқ. Базис фоиз ставкаси сифатида кўпинча ЛИБОР фоиз ставкаси (халқаро банклар ўртасида евродолларларда юрадиган қисқа муддатли депозитлар бозоридаги банклараро қарз-заёмлар бўйича Лондон таклиф ставкаси) қўлланилади. Бошқа регионал евробозорларда база фоиз ставкаси сифатида тегишли регионал молия марказининг ЛИБОР тарзидаги фоиз ставкаси қўлланилади. Масалан, Парижда ПИБОР, Франкфурт-Майнда ФИБОР, Сингапурда СИБОР. Евробозорлар учун база фоиз сифатида бирон бир аниқ миллий фоиз ставкаси хизмат қилмаслигига қарамай уларнинг барчаси евробозорда миллий фоиз ставкаларининг динамикаси (ўзгариши) билан ўзаро боғлиқ бўлади. "Сузувчи" фоиз ставкали депозит сертификатлари қарздор ва инвесторларни фоиз ставкаси тебранишларидан ҳимоя қилишга анча мос келгани учун ўртача муддатли

(1-5 йил) жамғарма ҳужжати сифатида қўлланилади. Евробозорда сузувчи фоиз ставкали, узиш муддати 20 йилгача бўлган қарз қимматли қоғозлари узоқ муддатли инвестиция воситаси ҳисобланади.

Халқаро банклар ўз ватанида ҳам, хорижда ҳам ҳукуматлар учун, трансмилий корпорациялар учун **асосий кредитлар манбаи** ҳисобланади. Қисқа ва узоқ муддатли кредитлар бўйича ҳам, депозитлар бўйича ҳам халқаро банклар фоиз ставкаси "сузувчи" ҳисобланади ва ЛИБОР тарзидаги база фоиз ставкасига боғланади. Халқаро банклар евровалюта кредитларини, одатда кредитга лаёқатлилик рейтингини юқори бўлган қарз олувчиларга беради. Бундан ташқари, халқаро банклар ўз миждозларининг евробозорлардаги заёмлари (қарзлари) бўйича кредит кафолатлари бера бошлади. Йирик халқаро банклар эмитентлар сота олмаган, узиш муддати 3-6 ойлик қарз қимматли қоғозларини сотиб олиш ёки ЛИБОР фоиз ставкаси асосида қўшимча ссудлар бериш мажбуриятини олади.

Халқаро банкларнинг кредитлари векселли (импортчи қарз мажбуриятлари бўйича экспертчиға қарзини узиши учун банк унга вексел кредити беради) ёки акцептли (банк шошилинч харажатлар акцептини ўтказди, бу эса векселнинг ишончлилиги ва ликвидлигини оширади) бўлиши ҳам мумкин.

Халқаро банклар евротижорат қоғозлари бозорини ривожлантиришда катта фаоллик кўрсата бошлашди; улар бу билан ишлаб чиқариш, молия ва савдо компаниялари чиқарадиган еврооблигациялар ва евроноглар (сузувчи фоиз ставкали қисқа муддатли мажбуриятлар)ни жойлаштиришда кўмаклашмоқда. Улар бундай тижорат қарз мажбуриятларининг харидчилари ёки ўз миждоз-инвесторлари манфаатларини ҳимоя қиладиган агентлар сифатида фаолият кўрсатади.

Валюта курслари тебраниб турган шароитда импортчи миждозлар ҳар доим валюта таваккалиға маҳқум. **Валюта таваккали** деганда ташқи савдо ёки кредит битими тузилга-

нидан то у бўйича тўловлар амалга оширилгунга қадар ўтган даврда курснинг ўзгариши натижасида валюта йўқотиш хавфи тушунилади. **Валюта курси пасайганда** тўлов (битимни гўлаш, кредит ва фоизларни қайтариш)ни олувчилар - экспортчи ёки кредиторлар зиён қилади, тўловчилар импортчилар ёки ссуда олувчилар фойдали вазиятда бўлади. Аксинча, **валюта курси кўтарилганда** тўловчилар зиён қилади, тўловни олувчилар фойда кўради. Шундай қилиб шу нарса равшанки, валюта тебранишлари (ўзгаришлари) битимни имзолаган ёки кредит шартномаси тузган иккала томон учун ҳам номақбул оқибатларга олиб келиши мумкин.

Валюта таваккалининг олдини олиш ёки ундан ҳимоя қилиш учун чет эл валютасининг қиймати кўтарилиши ёки қадрсизланиши таваккалидан турлича **хежирлаш усуллари** (ҳимоя қилиш) тарқалмоқда. Валюта фьючерс (муддатли) битимлари хежирлаш усулиларидан энг кенг тарқалгани ҳисобланади. Валюта фьючерс бўйича сотувчи белгиланган нарх бўйича чет эл валютасига келишилган суммасини белгиланган муддатда сотиш, харидор эса сотиб олиш мажбуриятини олади. Валютани сотиб олиш қийматининг кўтарилиши таваккалидан хежирлаш ва битимни тўлашга олинган валюта қийматининг пасайишидан хежирлаш фарқ қилинади. Биринчи ҳолда импортчи миждоз ўзини ташқи савдо битими тўловини бажариш мақсадида чет эл валютасини сотиб олиш пайтидаги қиймат кўтарилиши таваккалидан ҳимоя қилади. Импортчи тузилган битим бўйича экспортчига тўловни бажариш учун яқин келажакда чет эл валютасини сотиб олиши зарурлигини олдиндан билиб, банк воситачилигида экспортчи билан ҳисоб-китоб қилиш пайтида уни қониқтирадиган муайян нарх бўйича фьючерсларни чет эл валютасида сотиб олади. Агар экспортчи билан ҳисоб-китоб қилиш муддати етгунга қадар чет эл валютасининг нархи ёки курси кўтарилса, импортчи ўша ўзи сотиб олган фьючерс битимни юқори курс бўйича сотади. Олинган фойда экспортчи билан ҳисоб-китоб қилиш пайтида энди амалда сотиб оладиган чет

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

эл валютасининг юқори қийматини қошлайди. Олиннадиган чет эл валютаси қийматининг кутиладиган пасайиши таваккалидан ҳимоя қилиш лозим бўлган ҳолда экспортчи олдинга фьючерс битимни ҳали ҳам юқори нархда сотади. Сўнгра, худди кутилганидек, чет эл валютасининг жорий курси ҳақиқатдан ҳам пасайганда экспортчи фьючерс валюта битимини энди нисбатан арзон нархда сотиб олади. Олинган фойда импортчидан амалда олинган чет эл валютасининг пасайган қийматини қошлайди.

Валюта таваккалидан ҳимоя қилишнинг юқориди баён қилинган усулидан бошқа усуллар ҳам мавжуд - валюта опцион, валюта своплари, форвард битимлар. Булар билан танишишни хоҳювчиларга махсус адабиётта муурожаат қилишларини маслаҳат берамиз.

Ташқи савдо операцияларига жалб қилинадиган хўжалик юритувчи субъектлар битимларни имзолаш борасида **валюта-молиявий шартларини** келишиб олади. Бу шартлар ушбу таркибий унсурларни ўз ичига олади: нарх валютасини; тўлов валютасини; нарх валютасини тўлов валютасига қайта ҳисоблаш курсини (улар мбс келмаганда, масалан, нефть, чой, биржа ва кимонши савдоси товарларига битим нархларини белгилашда); ҳисоб-китоб шартини (нақд пул билан ёки кредитга); тўлов шакли ва воситалари ёки маблағларини.

Нарх валютаси деганда битимда товарнинг нархи ифодаланган валюта тушунилади. **Тўлов валютаси** - битим бўйича товарга ҳақ тўланадиган валюта. Тўлов воситалари ва ҳисоб-китоблар шаклиларини тавлаш қарор топган одатлар ва анъаналар, валюта молиявий шартларини белгилайдиган амалдаги метёрлар ҳамда қоидаларга, шунингдек бошқа омилларга биноан аниқланади.

Халқаро савдода экспортчи билан импортчи ўртасидаги **ҳисоб-китобнинг икки тоифаси фарқланади**: нақд пул билан ҳисоб-китоб қилиш ва кредитга ҳисоб-китоб қилиш қилиш ажралиб туради. Нақд пулга ҳисоб-китоб қилиш деганда товарлар ёки товарларни тасарруф қилиш хужжатлари

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАПОТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

импортчи ихтиёрига ўтганда у уларнинг ҳақини нақд пул билан тўлиқ тўлаши тушунилади. Ўз навбатида, кредитга ҳисоб-китоб қилиш ёки тўлов муддатини кечиктириб ҳисоб-китоб қилиш экспортчининг импортчига тижорат кредити ёки импортчининг экспортчига бўнак (аванс) бериши ҳисобланади. Шунини таъкидлаш муҳимки, мажбуриятларни банк кредитлари ва банк қарз мажбуриятлари ҳисобига тўлиқ тўлаш, одатда, кредитга ҳисоб-китоб қилиш шарти ҳисобланмайди, чунки харидор товар етказиб берувчи билан кредит муносабатларига киришмай туриб товарларга тўлиқ ҳақ тўлайди.

Нақд пул билан ҳисоб-китоб қилиш экспортчи учун нисбатан фойдали, чунки у экспорт тушумини хўжалик, савдо ёки молиявий муомалага дарҳол киритиши мумкин. Аксинча, импортчи учун кўпинча экспортчига кредитга ҳисоб-китоб қилиш ёки тўлов муддатини кечиктириб ҳисоб-китоб қилиш шартини таклиф қилиши қулай. Кредитга ҳисоб-китоб қилиш шартини тижорат кредити (тижорат ўтказма векселларидан фойдаланиб) ёки очиқ кредит ҳисоб-китоби бўйича кредит шаклида амалга оширилади.

Турли мамлакатларнинг юридик шахслари ва фуқаролари ўртасида ташқи иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларни ташкил қилиш учун миллий ва халқаро банклар халқаро вакиллик муносабатларига киришади. Улар ўзларининг тизимлари орқали халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширади. Турли мамлакатларнинг йирик банклари ўзаро вакиллик муносабатларини ўрнатади, яъни улар бир-бирларида “**лоро**” (маҳаллий банкда чет эл банки ҳисобварағини очиш) ва “**ностро**” (ушбу мамлакат ҳудудидаги банкнинг чет эл банкида вакиллик ҳисобварағини очиш) ҳисобварақаларини очади.

Халқаро ҳисоб-китобларга хизмат кўрсатишда халқаро банкларнинг хизмати жуда катта. Улар халқаро молия тармоғини ҳосил қилиб, вакил банкларидаги улкан вакиллик ҳисоб варақалари тизими орқали исталган мамлакатта катта пул суммаларини осонгина ўтказишади.

ТАШКИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛИЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Миллий ва халқаро банклар турли **молия-ҳисоб-китоб воситалари** асосида халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширади. Бунда халқаро банклар тратта (ўтказма вексел)ларни чиқаради ва тўловга қабул қилади; тратталар оқ (исми, фамилияси ёзилмаган) ўтказма ёки оқ муддатли, тижорат ва банк тратталари турларига бўлиниши мумкин. Экспортчилар хорижий импортчиларга берадиган тижорат векселлари асосида банклар, товарлар ва хизматларга ҳақ тўлаши мумкин. Агар оқ тижорат векселидан фойдаланилса, нақд пулли ҳисоб-китоб шартига риоя қилинади. Агар муддатли траттадан фойдаланилса, ҳисоб-китоб кредитга бажарилади. Банк векселлари тижорат векселларига нисбатан кенроқ тарқалган. Импортчилар банк векселларини миллий ёки халқаро банклардан сотиб олиб, ўз қарз мажбуриятларини узиш учун экспортчиларга жўнатади (ўтказтиради).

Халқаро ҳисоб-китобларнинг яна бир воситаси банк чеки - ҳисобланади; банк чеки уни ёзиб (тўлдириб) берувчи банкнинг ўз вакиллик банкига унинг жорий ҳисобварағидан чек эгасига муайян суммани ўтказиш ҳақидаги ёзма буйруғи.

Халқаро тўлов оборотида почта ва телеграф пул жўнатмасидан фойдаланилади; булар ҳисоб-китобни тезлаштиришга ва валюта курси ўзгаришлари билан боғлиқ бўлган валюта йўқотишларини камайтиришга имкон беради.

Муҳокама учун саволлар

Учинчи бўлимни ўқиб чиқинг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг:

- Валютанинг эркин айирбошланиш қобилияти (конвертирланувчанлиги) нима?
- Нима учун ХВФ аъзолари бўлган 170 мамлакатдан фақат 10 фоиз давлатгина тўлиқ эркин айирбошланиш (конвентирланиш) тартибини таъминлайди?

3. Ҳатто энг ривожланган давлатлар ҳам ўз валюталарининг “бозорда эркин “сузишига” имкон бермайди, балки “сузувчи” курс тартибини таъминлайди. Бунинг сабаби нима?
4. Миллий бозорда чет эл валютасига талаб ва таклифни белгиловчи омилларни айтиб беринг.
5. Миллий бозорда чет эл валютасига таклифнинг ўсишини давлат сиёсатининг қандай тадбирлари таъминлайди?
6. Миллий валюта курсининг кўтарилишидан иқтисодиёт нимани ютади ва нимани ютқазади? Пасайишиданчи?
7. Импорт йўлига тўсиқларнинг амал қилиши кучга киритилганда қисқа ва узоқ муддатли истиқболда миллий валюта курси қандай ўзгаради?
8. Нима учун кўп мамлакатлар ташқи иқтисодий операцияларнинг ҳар хил турлари учун турли валютадан фойдаланади? ХВФнинг бундай тажрибага қарши далилларини келтиринг.
9. Ўн йиллар мобайнида жаҳон бозорларидан тўсиб қўйилган мамлакат учун миллий валютанинг ички эркин айирбошланишини (конвейтирланишини) жадал киритиш қандай оқибатларга олиб келади?
10. Ўзбекистонда сўмнинг тўлиқ эркин айирбошланиши (конвейтирланиши)ни киритиш мумкин бўлган шарҳларни санаб беринг.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СТРАТЕГИЯНИНГ ВАЛЮТА-МОЛЛЯВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Глоссарий ·

Валюта - халқаро пул ҳисоб-китобларига жалб қилувчи ташқи иқтисодий ва халқаро алоқаларнинг бошқа шаклларида иштирок этувчи мамлакатнинг пул бирлиги

Валюта бозори - чет эл валютасига талабнинг унинг таклифи билан ўзаро таъсирлашиш тизими.

Валюта боёқини (интервенцияси) - марказий эмиссия банкининг ўз мамлакати валютасининг курсини сақлаб туриш учун уни сотиб олиш ёки сотишга доир операциялари.

Валюта курси - бир мамлакатнинг бошқа мамлакатнинг пул бирликларида ифодаланган пул бирлиги нархи.

Валюта паритети (тенглиги) - турли мамлакатларнинг пул бирликлари орасидаги расмий белгиланадиган, валюта курсининг асоси ҳисобланган нисбат.

Валюта тизими - валютанинг амал қилиши билан боғлиқ иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар мажмуи.

Валютанинг эркин айирбошланиш қобилияти (конвертирланувчанлиги) - миллий пул бирлигининг қонуний жиҳатдан мустаҳкамланган эркин айирбошланиши, алмаштириш жараёнига давлатнинг бевосита аралашувисиз барча хоҳловчилар учун уни чет эл валютасига алмаштириш имкони.

Девальвация - пул бирлиги курсининг бошқа мамлакатларнинг валюталарига нисбатан пасайиши.

Либор - Лондондаги банклар биринчи класс банкларда депозитларни жойлаштириш йўли билан уларга евровалюталарда ссуда берадиган ўртача фойз ставкаси.

Олтин андоза - пул-валюта муносабатларини ташкил қилишнинг олтинни пул товари сифатида тайёрланишига асосланган шакли.

Ревальвация - пул бирлиги курсининг бошқа мамлакатларнинг валюталарига нисбатан кўтарилиши.

"Сузувчи" валюта курслари валюталарнинг валютани тартибга солишнинг бозор механизmidан фойдаланишига асосланган эркин ўзгарувчан валюта курслари тартиби.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

4-бўлим

4.0. Халқаро капитал бозорлари

Ҳозирги босқичда ҳар қандай давлатнинг тез суръатларда ривожланишини хорижий инвестицияларни жалб этмай туриб таъминлаб бўлмайди. Ташқи иқтисодий муносабатлар ҳам янги сифатларга эга бўлиб бормоқда: икки мамлакатнинг хўжалик вакиллари ўртасида савдо ва хизмат кўрсатишдан ташқари алоҳида ишлаб чиқариш молия ва савдо-молия алоқалари ҳам ривожланмоқда. Бундай алоқалар асосан тadbиркорлик фойдаси ёки фойзалар олиш мақсадларида хорижга пул ёки товар шаклида қийматлар ва капитал чиқаришдан иборат. Агар товарлар билан ташқи савдо уларнинг истеъмол қийматлари ёки фойдасини айирбошлашда ифода этилса, капиталнинг кўчиш жараёнида эса биз янада мураккаброқ иқтисодий ўзаро алоқадорликларга, масалан, чет эл инвестицияларига дуч келамиз.

Чет эл инвестициялари инвесторлар фойда (даромад) олиш мақсадида тadbиркорлик фаолиятига ва бошқа турдаги фаолият объектларига қўшаётган мулкий бойликларнинг ва уларга нисбатан ҳуқуқларнинг, шунингдек интеллектуал мулкка нисбатан ҳуқуқларнинг барча турлари чет эл инвестициялари ҳисобланади. Бойликларнинг бирламчи ёки такрор қўйиш шаклининг бирон-бир тарзда ўзгариши уларнинг инвестиция сифатидаги моҳиятини ўзгаришига олиб келмайди.

Хорижга ссуда капитали чиқариш билан тadbиркорлик капитали чиқариш бир-биридан фарқланади. Ссуда капиталининг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги ҳаракати халқаро кредитлар шаклида амал қилади. Уларни ташқи қарзлар деб ҳам юритилади.

Халқаро кредит - бир мамлакатдаги кредиторнинг бошқа мамлакатдаги қарз олувчига қайтаришлик, моддийлик ва фоиз тўлаш шартлари билан берадиган пул ёки товар кўринишидаги ссудадир.

Ссуда маблағи (сармояси) - мамлакатнинг халқаро қарзлар, кредитлар шаклида чиқарадиган ёки киришадиган ҳамда ссуда фоизи келтирадиган капитали.

Халқаро кредит феодализм даврида пайдо бўлган. Ҳарбий юришларни ҳамда монарх ва зодагонлар саройлари харажатларини қоплаш учун қарзга маблағлар олинган. Бозор муносабатлари ривожланиб бориши билан халқаро кредит ташқи савдога хизмат кўрсата бошлади ва жаҳон хўжалик алоқаларининг муҳим унсурига айланди. Бундай кредит турли мамлакатлардаги кредиторлар билан қарз олувчилар ўртасида муайян муддатта ҳамда фоиз тўлаш шартлари билан ссуда бериш, фойдаланиш ва уни қайтариш бўйича пайдо бўладиган муносабатларини ифода этади. Шундай қилиб, ссуда маблағини чиқариш бошқа мамлакатлар ҳукуматлари ёки тadbиркорларига қисқа ёки узоқ муддатли қарзлар берилишини билдиради.

Четга маблағ чиқариш XX аср бошларидан авж олди. Дастлаб ссуда маблағини четга чиқариш аксарият хусусий шаклида, яъни давлатнинг аралашувисиз олиб борилди. Кейинчалик бундай фаолият халқаро кредит муносабатларига тобора кўпроқ аралаша бошлаган ҳукуматлар томонидан рағбатлантирила бошлади.

Хорижий кредитлар бир қанча тоифаларга бўлинади. Жаҳонда у ёки бу мамлакат бошқа мамлакатнинг иқтисодий дастурларига ёрдам бериш мақсадларида молиявий воситалар бериш иши кенг тарқалган. Бундай ҳолларда давлатларaro шартномалар тузилади. Шартнома молия ресурслари берадиган иқтисослашган ҳукумат молия муассасаларининг ажратиладиган кредитларни бериш ва (ёки) суғурталаш ҳамда кафолатларни таъминлашига асосланади.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Маълумот учун материал

Халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши жаҳон ссуда маблағи бозорини шакллантирди. Бу бозорда қарз воситаларига талаб ва таклиф механизми воситасида жаҳон миқёсида молиявий ресурслар тўпланади ва қайта тақсимланади. Жаҳон ссуда маблағи бозори ўз моҳиятига кўра байналмилал бўлиб, миллий хўжаликларнинг ўзаро бир-бирига кириб бориши ва яна жаҳон иқтисодиётига қўшил-лиши жараёнлари билан боғлиқ. Унинг тараққиёти даражаси айрим ҳукуматларнинг валюта-молия муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги сиёсати, хусусий ва давлат капита-ли харажатиининг ҳуқуқий меъёрлари ва қоидалари, миллий кредит тизимларининг ривожланиш даражаси, халқаро меҳ-нат тақсимоти ва жаҳон савдосига тортилиш даражаси, иш-лаб чиқариш ва молия инфратузилмасининг ривожланган-лиги ва бошқа бир қатор омиллар билан белгиланади.

Жаҳон ссуда капитали бозори асримизнинг 60-70 йи-лларида янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Халқаро кре-дит операцияларида давлатлар, халқаро ва минтақавий тап-килотлар, банклар, трансмиллий корпорациялар, фонд бир-жалари, турли молия ва ташқи савдо компаниялари қатн-ашади.

Жаҳон ссуда маблағи бозорини ўзаро боғлиқ бўлган бир неча соҳаларга ажратиш мумкин: жаҳон пул бозори, евродепозитлар бозори, еврокредитлар бозори, еврооблига-циялар ва евронотлар бозори. Пул бозорида жамланадиган молия воситалари, асосан, халқаро савдога хизмат кўрсата-ди. Жаҳон пул бозоридаги операциялар асосан бир кундан бир йилгача муддатга ва банклараро амалга оширилади.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ КИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Бундай ихтисослашган ҳукумат молия муассасаларидан KFW ёки АКА банкларини (Германия), Hefmes (Германия), SACE (Италия), ECGD (Буюк Британия), EID/MITI (Япония), CESCE (Испания) каби экспортни кредитлаш вакилликларини санаб ўтиш мумкин. АҚШ, Япония, Туркия ва бошқа мамлакатлардаги экспорт-импорт банклари, EDC (Канада) каби вакилликлар эса лойиҳаларни бевосита кредитлашни таъминлайди.

Одатда бундай молиялаштириш кредитни оладиган мамлакат ҳукумати томонидан қўллаб-қувватланадиган кафолат асосида амалга оширилади. Бундай ишга фақат катта олгин-валюта заҳираларига ва бошқа ликвид активларга эга бўлган мамлакатгина қўл уриши мумкин. Ўзбекистонда молиялашнинг шундай усули асосида бир қатор лойиҳалар амалга оширилмоқда. Германия, Япония, АҚШдаги экспорт-импорт банклари берган кредит ресурслари ёрдамида иқтисодий инфратузилма соҳасида ғоят муҳим лойиҳалар амалга оширилмоқда. Бу борала телекоммуникация тармоғини янгилаш бўйича бир қатор лойиҳаларни, жумладан, Транссосиё Европа шиша толали алоқа йўлининг Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтадиган қисмини қуриш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини реконструкциялаш ва замонавийлаштириш, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини қуриш, Кўкдумалоқ нефть қонини ишга солиш, “Тошкент” аэропортига қайта қуриш ва бошқа лойиҳаларни санаб ўтиш мумкин.

Ташқи инвестиция қарзларининг яна бошқа бир тоифаси мавжуд. У ҳам бўлса халқаро молия муассасалари у ёки бу мамлакатлардаги инвестиция лойиҳаларини кредитлайди. Ўзбекистондаги лойиҳаларни молиялашни амалга оширадиган ёки амалга ошириши мумкин бўлган тўртта энг нуфузли халқаро муассасани кўрсатиб ўтиш мумкин: Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро тараққиёт вакилиги, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осие ривожланиш банки. Четдан олинган қарз муайян таваккаллик билан боғлиқ, шунинг учун давлат ёки хусусий тармоқ доирасида ундан чет эл инвестицияларидан оқилона фойдаланишмаслик мамлакатга жуда қимбатга тушиши мумкин. Корхоналар томонидан ҳақиқий кафолатлар бўлмаганда зарарни давлатнинг ўзи, унинг бюджети кўтарди. Шу сабабли чет эл инвестициялари соҳасидаги халқаро

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ КИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Маълумот учун материал

Исломий молиялаш - энг бой мусулмон мамлакатларининг пул ресурсларини ўзаро манфаатли лойиҳаларини инвестициялашни амалга оширишда фойдаланишни билдиради. Яна шуниси диққатга сазоворки, бу лойиҳаларни албатта мусулмон мамлакатларида амалга ошириш шарт эмас, ammo маблағлардан фойдаланишда шароит тамойилларига риоя этилиши лозим.

Исломий молиялаш ташкил этадиган ғояси мусулмон мамлакатларидаги 100 дан ортиқ банкни бирлаштиради, уларнинг умумий активлари ҳажми 60 миллиард АҚШ долларидан кўпроқни ташкил этади. Исломий молиялашнинг негизини "Рибо" деб аталадиган тамойил, яъни маблағни ҳар қандай кўпайтириш ёки унга фоиз қўшишни ман этади. Шу сабабли бундай молиялашда фойда кафолатланмайди. Бу ислом банклари молиялашнинг барча таваккалликни ўз зиммасига олишини ифодалайди.

Молиялашнинг қуйидаги асосий усуллари бор:

1. **Айжара** - ускуна-жиҳозлар, машиналар, бошқа капитал активлар лизинги. Банк (ёки у ташкил этган шубба ксрхона) активни сотиб олиб, уни буюртмачига муайян ижара ҳақи оладиган қилиб ижарага беради. Ижара ҳақи қатъий белгиланган ёки вақти-вақти билан томонларнинг келишувига кўра қайта қўриладиган бўлиши мумкин.

2. **Айжара ва айтқилна** - ижарачининг биноларни кейинчалик сотиб олиш мажбурияти билан ижарага олиши.

3. **Модарба** - трастда иштирок этиш ёки трастни молиялаш. Бу усул икки томонни - траст бошқарувчисини ва васий бошқарувидаги молиявий ресурслар эгаси бўлган шахсни ўз ичига олади.

4. **Муробаҳа** - "қиймат" ва қўшиш" тамойили бўйича молиялаш. Банк зарур ускуна-жиҳозлар учун, шу жумладан ўз маблағларидан фойдаланиб, титул (унвон) сотиб олади, сўнгра буюртмачи илтимосига кўра уни ўз таннархи бўйича ва инсоф доирасида фойда қўйиб сотади. Унинг ҳагини бўлиб-бўлиб тўлаш ҳам мумкин. Хусусан йирик лойиҳаларни молиялашда муробаҳанинг турли кўринишларидан фойдаланилади.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

экспертлар таваккалликни давлат бюджетидан кредиторлар, хусусий қарздорлар ва сармоя бозорларига кўтаришни стратегик йўналиш тарзида маслаҳат беради. Сармоя бозоридан маблағларни хусусий тадбиркорлик тузилмалари томонидан жалб этилиши ва қимматли қоғозлар бозори воситачилигида тақсимланиши давлат ночор корхоналарни сақлаб қолиш билан шуғуланмаган шароитларда аҳолини самаралироқ ҳимоя қилишга имконият беради.

Тадбиркорлик сармоясини чиқариш унинг чет элларда узоқ муддатга ишлаб чиқариш, савдо, молия объектларига сарфланиши (қўйилиши) демакдир. Сармоя экспорти бевосита ва мажмуа инвестициялари шаклида амалга оширилади. Хорижий корхонага қўйилган капитал маблағни инвесторлар назорат қилса, бундай капитал қўйилмалар **бевосита** чет эл инвестициялари дейилади. Халқаро статистикада инвестицияларни “бевосита” турга киритишнинг қўйи “остонасини” белгилашга ҳар хил ёндашувлар бор. Одамда бу кўрсаткич 10 ва 25 фоиз ўртасида ўзгариб туради. Бизнинг қонунларимизга кўра компания акцияланган капиталнинг камида 10 фоизини чет эл инвестициялари ташкил этганда бевосита чет эл инвестициялари деб ҳисобланади. Шунингдек, шу корхонанинг менежментида бевосита ишпирок этиши, амалга оширилаётган инвестицияларини узоқ муддатли эканлиги ҳам уларнинг муҳим белгилари ҳисобланади. Инвестициянинг бу кўриниши таваккалликни, инвестициялардан фойдаланиш самарадорлиги учун масъулиятни давлат ва аҳоли зиммасига юклагандан, тадбиркорлик тузилмалари ўртасида тақсимланишнинг энг яхши ва синалган воситаси ҳисобланади.

Маълумот учун материал

Уларнинг ҳажми жаҳон бўйича барқарор ўсиб бормоқда, бу эса бизнеснинг жаҳон миқёсида умумлашиши жараёнини, турли мамлакатлар иқтисодийётининг ўзаро алоқдорлиги ва ўзаро таъсирини кучайтирмоқда. Ҳисоб-китобларга қараганда, 1990 йил ўргаларига келиб бевосита чет эл инвестицияларининг умумий миқдори 2,5 триллион АҚШ долларига тенг бўлди. Бевосита инвестицияларда асосий ўринни трансмилий корпорациялар (ТМК) эгаллайди.

Мажмуа инвестициялари сармояни даромад кўриш мақ-

Маълумот юзи маи

Инвестициялар бўйича ҳар йили ЮНКТАД (БМТнинг савдо ва тараққиёт бўйича конференцияси) эълон қиладиган Жаҳон ҳисоботи маълумотларига кўра ҳозирги даврда жаҳонда тахминан 40000 трансмилий корпорациялар (ТНК) фаолият кўрсатади, улар тахминан 250000 хорижий компанияларга (шубба - ёки қўшма корхоналар, филиаллар ва бошқалар) эга бўлиб, уларнинг савдо ҳажми 5,2 триллион АҚШ доллари миқдорида баҳоланади, бу эса жаҳон савдосининг умумий ҳажмидан кўпроқни ташкил этади.

Бу тузилмалар ривожланаётган мамлакатларда арзон ишчи кучи, капитал ва замонавий технологиялар (захираларни бошқаришдан тўртиб алоқа воситалари ва ишлаб чиқаришга қадар) билан таъминлаш асосида ишлов берувчи саноатни глобаллаштириш (жаҳон миқёсида умумийлаштириш) асосий восита бўлди. Улар кейинги вақтларда ўз фаолиятини асосан ривожланаётган мамлакатларда кенгайтиришга эришдилар: 1985 йилдан 1992 йилга қадар ТМК яратган 8 млн. иш ўринларидан 5 миллиони ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Ҳозирги вақтда ТМКда банд бўлганлар сони 12 млн. кишига боради. Аммо агар кенг тарқалган субпудрат амалиёти ҳисобга олинадиган бўлса, ТМКдан иш ҳақи олиб тиричилик қиладиган кишиларнинг амалдаги сони бунга қараганда икки марта кўп.

1990 йиллар ўрталарида жами жаҳон савдоси ҳажмининг 1/3 қисмига яқин ва эҳтимол жаҳон ялпи миллий даромадининг 15 фоизгача миқдори айни бир компанияларнинг филиаллари ўртасидаги халқаро савдо ҳиссасига тўғри келган.

Ҳозирги даврда ҳам кичик, ҳам йирик мамлакатлардаги ишлов берувчи саноатда банд бўлганларнинг анча қисми ТМКга тўғри келади.

Аргентина, Барбадос, Ботсвана, Индонезия, Мавритания, Малайзия, Мексика, Сингапур, Шри Ланка, Филиппинда банд бўлганларнинг бешдан бир қисми шу тармоқда ишлайди.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

садларида корхоналарнинг акциялари ҳамда облигациялари ва бошқа қимматли қоғозларга сарфлашни ифодалайди. Бундай инвестициялар корхоналарнинг хўжалик-молия фаолияти устидан назорат ўрнатишни кўзламайди.

Кейинги вақтда узоқ муддатли маблағ оқимининг 2/3 қисми хусусий тармоққа келиб тушди (1990 йилда 44 фоизни ташкил этган). 1993 йили бевосита чет эл инвестициялари 67 миллиард долларга етди (фақат Хитойнинг ўзи 26 миллиард доллар инвестиция олди). Ҳажми бўйича иккинчи ўрин мажмуа инвестицияларига мансуб (47 миллиард доллар), улардан кейинги ўринда хусусий ва давлат облигацияларини чиқариш (42 миллиард доллар) туради.

Чет эл инвестициялари бўйича энг йирик экспортчи ва уларни оловчи АҚШ ҳисобланади. Иккинчи ўринда Хитой туради.

Бевосита чет эл инвестицияларининг ўсиб бориши тамойиллари, шунингдек социалистик тизимнинг парчаланиши ва бир қанча янги мамлакатларнинг жаҳон бозорига қўшилиши сармоя оловчи мамлакатлар учун бир қанча муҳим ҳодисаларни келтириб чиқарди.

Биринчи навбатда булар:

1. Трансмиллий корпорациялар ўртасида рақобат кураши.

Ташиқ иқтисодий алоқаларнинг тобора байналмиллалашуви ва эркинлашуви миллий компанияларнинг ўмиллий "бандаргоҳида" хавфсизликда яшашига тобора камроқ имкониятлар қолдирмоқда, уларни истеъмолчи ва маҳсулот сотиши бозори учун ТМКлар билан рақобат қилишига мажбур этмоқда.

Натижада ТМКлар янада "теранроққа", маҳсулотни арзонлаштириши ва унинг сифатини яхшилаш сари бормоқда. Ушбу тамойил ривожланаётган ва ўтиши даври иқтисодиётга эга мамлакатларнинг (тегишли шароитлар яратилганда) юқорига тилга олинган жараёнга ўзининг илмий ва интеллектуал қувватини жалб этиши имкониятларини оширади.

2. Мамлакатлар ўртасида инвестициялар учун рақобат кураши.

ТМКлар томонидан ажратилган инвестициялар ҳажми ўсиши суратларнинг асосий сабабларидан бири уларнинг ўзи билан маблағ, менежмент, ноу-хау каби яққол сезиладиган ва сезил-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

маййдиган жуда кўп активлар, шунингдек жаҳон бозорида ишлаш тажрибалари ва малакаларини олиб кириши тобора равшанроқ англанишидир. Натижада жуда кўп, бунинг устига фақат ривожланаётган эмас, балки ривожланган мамлакатлар ҳукуматларининг йирик инвесторлар учун қулай шароитлар яратиб беришига интилиши кўпроқ учрамоқда.

1991 йилдан 1994 йилгача жаҳонда амалдаги чет эл инвестициялари бўйича қонун ҳужжатларига 373 ўзгартишлар кириптиди. Улардан 368 таси қонунчиликни эркинлаштиришига бағишланган. 90-йиллар ўрталарига келиб инвестицияларни ўзаро ҳимоя қилиш бўйича 900 дан кўпроқ икки томонлама битимлар тузилди.

Сармоя ҳаракатининг баъзи умумий йўналишлари. Саноати ривожланган мамлакатлар ҳамиша жаҳон миқёсидаги жамғармаларнинг жуда катта қисмидан фойдаланиб келди. Ўртача олгандан ривожланаётган мамлакатларда ҳар бир ходимга тўғри келадиган маблағ 13 минг долларни, саноати ривожланган мамлакатларда эса 150 минг долларни, яъни деярли 12 марта ортиқроқни ташкил этади. Кўпгина ривожланган мамлакатларда чет эл инвестициялар ҳиссаси жуда кам, ўртача умумий сармоя захирасининг 11 фоизини ташкил этади, гоят камбағал мамлакатларда бу кўрсаткич 20 фоизга боради (асосан расмий қарз шаклида), даромад даражаси ўртача мамлакатларда эса 5 процентдангина иборат (асосан хусусий сармоя шаклида).

Аммо кейинги вақтларда манзара ўзгармоқда: даромад даражаси ўртача ва паст бўлган мамлакатлар хусусий сармояни жалб этишда рекорд ҳажмларга эришди. Ҳисоб-китобларга қараганда бу мамлакатларга хусусий маблағнинг оқиб кириши 1991 йили 175 млрд доллар-неттога етди, бу эса 1989 йил кўрсаткичларидан 4 мартадан кўпроқ.

Маблағнинг кириб келишини бир қатор сабаблар тезлашгирди, хусусан кўпгина мамлакатларда иқтисодий ислохотларнинг ўтказилиши, 90-йиллар бошида қарзларнинг қисқариши ва жаҳон бўйича фоиз ставкаларининг тушиб кетганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Хусусий маблағ оқими таркиби ҳам ўзгаришларга учради.

Кейинги үн йилликда жаҳон миқёсидаги умумий жамғарилган пул маблағлари кўпайиши мумкин, деб тахмин қилишга асос бор, чунки демографик омиллар дастлаб жамғарма меъёрини ўстиришга олиб келади, кейинчалик бой мамлакатларда аҳолининг қариб бориши даражасига қараб унинг меъёрини пасайтиради. 2010-йилга келиб саноати ривожланган мамлакатларда 40 дан 65 ёшгача бўлган аҳоли ҳиссаси (асл омонатчилар қисми) 40 дан 45 фоизгача кўпайиши, 20 дан 30 ёшгача бўлган шахслар (асл қарздорлар қисми)нинг қиёсий ҳиссаси 40 дан 34 фоизгача камайиши кутилади.

Аммо саноати ривожланган мамлакатлар бюджет тақчиллигининг ўзгаришлари ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу тақчилликнинг ортиши хусусий жамғармалардаги кутилаётган ўзгаришларни йўққа чиқариши ва фоиз ставкаларини кўпайтиришга олиб келиши мумкин. Агар кейинги пайтларда кузатилаётган АҚШ бюджет тақчиллигининг қисқариб бориш жараёни узоқ муддатли хусусият касб этмаса ва бошқа саноати ривожланган мамлакатларда ҳам тақчиллик янада камайиб бормаса бу мамлакатларда фоиз ставкалари тўхтовсиз кўтарилиб боради, бу эса барча ривожланаётган мамлакатлардаги меҳнаткашлар турмушига салбий таъсир кўрсатади. Саноати ривожланган мамлакатларда ходимларнинг пенсия фонди жами молия маблағининг 25 фоизини ташкил қилади ва қисман у, жамғармаларидан олинadиган даромаднинг ўсиши ҳисобига компенсация (товонамузд) оладилар. Жамғармалари оз бўлган ривожланмаётган мамлакат ходимлари бундан бебаҳра қолади.

Сармоянинг умумийлашуви унинг ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатларга қатта миқдорда узоқ вақт давомида, ўзаро фойдали асосда оқиб ўсиши туфайли ҳам рўй бериши мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда малакали ишчи кучининг тақомиллашган сармоя турлари билан таъминланиши меҳнат унумдорлигини оширишга олиб келади, барқарор узоқ муддатли инвестициялар эса ривожланган мамлакат-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛАРИ

Маълумот учун материал

Ўзбекистон Республикаси икки томонлама асосда инвестицияларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳамоя этиш тўғрисида битим имзолаган давлатлар:

Буюк Британия, Корея, АҚШ, Германия, Вьетнам, Хитой, Туркия, Польша, Покистон, Латвия, Финляндия, Туркменистон, Швейцария, Словакия, Франция, Миср, Грузия, Исроил.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ КИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

лардаги кексайиб борадиган ишчи кучига ўз пенсия фойдалардан максимал фойда олишга ёрдам беради. Савдонинг кенгайиб боришини ҳам қулай ваколатларнинг пайдо бўлиши деб қарамоқ керак: маблағ оқимлари ривожланаётган мамлакатларга савдонинг бу соҳасидаги янги имкониятларидан фойдаланишга ёрдам беради ва уларнинг оқилона ички сиёсат юритишдан манфаатдорлигини кучайтиради. Аммо капиталнинг кўчиши бир зумда рўй бермайди ва ривожланган мамлакатларда сезиларли ижтимоий барқарорликларга олиб келмайди.

Сиёсий таваккаллик мулоҳазалари келажакда сармоянинг оқиб кетишини камайтиради. Унинг кўпайиши эса ривожланаётган мамлакатларнинг олган қарзини тўлашга қодирлиги, қурбининг мустаҳкамланиб боришига боғлиқ бўлиб, ишнинг ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкин. Ўз қарзини тўлашга қурби етадиган оддий мамлакатда ташқи мажбуриятларининг экспорт ҳажмига нисбати 2:1 ни ташкил этади, энг яхши бўлганда 3:1 га етади. Кейинги коэффициентни ривожланаётган мамлакатлар қарздорлигини бехатар кўпайтиришнинг юқори чегараси деб қабул қилиш мумкин. Хатто агар ривожланаётган мамлакатларнинг барчаси бу чегарага беш йилда етиш учун етарли кредит ресурсларини жалб этганларида ҳам максимал сармоя оқими йилига 5 триллион долларни ташкил этган бўлар эди. (Молиявий воситаларга амалдаги талаб бундан анча камроқ бўлса керак, чунки қарзини тўлашга қодир кўпгина мамлакатлар, шу жумладан Корея Республикаси, Малайзия, Португалия, Таиланд жамғарма-инвестиция даврида шундай даражага эришдилар, эндиликда эса уларнинг ўзлари сармоя экспорт қиладиган мамлакатларга айланмоқда). Аммо бу ҳажмлар ҳам саноати ривожланган мамлакатлар кўламида унча кўп эмас. Кейинги 25 йилда ривожланаётган мамлакатларга кирган маблағнинг умумий (соф) суммаси саноати ривожланган мамлакатлардаги умумий ҳажмнинг атиги 2 фоизини ташкил этди.

Айрим ҳисоб-китобларга қараганда илгариги сармоя оқимининг ўртача ҳажми кўпи билан икки марта кўпайиши керак.

ХАЛҚАРО ҚЎШМА КОРХОНАЛАР

Халқаро интеграцияда қўшма корхоналар ва иштаб чиқаришлар ташкил этиш йилдан йилга тобора катта аҳамият касб этмоқда. Айниқса бу нарса ўтиш даври иқтисодиётига эга мамлакатлар учун муҳим, негаки халқаро шериклар билан кучларни бирлаштириш ўз маҳсулоти билан жаҳон бозорига кириб бориши имкониятларини очиб беради.

Албатта йирик ТМК лар хорижда бизнесни йўлга қўйишда турли вариантларни тағлаши мумкин: масалан, лицензиялаш, франчайзинг, бевосита экспорт, бевосита экспорт, савдо ваколатхонаси, компаниянинг тўлиқ эгаллигидаги иштаб чиқариш бўлими ва бошқалар. Аммо кейинги вақтларда фирмалар кўп ҳолларда кооперация стратегик уюшмалар каби механизмлар ёрдамида бевосита рақобатта қараганда кўпроқ фойда келтириши мумкинлигини англаб етмоқда. Стратегик уюшмалар (қўшма корхоналар, кооперация тўғрисида шартномалар) умумий стратегик мақсадлар сари ишлаётган фирмалар ўртасида шерикчилик муносабатларини ифода этади. Масалан, АҚШ компанияларининг стратегик уюшмалари компаниялар ўз хорижий филиалларига қараганда тўрт марта кўп. Халқаро қўшма корхоналар ҳозирги замон жаҳон иқтисодиётида стратегик кооперациянинг энг кўп тарқалган шаклига айланмоқда. 1980 йилдан 1989 йилга қалар уларнинг сони жаҳонда деярли ўн марта кўпайди.

Қўшма тадбиркорлик - икки ёки ундан ортиқ алоҳида ташкилотларнинг умумий стратегик мақсадларга эришиши учун уюшган амалий фаоллиги. Бунда мустақил корхоналар ташкил этилади, мулк, молиявий таваккаллик ва даромад эса ўзига мустақил бўлиб қоладиган барча иштирокчилар ўртасида тақсимланади. Мулккий ҳисса тақсимланмаган халқаро қўшма корхона амалда фақат шартнома муносабатлари (лицензиялар, маҳсулот етказиб бериш тўғрисидаги шартномалар ва ҳоказолар) асосида иш юритишади.

Халқаро қўшма корхоналар - қўшма корхонанинг бир гури бўлиб, унинг шериклари ёки муассасалари икки ёки ундан ортиқ давлатларда рўйхатга олинган бўлади. Ҳудудиди

Маълумот учун материал

Ўзбекистонда қўшма корхоналарнинг ташкил этилиши ва уларнинг жадал фаолияти мустақилликка эришилгандан кейин бошланди. 1996 йилда 2,5 минг қўшма корхона ишлади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, республикада қўшма корхоналарнинг ташкил этилиши икки томонлама вазифаларни ҳал этишга хизмат қилди: ишлаб чиқариш учун бирлашма берган афзалликлар билан бирга қўшма корхоналар давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришда муҳим роль ўйнади. Мустақил ташкилотга айланган қўшма корхоналар давлат мулкнинг бир бутунлигини парчалаб, бозор қонунлари бўйича ишлай бошлади.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЖАЛБ КИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

қўшма корхона фаолият кўрсатадиган давлат қабул қилувчи томон ҳисобланади. Қоидага кўра уларнинг шерикларидан биронтаси ҳам қабул қилувчи давлатнинг миллий корхонаси бўлмаслиги керак, аммо одатда худди шундай бўлади. Халқаро қўшма корхоналарнинг бошқа иқтисодий уюшмалардан асосий фарқи шундаки, бунда янги мустақил ишлайдиган бирлик ташкил этилади.

Ўзбекистонда чет эл инвестицияларини жалб этиш йўли билан бозор иқтисодиётига ўтишнинг қонуний-ҳуқуқий асослари яратилган. Улар Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларнинг ҳуқуқлари ва фаолияти имкониятлари тартибини белгилаб берадиган Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Қопунда, Президентнинг “Хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлаштириш тўғрисида”ги Фармонида, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12-мартдаги 55-сонли “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокида корхоналар ташкил этиш ва уларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида” қароридан асосланган.

Шунингдек, бир қатор фармонлар ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига кўра республикада чет эллик инвесторларнинг фаолияти учун қулай ҳуқуқий шароитлар яратилди, хусусан, республикада ишлаб топилган фойдани чет эл валютасига алмаштириш ва хорижга ўтказишни асослаштириш бўйича валютани тартибга солиш тўғрисида, таъқиқ иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, ажнабий фуқароларнинг уй-жой фонди, объектларини улар жойлашган ер участкалари билан бирга мулк қилиб олиш имкониятларини яхшилаш, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларда меҳмонхона ва сайёҳлик бизнеси соҳаларида эркин иқтисодий ҳудудлар барпо этиш амалда жорий этилди.

Чет эллик инвесторларга кенг кафолатлар яратилган:

- сиёсий таваккалчиликдан суғурталаш таъминланган (бу мақсадлар учун республикада “Ўзбекинвест” миллий суғурта

компанияси фаолият кўрсатади, “Ўзбекистон-Интернейшнл” халқаро компания ташкил этилган);

- национализация ва реквизиция қилинишдан;
- иқтисодий фаолият натижасида олинган фойда ва бошқа маблағларни чет эл валютасида чет элга ўтказиш;

- фойдани республика ҳудудига қайта инвестиция қилиш ёки ўз иштиёрига кўра бошқа мақсадларда фойдаланиш;

- хорижий инвестицияларга нисбатан республикада кейинчалик қабул қилинган қонун ҳужжатлари инвестициялаш жараёнларини ёмонлаштирадиган бўлса инвестициялаш пайтида амалда бўлган қонун ҳужжатларидан 10 йил давомида фойдаланиш;

- давлат идоралари томонидан чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларини камситувчи меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган тақдирда уларга етказилган зарарни суд йўли билан тўлаш (қоплаш);

- экспортга мўлжалланган ва импортнинг ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар учун ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадларида солиқ кредитлари олиш ҳуқуқи берилади, яъни фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, ер солиғи бўйича бюджетга тўланадиган тўловларни икки йилгача кечиктириш;

- устав фондида чет эл инвестицияси ҳиссаси камида 500 минг АҚШ доллари бўлган корхоналарни мол-мулк солиғи тўлашдан озод этиш;

- экспортга мўлжалланган ва импортнинг ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган чет эллик муассасаларга тегишли корхоналарга хом ашё ва материаллар, бутловчи қисмлар ва технологик ускуналар сотиб олиш учун сўмдан маблағларни эркин муомаладаги валютага кафолатли ва ўз вақтида алмаштириш, шунингдек фойда ва дивиденднинг алмаштирилишини таъминлаш.

Чет эллик инвесторлар учун **бир қатор ҳуқуқий ва иқтисодий имтиёзлар** белгиланган. Жумладан:

- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни ҳеч қандай лицензиясиз ва тўсиқсиз олиб чиқиб кетиш;

- чет эл инвестициялари иштирокида фаолият қилаётган корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни ва технологияни янгилаш учун қайта инвестицияланадиган қисмини солиқ тўлашдан озод қилиш;

- ажнабий юридик ва жисмоний шахсларнинг давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнига, шу жумладан уларга кенг доирадаги кўчмас мулкни сотиш ва хусусийлаштириладиган корхоналар акцияларининг 100 фоизига қадар миқдорини сотиб олишларига эркин киришини таъминлаш.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ислохотларни ўтказиш бориб, халқаро меҳнат тақсими қулайликларидан кўпроқ фойдаланишга интилоқда, ажнабий тадбиркорлар учун қулай инвестиция муҳитини яратмоқда.

Мамлакат учун чет эл инвестицияларини жалб этишнинг устувор соҳаларига қўйилаётган киради:

- агросаноат мажмуини ривожлантириш, бу эса пировардида аҳолининг меҳордаги турмуш фаолиятини таъминлаш имкониятларини яратади;

- саноатнинг устувор соҳаларини, ёқилғи-энергетика мажмуини жадал ривожлантириш, халқ хўжалигининг имфан талаб тармоқларида ишлаб турган қувватларни янгилаш ва янгилашни барпо этиш, республиканинг импортга қарамлигини камайитириш;

- экспорт салоҳиятини кучайтириш ва маҳсулотларининг рақобатбардошлигини кўтариш, экспортда машинасозлик техника маҳсулотлари, тайёр маҳсулотлар ҳиссасини ва ҳажминини кўпайтириш, газ конденсати хом ашё базасини ўзлаштириш, кимё маҳсулотлари, ўғитлар экспортини кўпайтириш;

- кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш, қадимги хунарманд ва анъанавий хунармандчиликни тиклаш;

- Марказий Осиё бозорини ривожлантиришда иштирок этиш, шу минтақадаги корхоналарнинг ҳамжорлиги учун зарур

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

бўлган иқтисодий ва ташкилий шароитларни барпо этиш, ўзaro манфаатли объектларни ҳамкорликда қуриш ва тиклаш.

Чет эллик инвесторларни иқтисодий ва ташкилий барқарорлаштириш ва янада ривожлантириш республика дастурини амалга оширишга жалб этиш, ўзини тез оқлайдиган ишлаб чиқариш лойиҳаларини амалга ошириш учун ажнабий тадбиркорлар ва халқаро ташкилотлар томонидан инвестиция фондлари ташкил этиш айниқса муҳим аҳамиятга эга. Бу мақсадлар йўлида инвестицияларнинг турли манбааларидан ва унинг узоқ ҳамда қисқа муддатли кредитлар, тўғри қарзлар, дотациялар, ишлаб чиқариш-тижорат фаолиятини ривожлантиришда улушбай иштирок этиш каби шакл ҳамда усулларидан фойдаланилмоқда.

Юқорида баён этилган мулоҳазаларни эътиборга олиб чет эл сармояси бизнинг иқтисодий ислохотларимизга қандай ёрдам беришга қодирлигини кўриб чиқамиз.

Хорижий давлатлардан янги инвесторларни жалб қилиш республикани ёқилғи билан таъминлашдаги аҳволни, биринчи навбатда нефть ва газ саноатини барқарорлаштиришга имкон беради. Турли давлатлар билан амалий муносабатлар 1994 йилда Ўзбекистонни нефть экспорт қилувчи мамлакатлар қаторига олиб чиқади. Фақат яқинда очилган икки нефть конини ишга туширишни молиялаш, табиий газ нархини жаҳон нархларига тенглаштириш (бу ишлар ҳам янги капитал маблағлар талаб этади) газни қўшимча экспорт қилишдан олинадиган соф фойдани жорий йилда юзлаб миллион долларга етказиши мумкин.

Чет эллик инвесторлар иқтисодий таркибий ўзгаришларни ўтказиш сисъатини амалга оширишда, техника ва технологияни янгилаш жараёнини жадаллаштиришда, биринчи навбатда ишлов берувчи тармоқларни (айниқса иқтисодийнинг истеъмол соҳасида) ривожлантиришда катта ёрдам кўрсатиши мумкин.

Республика халқ хўжалигида машинасозликнинг қийсий ҳиссасини ошириш бўйича қисқа муддатли ва узоқ муддатли

лойиҳалар амалга оширилмоқда. Бу муаммонинг нақадар ҳаётий аҳамиятга эга эканлигини шундан кўра бўладикки, 1992 йили бу тармоқнинг Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот таркибидаги ҳиссаси тахминан 4 фоиз эди, ҳолбуки, ҳозирги замонавий иқтисодиёт учун бу фоиз 20 га тенг (МДХ мамлакатлари учун ўртача 12). Бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, республика учун анъанавий машинасозлик кичик тармоқларида (пахтачи шкни механизациялаш, мелиорация ва ирригациянинг техника воситалари) вужудга келган вазият туфайли сифати паст ва қиммат турадиган техника Фарб ҳамда Америка намуналари билан рақобат қила олмайди.

Чет эл инвестицияларини жалб этадиган яна бир муҳим соҳа кимё саноати. Бу саноат тармоғининг Ўзбекистонда истиқболи катта.

Ажнабий шериклар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш, етиштирилган маҳсулотларнинг сақлағишини ва уни истеъмолчига етказишни таъминлашда кўп иш қилишлари мумкин. Хўжаликларда шу мақсадлар учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашнинг моддий базаси яратилмоқда, консервалар, колбаса ва бошқа гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган механизациялашган цехлар қурилмоқда.

Хорижий фирмалар, халқаро ташкилотлар бу йўналишларнинг барчаси бўйича йирик инвестиция лойиҳаларида иштирок этиб, махсус кредитлар ажратмоқда. АҚШ, Германия, Франция, Туркия, Европа тикланиш ва тараққиёт банки энг янги асбоб-ускуналар ҳамда технологияларнинг катта миқёсда импортини молиялаш бўйича битимларни имзолади.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки билан инвестиция алоқалари айниқса жадал ривожланмоқда. Бу банк бир неча кредит йўлларини очди. Хусусан, тайёрланган лойиҳаларда пахтаги жаҳон банки талабларига жавоб берадиган тайёр маҳсулотга қадар қайта ишлашнинг жами босқичлари-

ни ўз ичига оладиган энг янги технологияни жорий этиш назарда тутилган.

Истеъмол бозорини барқарорлаштиришда, республика иқтисодиётида монополизмни бартараф этишда, рақобатни ривожлантиришда, янги иш ўринларини барпо этишда кичик тадбиркорликнинг қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини тақрорлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Европа тикланиши ва тараққиёт банки кичик тадбиркорликни ривожлантириш учун махсус кредит йўлини очди (ўрта хусусий бизнес ҳам киритилган). Унга мувофиқ республика Миллий банки 10 йилга 60 миллион доллар олади. Лойиҳанинг диққатга сазовор томони шундаки, МДХ худудила биринчи бўлиб халқаро молия ташкилоти ажратган бу қадар катта маблағни бошқариш бизнинг банкимизга ишониб топширилди.

Худди шу каби Европа тикланиш ва тараққиёт банки амалиётида биринчи марта ушбу лойиҳа бўйича фаолияти ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг тайин бир вазифаларини ҳал этишда муҳим аҳамиятга эга бўлган кичик корхоналарнинг устав капиталини молиялаш учун фонд (миқдори 2,5 млн доллар) барпо этилди. Япония ҳукумати эса бу кредит йўлига хизмат кўрсатиш бўйича услубий ёрдам тариқасида Миллий банкка 1 млн доллар миқдорида маблағ ажратди.

4.3. Чет эл сармоясини қимматли қоғозлар бозори орқали жалб этиш

Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозори, хусусан, акциядорлик жамиятларининг акциялари бозори ғоят жадал ривожланмоқда. Республика иқтисодиётида акциялар сотиш орқали жалб этиладиган чет эл инвестициялари муҳим аҳамиятга молик бўлиши учун тегишли шароитларни таъминлаш керак. Бунинг учун (республика қимматли қоғозлар бозорида) зарур бўлган **асосий шароитларга** қуйидагилар кирди:

- * барқарор молиявий кўрсаткичларга эга акциядорлар жамиятларининг етарли миқдорда бўлиши;
- * акцияларни ҳисобга олиш, рўйхатдан ўтказиш ва сақлаш тизимининг мавжуд бўлиши;
- * қимматли қоғозларнинг ташкил этилган бозори-фонд биржасининг фаолият кўрсатиши;
- * қимматли қоғозлар билан операцияларни халқаро талабларга мувофиқ ўтказиш;
- * сотиладиган қимматли қоғозларнинг юқори ликвидли бўлиши.

1996 йили Ўзбекистонда 4500га яқин акциядорлар жамияти фаолият кўрсатди. Уларнинг аксарият кўпчилигини очик жамиятлар ташкил этади. Фонд биржасида 2500 акциядорлик компанияларининг акциялари сотиш учун қўйилди. Шундай қилиб, миқдорий жиҳатдан олганда чет эллик инвесторларни кенг жалб этиш учун асос яратилди.

Республикада акциядорлар жамиятларини ташкил этиш билан бир пайтда қимматли қоғозларни ҳисобга олиш, рўйхатдан ўтказиш ва сақлаш билан шуғулланадиган Миллий депозитарийни ташкил этишга жиддий эътибор берилди. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган Миллий депозитарий техник жиҳозланиши ва мутахассисларининг савияси даражаси жиҳатидан жаҳон талабларига тўлиқ жавоб беради.

Республика Биржа маркази ташкил этилди. Фонд биржаси ҳам шу ерга жойлашган. Компьютерлаштириш, ҳисоблаш техникаси билан жиҳозланиш даражаси, Ер йўлдошлари орқали алоқа, телекоммуникация тизими жиҳатидан Ўзбекистон фонд биржаси Марказий Осиё минтақасида ва МДХ мамлакатларида ўхшашли йўқ ягона.

Қимматли қоғозлар билан операцияларни амалга оширишда халқаро андозаларни жорий этишнинг мураккаб томонлари бор. Қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган операциялар тўғрисидаги ҳам халқаро, ҳам ички жами ахборотлар учун умумий бўлган андозалар англашилмовчиликларни бартараф этиши, битимлар тўғрисидаги ахборотни нотўғри бериш билан боғлиқ та-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЖАСЕ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Маълумот учун материал

Лондондаги Bazing Securities Ltd нинг ажратилган ре-
жалаштириш бўлими бошчилиги Майкл Хауеллнинг ҳисобла-
рига кўра 1993 йили АҚШ, Ғарбий Европа ва Япониядаги
инвесторлар Латин Америкаси, Шарқий Европа ва ҳатто Аф-
рика фирмаларининг қимматли қозғолига рекорд сумма -
тахминан 40 млрд. доллар қўйдилар. 1994 йилда ҳам улар-
нинг иштаҳалари бироз пасайган бўлса-да, барибир улар-
нинг шу мақсадлардаги сарфи 30 млрд. доллардан кўпроқ
бўлди.

Тайванда чет элликларга ҳар қандай корхонанинг энг
кўпи билан 10 % акцияларини сотиб олишга руҳсат этила-
ди, шу сабабли инвестор бўлишни истаганлар аксарият
“қўрмоқ бору, емоқ йўқлигидан” афсусланиб қоладилар,
холос. Корея Республикасида ҳам қонун талаблари қаттиқроқ.
Бу мамлакатда миллий компанияларнинг акциядорлик ка-
питалида хорижий инвесторларнинг иштироки 1992 йилда
3 млрд. доллардан 1993 йилда 7 млрд. долларга етди, аммо
уларнинг биржада рўйхатга олинган оддий акцияларнинг
умумий қийматидаги ҳиссаси ҳозир ҳам 10 % дан ошмайди.
Иш шунга бориб етдики, айрим катта нуфузли фирмалар-
нинг қимматли қозғоли катта устама нархлар билан соти-
лади. Айниқса Samsung Electronics Co ва Hyundai Motor Co
нинг кундан кунга нархи ошиб бораётган акцияларига талаб
катта.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Маълумот учун материал

Женева (Швейцария)да жойлашган Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) стандартларни бошқарадиган миллий ташкилотларнинг давлатлараро Федерацияси ҳисобланади. ISO нинг мақсади - амалий ҳаётнинг жами муҳим соҳалари бўйича халқаро андозаларни ишлаб чиқиш ва уларни қўллашга ёрдам беришдан иборат. Бу андозалар экспертлардан иборат техника қўмиталари томонидан ишлаб чиқилади. Экспертларни санъатнинг тегишли тармоқлари таклиф этади. ISO аъзоси бўлган ҳар қандай ташкилот, ўзи истаса, техника қўмитасида иштирак этиши мумкин.

Андоза тайёрлангандан кейин унга қабул қилиш ва жорий этишдан олдин ISO таркибининг 75 фоизи андозани қабул овоз бериши керак. ISOнинг ўзи андозаларни маромида тайёрлаш ва уларни нашр этишни таъминлаш билан чегараланади. Бу билан жами иштиракчи томонларнинг манфаатларини ҳисобга олиш йўли билан андозаларни бевақт жорий этилишига уран қолмайди.

ISO амал қиладиган тамойиллардан бирп мавжуд миллий тизимларни иложи борича сақлаб қолишдан иборат. Бу эса мавжуд бозорларда фойдали тартиб-қоидалар ва қимматли иш тажрибаларини сақлаб қолишга, айни пайтда мавжуд форматлар (ўлчамлар) ва тартиб-қоидалардан фойдаланадиган янги тизимларни жорий этишга имкон беради.

Қимматли қозоннинг андозаси халқаро идентификациялаш (бир хиллаштириш) тартиб рақами (номери) (ISIR) (ISO андозаси 6166) барча халқаро биттишуларда қўллаш учун ишлаб чиқилган. Агар андоза масъул миллий ташкилот томонидан мавжуд ҳисобланса, ундан икки биттишларда ҳам фойдаланиш мумкин. Ҳар бир мамлакатда ISIN фақат шу жараёнга масъул бўлган ягона миллий вакиллик томонидан берилиши керак. ISIN уч таркибдан: олд қўшимча, асосий номер ва назорат рақамидан иборат. Олд қўшимча икки ҳарфдан иборат бўлиб, мамлакат қолини (ISO нинг 3166 андозаси) кўрсатади. Жами мажбурий тизим (қарзи йўқ) қимматли қозонларнинг мамлакатни қимматли қозонлар эмитенти расмий рўйхатга олинган ёки элемент расман жойлашган мамлакат ҳисобланади. Қардорлик қозонларидаги мамлакат қоли код берган вакиллик жойлашган мамлакатни кўрсатади. Олд қўшимчадан кейин туралиган асосий номер 10 символ (ҳарфлар ва рақамлар)дан ташкил топади. Агар имкони бўлса бу қимматли қозоннинг мавжуд миллий тартиб рақамини бўлиши лозим. Агар миллий тартиб рақами тўққизтадан кам символдан иборат бўлса, олпига уни ўнга сўйковга қадар тўлдирилиган ноллар қўйилади. ISIN оқирдан назорат рақами "икки қарра қўпайтирмақ - қўшмоқ икки қарра қўпайтирмақ" қоидага мувофиқ 10 модули бўйича ҳисоблаб чиқарилади. Бу рақам ISIN нинг ҳақиқийлигини кўрсатади.

Қимматли қозонлар билан ўтказилган операциялар тўғрисидаги ҳабарлар турлари учун ҳам андоза схемалар бор (ISO андозаси 7775). Хабарнинг ҳар бир тури тоифаси, гуруҳи ва турини кўрсатадиган уч рақамдан иборат код билан берилади. Қимматли қозонлар билан ўтказилдиган барча операциялар умум тоифа 5 рақами билан кўрсатилади. Бу тоифа гуруҳларига қўйиладиган қиравди: харид/сотини; харид/сотини тасдиғи; олиш/етказиб бериш учун буйруқ; олиш/анлик/етказиб беришнинг тўғрисида тасдиқлар/хабарнома; пул ва фонд операциялари; маъмурий ахборотлар; сертификатларни тасдиқлаш, ўзгартириш ва уларнинг тартиб рақамлари; ва бошқалар. Ҳар бир гуруҳда бир неча турлар бўлади. Масалан, олиш/етказиб бериш гуруҳи қуйидагича тақсимланади: қимматли қозонга тегишга олиш; ҳақни тўлаб олиш; тегишга етказиб бериш ва ҳақ бадалга етказиб бериш. Ҳар қандай томон уч рақамдан иборат ISO қолидан фойдаланиб йўриқномадан бериши ва амалга ошириладиган операциялар турини ифодалаши мумкин.

ваккаликни камайтириши ва шу билан чет эллик инвестицияларнинг миллий қимматли қоғозлар бозорида самарали иштирок этишга ёрдам бериши лозим. Айрим андозалар Халқаро андозалаштириш ташкилотн томонидан ишлаб чиқилди.

Бу ташкилот (ISO) андозаларига тўлиқ ўтин қимматли қоғозлар бозоридаги битишувлар тўғрисидаги чала ёки нотўғри ахборот билан боғлиқ муаммоларни камайтиришга хизмат қилади. Бу эса солиштириш тизими самарадорлигини оширади, тезроқ ва аниқ, батартиб ижрога шароит яратади.

Ўзбекистонда қимматли қоғозлар савдоси бўйича ҳужжатларни андозалаштириш билан бирга айни пайтда чет эллик инвесторларга ишлаб турган акциядорлар компаниялари ҳақида маълумотлар бериш борасида чора-тадбирлар кўрилмақда. Худди шу мақсадларда “Ўзбекистоннинг энг яхши 500 акциядорлик жамиятлари” маълумотномаси (рус тилида) нашр этилди ва бу нашр жаҳон мутахассислари назарига тушди.

Чет эл инвестицияларини жалб этишда мамлакатимиздаги истиқболли акциядорлик компаниялари акцияларининг халқаро қимматли қоғозлар бозорига чиқиши ҳам муҳим босқич бўлиши керак. Бу масалани ҳал этиш бўйича Қимматли қоғозлар бозорини мувофиқлаштириш маркази Германия қимматли қоғозлар институти, Истанбул, Франкфурт-Майн, Токио фонд биржалари билан ҳамкорликда иш олиб борлмақда.

Фонд биржасида қимматли қоғозлар савдосидан ташқари республикамызда тўғридан-тўғри шартномалар асосида акциялар билан савдо қилиш, яъни акцияларни биржадан ташқаридаги бозорда сотиш жадал ривожланмоқда. Бунинг ўзига хос томони шундаки, акциялар мажмуасини сотиб олиш билан бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун қўшимча инвестициялар жалб этишга ёрдам берадиган шартномалар ва контрактлар тузилади.

Шу фикрни бир қадар ривожлантирайлик. Давлат корхоналари ўрнида ташкил топаётган очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари акциялари сотилишини тезлаштириш учун бундай корхонанинг умумий қийматини баҳолаш бухгалтер-

рия маълумотлари бўйича ўтказилади. Объектнинг муайян капитал сарфлар қилиб эришиши мумкин бўлган реал бозор қиймати инвестицияларни жалб этиш учун қўшимча омил бўлиб қолади. Шу сабабли харидор ҳам, сотувчи ҳам объектнинг ҳақиқий қиймати жами акциялар мажмуасининг номинал қийматидан катта эканлигини билади. Корхона эгалари-сотувчилар шундан фойдаланиб инвесторга ўз акцияларини сотиб олганидан кейин корхона жаҳон бозоридида рақобатбардош ҳамда инвесторнинг харажатларини қоплайдиган даражада фойда бериши учун қўшимча капитал маблағлар сарфлашни таклиф этадилар. Масалага бундай ёндашув акцияларга харидор бўладиганларга ҳам маъқул келади.

1995-96 йилларда Ўзбекистонда биржадан ташқаридаги бозорда корхоналарнинг 2,0 миллиард сўмдан ортиқроқ акциялари сотилди. Уларни сотиб олган компаниялар орасида жаҳонга машҳур “БАТ” гуруҳи (ҳалқаро корпорация) ва унча йирик бўлмаган “Унимант Гмбх” (Германия), “Патис Централ Эйша” (Буюк Британия) каби компаниялар бор. Акциялар мажмуаси орқали чет эл инвестицияларини жалб этишнинг самарали йўлларида бири махсус инвестиция фондларини ташкил этиш ҳисобланади. Республикада мажмуаси 150,1 млн. доллар бўлган Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Марказий Осиё-Америка фонди, инвестиция мажмуаси 100 млн. доллар бўлган Марказий Осиё инвестиция компанияси, инвестиция капитали 800.0 млн. доллар бўлган Малайзия компаниялари гуруҳи, Покистон фонди ва бошқалар ўз фаолиятини бошлади.

Шуни таъкидлаш лозимки, жалб этилаётган инвестиция компанияларининг нуфуз-салоҳияти фоят баланди. Масалан, Марказий Осиё инвестиция компанияси Жерсида жойлашган ва Ирландия фонд биржасининг аъзосидир. Уни “Жон Говет ва Ко Лимитед” (Жерси) компанияси бошқаради. Бу компания Британия қироли оиласи молиясини ҳамда “Ориентал” инвестиция компаниясини бошқарадиган энг йирик “Жон Говет Групп” компаниясининг аъзоси.

Марказий Осиё инвестиция компаниясининг инвес-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

торлари “Фи делити” (жаҳондаги энг йирик фонд-менежер) ва “Меркьюри (Европадаги энг йирик фонд-менежер) каби нуфузли молия муассасаларидир.

Ўзбекистон томонидан бу фонд билан ишлаш учун 100 акциядорлик компаниялари тайёрланди. Ишлаб чиқаришга инвестиция қилинганидан кейин бу компанияларнинг акцияларини халқаро савдога чиқариш мўлжалланган.

Талбиркорликни қўллаб-қувватлаш Марказий Осиё Америка фонди АҚШ ҳукумати қарори билан 1994 йил июль ойида Марказий Осиёдаги беш республикада хусусий соҳани ривожлантиришга қўмаклашиш мақсадларида таъсис этилган.

Бу фонд ва бунга ўхшаш ишлаб турган талбиркорликни қўллаб-қувватлаш тузилмаларига (улар дастлаб 1989 йилда Шарқий Европа демократиясига мадад актига мувофиқ ташкил этилган) машғур ишбилармонлар ва илмий доиралар вакиллари билан иборат хусусий директорлар Кенгаши раҳбарлик қилади. Кенгашни тажрибали халқаро раҳбарлар гуруҳи бошқаради.

4.4. Чет эл инвестициялари ва кўчмас мулк

Чет эл инвестицияларини жалб этишдаги самарали усуллардан бири кўчмас мулкни сотишдир. Уни амалга оширишда асосан бевосита савдо, инвестиция танлов (конкурс)-лари ва кимощди савдолари ўтказилади.

Объект бирон бир сабабга кўра конкурс ёки кимощди савдога қўйилмайдиган кўчмас мулк, уни шундай сотиш давлатга ёхуд эгасига фойдали бўлса ажнабий харидорга бевосита сотилаверади. Ўзбекистонда шу тахлитда самарали амалга оширилган савдога мисол қилиб Тошкентда сотилган меҳмонхона комплексини айтиш мумкин.

“Ўзбектуризм” миллий компанияси бу комплексни Индонезиянинг “Баكري Инвестидо” корпорациясига 38.0 млн. АҚШ долларига сотди. Объект қийматига у жойлашган ер қиймати ҳам қиради. Бу савдода ажнабий харидор юз фоиз мулк эгаси бўлди.

ХАВҚАРО ҚИБЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАТБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Республикада инвестиция танловларида кўчмас мулк объектларини сотиш “Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”-ти қонунларига мувофиқ ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан тасдиқланган Низом асосида иш олиб борилади. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, унинг ҳудудий бошқармалари, шунингдек корхонанинг ўзидан чиқиши мумкин. Инвестиция танловлари бўйича сотишга қўйиш ҳақидаги қарорни Давлат мулки қўмитаси ёки унинг ҳудудий бошқармалари чиқаради.

Табаббукор Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасига ёки унинг ҳудудий бошқармаларига талабнома беради. Талабномага давлат мулки объектларини қиммати савдои ёки танлов бўйича хусусийлаштириш тўғрисидаги Низомда белгиланган ҳужжатлар мажмуини ва объектнинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари тўғрисидаги ахборот илова қилинади.

Ҳар бир лойиҳа бўйича ахборот беришда объектнинг ўзига қараб ёндашиши талаб этилади, умуман олганда эса, агар гап ишлаб чиқариш объекти ҳақида бўлса, қўлидаги ахборот берилади:

1. Лойиҳа номи

2. Ишлаб чиқариш учун таклиф этиладиган товарлар, иш, хизматларнинг (бундан кейин матнда “товарлар”) номи ва қисқа тавсифи

3. Таклиф этиладиган технология, ускуна-жисҳозлар, зарур хом ашё материаллар ва бошқа ресурслар, кооперация бўйича алоқаларнинг қисқа тавсифи.

4. Потенциал истеъмолчиларнинг ва мўлжалдаги сотиш бозорининг, шу жумладан хориждаги бозорларнинг қисқа тавсифи.

5. Шу сингари товарларга ёки таклиф этилаётган ишлаб чиқариш технологиясининг, қўлланилаётган технологиядан фарқларига тавсиф.

6. Уҳлаш товарлар нархи (шу жумладан ички ва ташқи бозорлардаги).

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

7. *Ишлаб чиқариш учун таклиф этилаётган товарларнинг мўлжалдаги нархлари.*

8. *Кутиладиган натижалар.*

Инвестор учун лойиҳанинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган экология, эстетика ва бошқа қисмларига оид алоҳида талаблар мажбурий ҳисобланади. Инвестиция лойиҳасини техник-иқтисодий асослаш ихтиёрий шаклда тақдим этилади. Унда лойиҳани амалга оширишнинг тахминий муддатлари (унинг боши ва охири, фойда олишнинг бошланиши, инвестицияларни қоплаш муддати) кўрсатилади.

Инвестициялар миқдорини асослаш бандма-банд тасдиқланиши лозим:

1. *Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича мўлжалдаги харажатлар (минг сўм, минг доллар).*

2. *Молиялаш манбалари.*

3. *Харажат турлари:*

- *илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик, лойиҳа-қидирув ишлари ва экспертизани ўтказиш;*

- *ер участкаси сотиб олиш ёки ер участкаси учун ҳужуж олиш;*

- *бинолар ва иншоотлар қуриш;*

- *машина ва ускуна-жиҳозлар сотиб олиш;*

- *патентлар, лицензиялар сотиб олиш;*

- *табиат муҳофазаси тадбирларини ўтказиш;*

- *корхонанинг ўз айланма маблағларини шакллантириш; бошқа тадбирлар.*

Танлов қатнашчилари ҳам молиялаш манбаларини кўрсатишлари лозим.

Ўзбекистонда қўчмас мулк объектларини кимошди савдосида сотиш Адлия вазирлиги томонидан идоралар меъёрий ҳужжатларининг ягона давлат реестрига киритилган меъёрий ҳужжатларига мувофиқ ўтказилади. Республикада объектларни кимошди савдоларида сотиш Низоми халқаро қоидаларга мувофиқ ишлаб чиқилган. Бу ҳужжатларни тайёрлашда АҚШнинг халқаро тараққ-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

ийёт вакиллиги жаҳонга машҳур “Прайс Уотерхаус” фирмаси орқали катта ёрдам берди. Бу фирма, шунингдек Республика кўчмас мулк биржасига кўчмас мулкни кимошди савдоларида сотиш тажрибаларини эгаллашда катта кўмак берди. Ўзбекистонда ўтказилаган биринчи кимошди савдоларида халқаро экспертлар, мутахассислар, дипломатик корпус вакиллари иштирок этиб, жаҳон амалиётида қабул қилинган кимошди савдоси қоидаларига риоя қилинганининг шоҳиди бўлдилар.

Хорижий харидорларнинг кимошди савдоларида иштирок этиш тартиби ҳам барча қатори.

Кимошди савдолари ёки танловларда чет эллик инвесторлар қатнашмайдиган бўлса, объектларнинг қиймати Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасида баҳоланади.

Ўзбекистон Республикасиининг, юридик ва жисмоний шахслари (чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналардан ташқари) кимошдида ютиб чиқсалар, савдо объектини миллий валютага оладилар. Ажнабий юридик ва жисмоний шахслар гаров пули ва сотиладиган объект қийматини эркин муомаладаги валютада кимошди савдоси ўтказилган кундаги биржа курси бўйича ҳисоблаб тўлайди. Кимошди савдосида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар қатнашган ҳолларда гаров пули ва сотиладиган объект қийматининг бир қисми ўзбекистонлик томоннинг қўшма корхонадаги ҳиссабай иштирокига муносиб ҳолда миллий валютада, қолган қисми ажнабий иштирокчининг ҳиссабай иштирокига муносиб ҳолда эркин муомаладаги валютада, кимошди савдоси ўтказилган кундаги биржа курси бўйича, миллий валютага айлантириб ҳисоблаб тўланади.

Белгиланган муддатлар ва тўлаш шаклларига мувофиқ харидор давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушадиган маблағларнинг жамғарилиши учун шартнома билан белгиланган хусусийлаштирилган объектнинг гаров ҳақи ажратилган тўлиқ

суммасини махсус ҳисобвараққа ўтказиши шарт. Харидорнинг объект ҳақини тўламаслик ёки тўловни кечиктирганлиги учун жавобгарлиги олди-сотди шартномалари қоидалари билан белгиланиши керак. Сотувчи белгиллаган кимошди савдоси шартларига мувофиқ харидорга объект қийматини тўлашда муддатлар кечиктирилиши мумкин. Бундай ҳолда харидор объектни сотувчи белгилайдиган шаклда ва муддатга суғурталашни керак.

Республикада кўчмас мулкни сотишни амалга оширадиган **бош идора** - Республика кўчмас мулк биржаси ҳисобланади. Биржа реклама ишларини олиб боради, объектни савдога тайёрлаш ишлари билан шуғулланади, танловлар, тендерлар, кимошди савдолари ўтказди.

1995-96 йилларда биржа орқали чет эллик инвесторларга 100,0 млн. сўмга турли объектлар сотилди. Харидорлар орасида дипломатик корпус вакиллари, хорижий концернлар ва компаниялар, халқаро қўшма корхоналар бор. Сотиладиган объектлар рўйхатида меҳмонхоналар, дўконлар, ёнилғи қуйиш тармоқлари, маъмурий бинолар ва бошқалар мавжуд.

Республика кўчмас мулк биржаси чет эллик инвесторларнинг қизиқишларини, мамлакатимиздаги ва чет эллардаги кўчмас мулк бозоридаги ҳолатни ҳар томонлама ўрганади. Бундан ташқари Республика кўчмас мулк биржаси ва унинг вилоятлардаги бўлимлари яқин ҳамда узоқ хориждаги шериклар билан қўшма корхоналар ташкил этган. Бу тузилмалар ҳам кўчмас мулк бозорини ривожлантиришга хизмат қилади.

4.5. Инвестиция муҳити

Хусусий сармоянинг ривожланаётган мамлакатлар оламига сўнгги тўлқини асосан иқтисодий тараққиётда ютуқларга эришган мамлакатларга етиб келди. Бошқа мамлакатлар ҳам худди шундай фойда кўришлари мумкинми?

Улар капитални жалб этиш учун алоҳида ён беришларга рози бўлишлари керакми? Кўпгина мамлакатларда реал солиқ имтиёзлари ва бошқа рағбат омиллари тақлиф этилади, лекин сармояни инвестиция муҳитининг бу унсурлари қизиқтирмайди.

Хорижий сармоя эгалари потенциал инвесторлар биринчи навбатда фойда олишдан манфаатдор, аммо таваккаллик уларни жиддий хавотирга солади. Улар учун **асосий ўзига тортадиган омиллар** ривожланган инфратузилма, ишончли ва малакали меҳнат ресурслари, даромад ва капитални чет элга ўтказиш (репатриация) ҳуқуқининг кафолатлари, шунининдек ижтимоий ва сиёсий барқарорликдан иборат.

Трансмиллий корпорациялар ва мажмуали инвесторлар ўз қарорларида ишончли молиявий бошқариш анъаналарига ва умумжаҳон бозорлари билан теран ҳамда мустақам алоқаларга катта эътибор беради, бир марталик фойдали битим имкониятлари эса уларни унча қизиқтирмайди.

Сармоянинг бир мамлакатдан иккинчисига кўчиб ўтиши тарихида сабоқ бўладиган мисоллар жуда кўп. Хусусан чет эллик инвесторларга ҳаддан ортиқ имтиёзлар яратиб бериш меҳнат бозоридаги кучайиб борадиган дуализмдан жабр кўрадиган вазиятга олиб келиши мумкин. Бундай ҳодисадан илгари чет эл маблағ эгаларига алоҳида имтиёзлар ва ҳимояланган бозорни тақлиф этган Бразилия ва Миср каби мамлакатлар зарар кўрди. Меҳнаткашларга нисбатан жазо чораларини қўллаш сиёсати ҳам узоқ сақланиб қолиши мумкин эмас, чунки эртами-кечми бундай сиёсат ижтимоий беқарорликка олиб келади.

Капиталнинг қочиб кетиши бемалол амалга ошса бўладиган имкониятга айланади, шу жумладан миллий капитал ҳам ўз мамлакати дан қочиб кетиши мумкин. Одатда тартибга солиш чора-тадбирлари капитал ҳаракатининг кўпгина йўлларини тўсишга қодир эмас. Лотин Америкаси, Яқин Шарқ, Саҳрои Кабирдан жанубдаги Африка мамлакатлари-

нинг кўпчилигида 80-йиллардаги қарз танглиги даврида амал қилган назорат механизмлари умумий захиранинг 10-20 фоизига эквивалент бўлган капиталнинг оммавий қочини (оқиб кетиши)ни тўхтата олмади. Бу эса ички иқтисодий таназзулни янада чуқурлаштиради ва иш ҳақининг пасайиши суръатларини тезлаштирди.

Бугунги кунда бевосита инвестициялар оқими фойда олишнинг янги имкониятларига чаққон юз ўтиради ва шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш иш ҳақи потенциал меҳнат унумдорлигига қараганда паст бўлган жойга кўчмоқда.

Мамлакатнинг чет эл маблағининг ТМК кучоқ очиб фойдаланишига тайёр турган ички бозордаги ҳомийлик ҳисобига эмас, балки оқилона иқтисодий тамойиллар асосида жалб этиши ғоят муҳимдир.

Илгари бевосита чет эл инвесторлари асосан йирик ва бой ички бозорларга эга бўлган АҚШ, Буюк Британия каби мамлакатларга борар эдики, бевосита чет эл инвестициялари ҳажми билан аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад ўртасидаги чамбарчас боғлиқлик бунга далил бўла олади. Кейинги вақтларда маблағ ҳаракатида арзонроқ экспорт базасини излаш кузатилади, бевосита чет эл инвестицияси ҳажми (инвестицияларнинг умумий ҳажмига нисбатан фоизларда) ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад ўртасидаги ўзаро боғлиқлик амалда йўқолиб кетди. Аммо кўпгина ривожланаётган мамлакатлар маблағни жалб этиш учун улар ўртасида рақобатнинг кучайиши чаққонроқ инвестицияларнинг ҳажмини оширишга олиб келади деб ҳавотирланмоқдалар, чунки бундай инвестициялар хиёл ижтимоий дарзалар шароитида ўз ватанига қайтиб кетиши мумкин ва шу сабабли уларнинг миллий иқтисодиётда мустаҳкам хўжалик алоқаларини барпо этишга ёрдам бериши эҳтимолдан узоқ. Бунга мисол қилиб экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларига, яъни бож тўловларисиз ишлаб чиқариш учун махсус ажратилган ҳудудлардаги инвестицияларни келтириш мумкин. Ривожланаётган

мамлакатлардаги ТМКда банд бўлганлар умумий миқдорининг 45 фоизи шундай зоналар ҳиссасига тўғри келади. Шунга таъкидлаш лозимки, бундай вазиятда қабул қилувчи мамлакат учун фойда меҳнат ҳақи ҳисобидаги тушумлар билан чекланади. Бу муаммо тикувчилик ва пойабзал саноати каби тармоқларда айниқса долзарб, бу тармоқлар учун юқори малакали ходимлар талаб этилмайди, фаолиятни тўхтатиш билан боғлиқ харажатлар эса у қадар кўп эмас.

Бундай хавотирларга асос бўлиши мумкин, аммо ТМК иш ўринларини барпо этмаслиги эҳтимоли янада реалроқ туе олади. Аксинча малакасиз иш ўринлари иқтисодий ўсиш йўлидаги фақат биринчи босқич деб қаралмоғи лозим. Иқтисодий тараққиётга эришган бир қатор мамлакатларда, масалан Мавритания, Корея Республикаси, Филлипинда иқтисодиётнинг малака талаб этмайдиган тармоқларига ички бозорни иш ҳақининг кўнайкиши ва маҳаллий фирмаларнинг ривожланиши натижасида бевосита инвестициялар оқими тўхтади. Бу тармоқлардаги чет эл компаниялари ўз диққат-эътиборини арзон ишчи кучи таклиф этадиган янги экспорт ишлаб чиқариши зоналарига Хитой, Марокаш, Шри-Ланкага кўчирдилар.

Сармоя ниҳоятда эҳтиёткорликни талаб қилади. Таназзулдан сўнг пул маблағлари яна қайтадан мамлакатга оқиб келиши учун узоқ муддат талаб қилиниши мумкин, шу сабабли меҳнат ресурслари маблағ тақчиллигига дучор бўлиши мумкин. Ички ва ташқи савдо ҳисоб-китобларида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳали етарли эмас - инвесторлар бу ўзгаришлар узоқ муддатли эканлигига ишонч ҳосил қилишлари керак. Бундай ишонч ҳосил қилгунгача 5 йил ва ундан ортиқ вақт ўтиши, ҳатто шунда ҳам инвесторларда шубҳалар қолиши мумкин. Хатар орган шароитда омадни келмаслигини кутишнинг ўзи, айниқса қарздорлик миқдори хавфли даражага яқинлаша бошлаганда молиявий инқирозга сабаб бўлиши мумкин.

Ҳозир турли мамлакатлар ва минтақалар ўртасида сармоя учун авж олаётган рақобат кураши нуқтаи назаридан инвестиция таваккаллиги тушунчасини кўриб ўтиш зарур, инвестиция оқимларининг у ёки бу мамлакатларга иложи бор-йўқлиги, шунингдек уларнинг реал ҳажмлари охиrqоқибат шу таваккаллар билан белгиланади.

Умуман олганда инвестиция таваккаллигини уч тоифага бўлиш мумкин.

1. Асосий ёки мамлакат билан боғлиқ таваккаллик:

- инвестиция киритиладиган мамлакатдаги сиёсий ва ижтимоий барқарорлик;

- ҳукумат ўтказадиган макроиқтисодий сиёсатнинг изчиллиги ва барқарорлиги (инфляция даражасини назорат қилиш, бюджет, кредит сиёсати ва бошқалар);

- тадбиркорлик фаолиятидан олинган фойда ва бошқа даромадларни инвестиция қўйилган мамлакатдан чет элга ўтказиш имкониятлари ва шароитлари;

- инвестициялашнинг ўзга ҳуқуқий шароитлари. (хорижий инвесторлар ҳуқуқини ҳимоя қиладиган қонун ва қонун доирасидаги ҳаракатлар мавжудлиги).

2. Контракт ёки инвестицияга қадар таваккаллик:

- мураккаб жараёнларнинг давомийлиги ва самарадорлиги;

- контракт шартларини келишиш ва маъқуллаш жараёни, шунингдек томонларнинг имзоланган контрактларда назарда тутилган шартларга риоя этишни назорат қиладиган муассасаларнинг бўлиши ва самарали ишлаши;

- муносиб маҳаллий шерик топиш имконияти;

- янги ташкил этиладиган корхона устав фондига ускуна-жиҳозлар, технологиялар, ноу-хау, хом ашё, материаллар ва бошқалар кўринишида бериладиган ҳиссани баҳолашнинг мавжуд тизими;

- интеллектуал мулкни ҳимоя қилишнинг, ҳуқуқий асослари, шу жумладан технологияларни трансфертлаш (ўтказиш) масалалари.

3. Операцион ёки инвестициядан кейинги таваккалликлар:

- *операцион (ҳаракат) қарорларни қабул қилиш жараёни тартиб-қоидалари ва давомийлиги;*
- *фойда ва уни тақсимлаш масалалари бўйича қарор қабул қилиш жараёнига таъсир кўрсатиш даражаси;*
- *менежментни ташкил этиш масалалари, шу жумладан инвестиция лойиҳаси инфратузилмасини, ходимларни боқиқариш, молиявий менежментни ташкил этиш;*
- *маҳаллий хом ашёдан фойдаланиш имкониятлари ва уни олиш тартибларини ҳал қилишнинг давомийлиги;*
- *маҳаллий бозор маркетинги;*
- *малакали маҳаллий иш кучининг топилиши;*
- *жамоат хавфсизлиги, шу жумладан ушбу мамлакатда ишлаётган чет элик ходимлар учун хавф-хатарсиз ишлаш шароитлари.*

Ҳар бир компания ўзининг инвестициялаш стратегияси, рақобат курашидаги ўз ўрнида ва келиб чиққан ҳолда инвестиция таваккаллиги мажмуини мустақил баҳолайди ва ў ёки бу мамлакатта инвестиция киритади. Ҳарб мамлакатларидаги компаниялар билан кейинги ўн йилларда саноат жиҳатидан фаол ривожланаётган мамлакатлар компаниялари ўртасида фарқлар бу масалага ёндашувда яққол кўрилади.

Ҳарбдаги компаниялар ғоят синчков ва пиллиқлиги билан ажралиб турадилар, мамлакатдаги сиёсий-иқтисодий вазиятни узоқ ўргангани, таҳлил этади ва шундан кейингина шу мамлакатта инвестицияларни амалга ошириш ёки эширмаслик ҳақида бир қарорга келади. Янги саноати ривожланган мамлакатлардаги компаниялар уларга қараганда фаолроқ. Уларнинг стратегияси ҳужумкорлиги ва тезкорлиги билан ажралиб туради. Бу компаниялар учун янги бозорларга тез кириш ҳамда у ерда етакчи мавқени эгаллаш асосий масала ҳисобланади.

Бозорга киришнинг ҳам биринчи, ҳам иккинчи стра-

тегиясига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Аммо уларнинг қайси бири яхши, қайси бири ёмон деган саволга жавоб бериш қийин. Бу стратегиялар умуман бошқа-бошқа, ҳар бири мазкур мамлакатларнинг тарихий тажрибаси, бизнес олами анъаналари, кишиларнинг минталикети (дунёқараши) асосида шаклланган.

Аммо, охир-оқибатда, уларнинг ҳаммаси учун инвестиция қўйиш мўлжалланган мамлакатдаги инвестиция муҳити муҳим ҳисобланади, чунки фақат шу муҳит юқорида кўриб ўтилган инвестиция таваккаллити, ҳатари қанчалик кўп деган саволга жавоб беради.

Ўзбекистонда вазият қандай?

Маълумки, ҳар қандай мамлакатда инвестиция муҳити биринчи навбатда **сиёсий барқарорликка** боғлиқ. Худди шу омил инвесторнинг ўз фаолиятини тошутарозига солиш, бир лаҳзалик нафни эмас, узоқ муддатли инвестиция режаларини амалга оширишга имконият яратади. Ўзбекистондаги инвестиция муҳитининг асосий хусусиятларидан бири ҳам шуки, республика Марказий Осиё минтақасидаги энг барқарор давлатдир.

Мамлакат раҳбарияти олиб бораётган **макронқтисодий сиёсат** ҳам муҳим омиллар қаторига киради. Ўзбекистон Жаҳон банки ва Халқаро валюта фонди билан мустаҳкам амалий алоқалар ўрнатди. Бу муносабатлар ўзаро ҳурмат ҳамда умумий вазифаларни амалий ҳал қилишга интилиш асосига қурилган.

Жаҳон банки муассасавий қайта қуришларни, шунингдек Ўзбекистон миллий валютасининг тўлов қобилиятини қўллаб-қувватлаш учун қарз беришни бошлади ҳамда корхоналарга хусусийлаштиришдан кейин мадад кўрсатишга ва молия соҳасида таркибий ўзгаришларни қўллаб-қувватлашга қаратилган қарзлар бериш шартлари бўйича музокаралар олиб бормоқда. Халқаро валюта фонди ҳам СТФ доирасида тўлов балансини, шунингдек Стенд-бай кредитини қўллаб-қувватлаш учун маблағлар беришни бошлади.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Ўзбекистоннинг бу ташкилотлар билан самарали ва фойдали муносабатлари чет эллик инвесторлар учун республикада ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг орқага қайтмаслигига бош кафолат бўлади.

Кейинги вақтларда чет эллик инвесторлар учун яратилган имтиёзлар ва рақобатлар тизими инвестиция муҳитининг муҳим омилига айланиб бормоқда. Турли мамлакатлар инвесторларга яратиб бериладиган имтиёзлар ва преференциялар (тўловлар) тизими ҳамда йўлини ўзи танлайди. Бозор инфратузилмаси ва ҳуқуқий муҳитининг шаклланиши муайян вақтни талаб этадиган жараёндир. Шу сабабли кўплар ўз мамлакатидан қулай инвестиция муҳитини яратиш учун чет эллик инвесторларга вақтинчалик айрим имтиёзлар ва рақобат омилларини жорий этади.

Кейинги йилларда ривожланаётган ҳамда олдинги социалистик мамлакатларгина эмас, балки ривожланган мамлакатлар ҳам чет эллик инвесторларга тобора кўпроқ имтиёзлар яратиб бермоқда. Бу биз юқорида айтиб ўтган жаҳон бозоридан маблағ учун рақобатнинг белгиси ҳисобланади. Ривожланган мамлакатлар молиявий имтиёзларини ишга солишга ҳаракат қилсалар, ривожланаётган ва ўтиш даври иқтисодиётига эга мамлакатлар биринчи навбатда фискал, яъни хазинага, бюджетга олинадиган солиқ ва бошқа тўловлар бўйича имтиёзларни мўлжаллайди.

Фискал ва молиявий имтиёзларни белгилашда турлича ёндашувлар бор. Бизнингча, ЮНКТАД (UNCTAD) таклиф этган ёндашувни энг тўғри деб қабул қилиш мумкин.

Шу ёндашувга кўра фискал имтиёзларга қуйидагилар киради:

- солиқ таътиллари (корхона муайян муддатга бир ёки бир неча солиқ турини, баъзан жами солиқни тўлашдан озод қилинади);

- *корпоратив солиқ (даромад (фойда) солиғи) ставкасини камайтириш;*
- *импорт божларидан озод қилиш;*
- *жадаллаштирилган амортизацияни жорий этиш (натижада солиққа тортиладиган базани камайтириш ва технологик ускуна-жиҳозларни алмаштиришни тезлаштириш имкони туғилади);*
- *солиққа тортиладиган базани камайтириш бўйича махсус имтиёзлар;*
- *қайта инвестиция бўйича имтиёзлар (фойданинг ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга йўналтириладиган қисмига солиқ тўлашдан озод қилиш);*
- *ижтимоий дастурлар учун имтиёзлар (компаниянинг ижтимоий эҳтиёжлар учун сарф-харажатларини тўлиқ ёки қисман солиққа тортиладиган базадан чиқариш).*

Қўлланиладиган рағбатлантириш чора-тадбирлари самарадорлигини кўтариш ва уни мунтазам ҳолга келтириш учун сармояни қабул қиладиган мамлакат юқорида тилга олинган имтиёзларни бериш мезонларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Фискал имтиёзлар беришда асосий мезонлар одатда инвестициянинг иқтисодиётнинг мамлакат учун устувор соҳаларига сарфланиши ҳисобланади.

Масалан, биз учун иқтисодиётнинг барча тармоқларида асосий устуворлик экспортга мўлжалланган ва ёки импортнинг ўрнини босадиган ишлаб чиқариш турларини ривожлантиришдан иборат, бу эса мамлакатга қадри баланд валютанинг тушуми ёки унинг иқтисод қилинишини таъминлайди; мамлакат учун устувор деб белгиланган минтақаларда амалга ошириладиган инвестициялар (бундай минтақаларни белгилашда, одатда, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш, янги иш ўринларини яратишдаги вазият асосий мезонлар ҳисобланади); фискал имтиёзлар бериш учун инновация, тадқиқот ва ривожлантириш, трейнинг (ўқитиш), бандликни

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ЖАЛБ КИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

таъминлаш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга инвестициялар камроқ даражада мезон ҳисобланади.

Аммо, шунга қарамай жаҳон иқтисодий ривожланишининг тамойиллари ҳисобга олинганда ХХІ-асрнинг етакчи мамлакатлари қаторида туришини истаган ҳар бир мамлакат учун “инсонга инвестициялар”, шунингдек инновация тадқиқотлари учун инвестициялар энг муҳим устуворликлардан бири бўлиши лозим.

Асосан ривожланган мамлакатлар қўллайдиган молиявий имтиёзларга ҳукумат грантлари, субсидияланган қарзлар, қарзларни кафолатлаш киради. Молиявий имтиёзлар ҳам фискал имтиёзлар каби у ёки бу мамлакат саноати ёки минтақавий ривожлантиришни қўллаб-қувватлашга қаратилган. Қуйидаги жадвалда йирик хорижий инвесторларни жалб этиш мўлжалланган молиявий имтиёзлар беришга мисоллар келтирилган.

Қаерда, қачон	Лойиҳа	Ҳукумат улуши (\$ млн.)	Инвестор улуши (\$ млн.)	Лойиҳа бўйича иш ўринлар	Бир банд киши ҳисобига ҳукумат улуши
АҚШ 1983	Автомобиллар двигателлари ишлаб чиқариш (Ниссан)	33	745-848	1300	25384
АҚШ 1985	Автомобиллар ишлаб чиқариш (Тойота)	149,7	823,9	3000	49724
Буюк Британия 1994/199	Электроника (Самсунг)	89	690,3	3000	29675

Чет эл сармоясини жалб этадиган мамлакатда амалга ошириладиган давлат инвестициялари хорижий инвесторларнинг лойиҳаларида қуйидаги мақсадларга сарфланади:

ходимларни янги технологиялар ва ускуна-жиҳозларда ишлаш учун зарур бўлган кўникмаларга ўргатиш;
 йўлларнинг ҳолатини яхшилаш, сув ва энергия таъминотини, иқтисодий инфратузилманинг бошқа унсурларини такомиллаштириш;

хорижий ходимлар оила аъзоларига маҳаллий тилни ва шу мамлакатда бўлиш билан боғлиқ бошқа заруратларни ўргатиш.

Инвесторларга фискал ва молиявий имтиёزلардан ташқари бошқа имтиёзлар ҳам берилиши мумкин. Улар орасида мамлакат товар ишлаб чиқарувчиларини, шу жумладан мамлакатда ишлаб турган хорижий инвесторларни импортёрлар рақобатидан ҳимоя қилиш, чет элларда ўтказилган операциялардан (офшор ҳисобварақлари) олинган даромадни конвертациялаш ҳамда ундан фойдаланишдаги ва бошқалардаги имтиёзлар ва шу кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ўзбекистонда яратилган имтиёзлар ва рақобатлар тизими гоят серқирра ва хилма-хил. Улардан энг муҳимлари қуйидаги имтиёзлар ва преференциялар (имтиёзли божхона божи)дир.

N	Имтиёз тури	Мазмуни
1	Умумий шартлар	Агар Ўзбекистон Республикасининг кейинчалик қабул қилинган қонун ҳужжатлари инвестициялаш шартларини ёмонлаштирадиган бўлса, чет эл инвестицияларига нисбатан инвестициялаш пайтида амалда бўлган қонун ҳужжатлари узоғи билан ўн йил давомида қўлланилади.
		Ўзбекистон Республикасининг инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларга маблағ сарфлайдиган чет эл капитали иштирокидаги корхоналар биринчи беш йил давомида фойда (даромад) солиғи тўлашдан озод қилинади.

N	Имтиёз тури	Мазмуни
		Ўзбекистон Республикасидаги чет эл инвестициялари национализация қилинмайди. Чет эл инвестициялари реквизиция қилиниши ҳам мумкин эмас, табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар бундан мустасно. Реквизиция қилиш ҳақидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинади. Бундай ҳолларда чет эллик инвесторга тўланадиган товон кўрилган зарарга мутаносиб бўлиши керак.
		Чет эллик инвесторларнинг қонуний фаолият натижасида олган фойда ва бошқа маблағларини чет эл валютасида чет элга ҳеч қандай чеклашсиз ўтказишлари кафолатланади.
2	Ташқи иқтисодий фаолият, шу жумладан экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш	<p>Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона Ўзбекистон Республикасининг Қонун ҳужжатларига мувофиқ ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни лицензиясиз экспорт қилишга ва ўзининг ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маҳсулот импорт қилишга ҳақлидир. Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни экспорт қилишдан олинган валюта тушумлари белгиланган солиқлар ва бошқа тўловлар тўланганидан кейин бутунлай корхонанинг эгаллигида қолади.</p> <p>Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни экспорт қилишда корхоналарнинг фойда (даромад) солиғи ставкалари қуйидагича камайтирилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 20 фоизга - экспорт ҳиссаси ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмида 5 дан 10 фоизгача бўлганда; - 30 фоизга - экспорт ҳиссаси ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмида 10 дан 20 фоизгача бўлганда; - 40 фоизга - экспорт ҳиссаси ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмида 20 дан 30 фоизгача бўлганда; - 50 фоизга - экспорт ҳиссаси ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмида 30 ва ундан ортиқ фоиз бўлганда.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯНИНГ ҚИЗМАТИ ҚИШҚИ СРАТЎЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ

N	Имтиёз тури	Маъмуни
3	Хусусийлаштириш жараёнида қатнашиш	Юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан, чет эллик юридик ва жисмоний шахслар давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида, хусусан кўчмас мулкни мулк қилиб сотиб олишда бемалол ҳамма қатори иштирок этиши мумкин.
		Чет эллик юридик ва жисмоний шахслар - фирмалар, компаниялар ва халқаро ташкилотлар доимий ваколатхоналарининг ходимлари, қўшма корхоналарда доимий асосда ишловчи шахслар турар жой биноларини шу бинолар жойлашган ер участкалари билан бирга сотиб олиш ҳуқуқига эга.
		Савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари хусусийлаштириладиганда ерни иморат ва бинолар билан бирга хусусийлаштириб олиш имконияти.
4	Техника жиҳатидан қайта жиҳозлашни рағбатлантириш	Чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, технологияни янгилаш ва ижтимоий дастурларни амалга ошириш учун қайта инвестицияланадиган қисми солиқ солишдан озод қилинади.
		Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни лицензиясиз экспорт қилиш ва ўзининг ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маҳсулот импорт қилиш ҳуқуқига эга.
5	Божхона тўловлари	Ўзбекистон Республикаси ҳудудда чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун ва ажнабий ходимларнинг шахсий эҳтиёжлари учун олиб кириладиган мол-мулк божхона божи тўлашдан озод қилинади. Ишлаб чиқариш омилларини олиб кириш-чиқариш ғоят осонлаштирилган (Ўзбекистон ҳудуддаги қўшма ва чет эл корхоналари устав фондига улуш тарзида киритиладиган мол-мулкдан бож тўлови олинмайди).

N	Имтиёз тури	Мазмуни
		<p>Куйидаги товарларга бож солинмайди:</p> <ul style="list-style-type: none"> - эркин савдо тартибини назарда тутадиган шартномаларни имзолаган давлатлардан олиб кириладиган товарлар; - Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига бевосита инвестицияни амалга оширган чет эллик юридик шахслар томонидан олиб кириладиган умумий суммаси 50 млн. доллардан ортиқ бўлган товарлар (товарлар уларнинг ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотлар бўлиши шarti билан).
		<p>Олиб кириладиган ва чиқариладиган қуйидаги товарлар бож тўловидан озод қилинади:</p> <ul style="list-style-type: none"> - чет эл капитали иштирокида корхонанинг устав сармоясига ажнабий шерикнинг мулкий улуши; - саноат усулида қайта ишлаш ва олиб кириш (чиқариш)га мўлжалланган маҳсулотлар олиш учун олиб кириладиган (чиқариладиган) буюртма хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар. Уларни қайта четга чиқариш (олиб кириш)да кўрсатилган хом ашёни қайта ишлаш, материаллар ва бутловчи қисмлар қиймати бўйича бож тўловлари ундирилади.

Имтиёзлар ва преференциялар тизими обзори якунида шунинг таъкидлаш керакки, имтиёзларнинг ўзини инвесторнинг ўз сармоясини жойлаштириши тўғрисида қарор қабул қилишига асосий далил бўла олмайди.

Асосий омиллар эса қуйидагилардир:

- *сийёсий ва иқтисодий барқарорлик;*
- *бозор ҳажми ва унинг кенгайиш истиқболлари;*
- *маҳсулот қиймати;*
- *иш кучи малакаси;*
- *мамлакатдаги мавжуд тартибга олиш қонун-қоидалари.*

Инвестиция муҳитининг муҳим омилларидан бири муассасавий инфратузлманинг ривожланганлик даражаси, яъни чет эл инвестицияларига кўмаклашадиган муассасалар, ташкилотларнинг бўлиши ҳисобланади. Ўзбекистонда кейинги йилларда инвестиция жараёни учун зарур бўлган барча зарур муассасалар барпо этилди.

Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестицияларини тартибга солиш ва жиблиштириш билан шугулланадиган расмий муассасалар

1	Вазирлар Маҳкамасининг ташқи иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш департаменти	<p>Куйидаги жорий жараёнларни мувофиқлаштиради:</p> <ul style="list-style-type: none"> * инвестиция фаолиятини, биринчи навбатда чет эл инвестициялари билан амалга ошириладиган лойиҳаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича зарур ҳукумат қарорларини ишлаб чиқиш; * давлат бошқаруви идоралари, вазирликлар ва идоралар ишини ташкил этиш.
2	“Ўзистқболстат”	Инвестиция сиёсати ва дастурларини ишлаб чиқиш.
3	Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги	Корхоналарни ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари тарзида рўйхатга олиш ва хорижий компаниялар ваколатхоналарини аккредитациялаш.
4	Давлат мулки қўмитаси	Давлатга тегишли мулкни хусусийлаштириш ва тасарруф этиш жараёнларида чет эл инвестицияларини тартибга солиш.
5	Молия вазирлиги	Қарз сиёсати ва ҳукумат кафолатларини бериш.
6	Адлия вазирлиги	Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни рўйхатга олиш.

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

7	Ташқи ишлар вазирилиги	Хорижий инвесторларга ва Ўзбекистонда ишлаётган ажнабий фуқароларга визалар бериш
8	Ички ишлар вазирилиги	Хорижий инвесторларни ва Ўзбекистонда ишлаётган ажнабий фуқароларни турар жойи бўйича рўйхатга олиш
9	Давлат солиқ кўмитаси	Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уларнинг боғжона билан боғлиқ фаолиятини тартибга солиш
10	Марказий банк	Конвертация тартиб-қоидаларини, шунингдек унинг ўтказилишини, валюта маблағларидан фойдаланишни тартибга солиш, қарз сиёсати
11	Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки	Ташқи иқтисодий фаолиятга банк хизмати кўрсатиш ва лойиҳани молиялашни амалга ошириш.
12	Хорижий инвестициялар бўйича агентлик	<ul style="list-style-type: none"> * Мамлакат ва хориж инвесторларининг инвестиция таклифлари тўғрисида маълумотлар банкни шакллантириш; * инвестиция муҳитини ўрганиш; * хорижий инвесторларга ахборот ва бошқа хизматлар кўрсатиш; * инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда мамлакат ва хориж инвесторларига ёрдам кўрсатиш; * чет чет эл капитали иштирокида амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг бажарилишини кузатиш (мониторинг); * хорижий инвесторларга давлат рўйхатидан ўтилганидан кейин юридик шахс сифатида фаолият кўрсатишида ёрдам бериш (товар ишлаб чиқарувчилар палатаси билан ҳамкорликда).
13	"Ўзбекивест" давлат сурғурта компанияси ва "Ўзбекивест-инте" қўшма корхонаси	Чет эл инвестицияларини инвестиция таваккалчилигидан сурғурталаш
14	"Ўзбекивестлойиҳ" миллий инженеринг компанияси	Дастлабки техник-иқтисодий асосламани ва инвестиция лойиҳалари техник-иқтисодий асосламаларини тайёрлаш
15	Давлат мулки кўмитаси ҳузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази	Қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва тартибга солиш соҳаларида давлат сиёсатини амалга ошириш. Мамлакат ва хорижий эмитентларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш орқали мажмуа инвестицияларини амалга ошириш

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

Мамлакатимиздаги ва чет эллардаги ишбилармон доиралар ўртасида мустақкам амалий алоқаларни ўрнатишда, ўзбекистонлик компанияларнинг жаҳон бозорига чиқишига кўмаклашишда яқинда ташкил этилган **товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси** муҳим роль ўйнайди. Республика ҳукуматининг чет эл инвестицияларини жалб этиш масалаларидаги сиёсатида Ўзбекистонда хорижий инвесторлар учун очилаётган инвестиция имкониятларини фаол оммалаштириш муҳим йўналиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси яқиндагина давлат мустақиллигига эга бўлганини, шунингдек жаҳон миқёсида сармоёга, инвестицияларга талаб тобора ортиб кетаётганини ҳисобга олиб, ёш давлат жаҳон ишбилармонлар ҳамжамиятлари ўртасида бу ерда хорижий инвесторлар учун очилаётган инвестиция имкониятларини тарғиб этиш ишларини фаол олиб бормоқда. Хусусан, 1994 йил март ойда Тошкентда БМТнинг ваколатхонаси билан биргаликда “Ўзбекистон Республикасига чет эл инвестицияларини жалб этиш бўйича давра суҳбати” халқаро конференцияси ўтказилди. Ишпирокчиларнинг эътироф этишича, конференция фойда муваффақиятли ўтди.

1994 йилдан бошлаб Лондонда ўтказилаётган “Doing Business in Usbekistan” конференцияси анъанавий бўлиб қолди. Унинг ишида мамлакатимиз вакиллари билан бир қаторда жаҳондаги жуда кўп фирма ва компаниялар қатнашади. Конференцияда Ўзбекистондаги инвестиция муҳитининг умумий масалалари ҳамда бутун инвестицияни амалга ошираётган энг йирик компанияларнинг бор тажрибалари билан боғлиқ амалий масалалар ҳам муҳокама қилинади.

1995 йил октябрь ойда Ўзбекистон ҳукумати БМТ муассасалари билан ҳамкорликда Женевадаги Миллатлар саройида хусусийлаштириш жараёнида чет эл инвестицияларини жалб этиш муаммоларига бағишланган кон-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

ференция ишида турли халқаро молия ва иқтисодий ташкилотларнинг вакиллари, шунингдек жаҳондаги 50 мамлакатдан фирма ва компаниялар иштирок этди.

1996 йилда Франкфурт-Майнда Ўзбекистоннинг инвестиция имкониятларига бағишланган катта халқаро конференция ўтказилди. Немис бизнесининг 300 дан ортиқ вакили иштирок этган бу анжуман катта қизиқиш уйғотди. Ўзбекистон иқтисодиётининг кончилик ва нефт-газ тармоқлари тақдироти АҚШда муваффақиятли ўтди.

Ёш давлатнинг сиёсати ҳам Фарбдаги имконий шерикларни Ўзбекистон билан таништирадиган тақдиротлардан сўнг республика ва бу мамлакатлар ҳамда минтақавий ишбилармонлари ўртасида бевосита алоқаларни фаол ривожлантиришга қаратилган.

Ўзбекистонда “Yellow Pages” ва “Compass” маълумотномаларини нашр этиш ҳам худди шу мақсадларга хизмат қилади.

Муҳокама учун саволлар

Туртинчи бўлимни ўқиб чиқинг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг:

- 1** Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда чет эл инвестициялари қандай аҳамиятга эга?
- 2** Давлат миллий иқтисодиётга катта ҳажмда чет эл инвестициясини ўзи қафолатлаган ҳолда жалб этиш мумкин. Қандай фойдаланиш таваккалчилигини минимумга келтириш мумкин?
- 3** Жаҳон сармоя бозорларида ким кўпроқ ресурслар тақдир этиди давлат ва халқаро молия бирлашмаларини ёки хусусий тузилмаларни? Миллий иқтисодиёт учун бундай қандай хулоса чиқариш керак?

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

- 4 Жаҳон амалиётида “йўлдошли кредитлар” деб аталадиган кредитлар кенг тарқалган, яъни кредитларни бериш бир қатор қўшимча шартномалар билан боғланади (масалан, муайян товар бозоридан харид қилиш мажбурияти). Нима учун бу кредитларнинг фоизлари аксарият, ўртача фоизлардан паст?
- 5 Миллий хўжалик учун қайси инвестициялар маъқулроқ - бевосита инвестицияларми ёки мажмуа инвестицияларими?
- 6 Давлат сиёсатида қандай чора-тадбирлар билан чет эл инвестицияларини иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантиришни йўналтириш мумкин?
- 7 Ўзбекистонлик компанияларнинг акцияларини сотиб олиш хорижий инвесторларга фойдалироқ бўлиб қоладиган шартларни санаб ўтинг.
- 8 Кўчмас мулк объектларини хорижий инвесторларга кимосиди савдосида сотиш қандай афзалликларга эга?
- 9 Хорижий инвесторларга миллий инвестиция муҳитининг қайси унсурлари муҳимроқ?
- 10 МДҲ мамлакатлари ўртасида чет эл инвестициясини жалб этиш учун рақобат мавжуд. Сизнингча, Ўзбекистон бу борада қандай нисбий устунликларга эга?

Глоссарий

Инвестициялар - сармояни бирон-бир мустақил юридик корхоналарга узоқ муддат (энг камида бир йил)га жойлаштириш (қўшиш). Қўшимча фойда олиш мақса-

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРИНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

дида ёки таъсир ўтказиш мақсадида ёхуд бу соҳада маблағ сарфлаш бу соҳада ўз ишини ташкил этишга нисбатан фойдалироқ бўлганда қўлланилади. Инвестициялар, асосан, инвесторлар томонидан акциядор компанияларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш шаклида ўтказилади. Бевосита, молия ва интеллектуал инвестицияларга бири-бирдан фарқланади. Шунингдек амортизация ажратмалари асосий фондларни янгилаш (реновация)га йўналтирилган инвестиция манбаларига киради. Муқобил инвестициялар (ингл. alternative investments) тушунчаси мавжуд - сармоёни, одатдагидан фарқли равишда, кўчмас мулк - санъат асарлари, маркалар, қадимий тангаларга жойлашни (сарфлашни) англатади.

Инвестиция муҳити - сармоёни муайян мамлакатга жойлаштиришнинг афзалликларини белгилайдиган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа шароитлар мажмуи.

Кредитор мамлакатларнинг “Париж клуби” - тўлов муддатини бир томонлама узайтиришнинг олдини олиш мақсадларида ривожланаётган мамлакатларнинг ташқи қарзлари шартларини қайта кўриб чиқадиган ҳукуматлараро муассаса.

Халқаро кредит бир мамлакатдаги кредитор томонидан бошқа мамлакатдаги қарз олувчига муддатлик, қайтаришлик ва фоиз тўлаш шартлари билан бериладиган пул ёки товар шаклидаги ссуда.

Чет эл банклари тўла ёки қисман чет эл маблағига тегишли бўлган ва уларнинг манфаатлари йўлида фаолият кўрсатадиган банклар.

Чет эл инвестициялари чет эллик инвесторларнинг фойда (даромад) олиш мақсадларида тадбиркорлик ва бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги мулкий бойликлари ва уларга нисбатан ҳуқуқлари, шунингдек интеллектуал мулкка нисбатан ҳуқуқлари.

Мажмуа инвестициялари - маблағни даромад олиш

ХАЛҚАРО ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ СТРАТЕГИЯСИ ВА УСУЛЛАРИ

мақсадида оида корхона облигациялари, акциялари ва бошқа қимматли қозғаларга жойлаштириш. Корхонанинг хўжалик-молиявий фаолияти устидан назорат ўрнатиш мақсадларини кўзламайди.

Ссуда капитали - мамлакат томонидан халқаро қарзлар, кредитлар шаклида киритиладиган ёки чиқариладиган ва ссуда фоизи берадиган капитали.

Қўшма тадбиркорлик - икки ёки ундан ортиқ алоҳида ташкилотларнинг умумий стратегик мақсадларга эришиш йўлида бирлаштирилган ишбилармонлик фаоллиги. Қўшма тадбиркорликда мустақил корхона ташкил этилади, ишгирокчиларнинг мустақиллиги сақланган ҳолда мол-мулк, молиявий таваккалчилик ва даромад уларнинг ўртасида тақсимланади.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

5-бўлим

5.0. Интеграция жараёнлари ва ташқи иқтисодий алоқалар

Иқтисодий интеграция - миллий хўжаликлар ўртасида чуқур, барқарор ўзаро алоқалар ва меҳнат тақсимоти, уларнинг турли босқич ва ҳар хил шаклдаги такрорий ишлаб чиқариш тузилмаларининг ўзаро алоқалари асосида мамлакатларнинг хўжалик-сиёсий жиҳатдан бирлашуви жараёни.

Иқтисодий интеграциянинг асосий шакллари қуйидагилардир.

1. **Эркин савдо ҳудуди** доирасида қатнашчи мамлакатлар ўзаро савдо тўсиқларини бекор қилади, лекин уларнинг ҳар иккаласи учинчи мамлакатларга нисбатан савдо тўсиқларини бузмайди. Бундай ҳудудда қатнашчи мамлакатлар чегараларидаги божхона назорати сақлаб қолиниши керак. Унинг мақсади - қўшни қатнашчи мамлакатнинг сустроқ божхона тўсиғи орқали учинчи мамлакатлардан ҳудудга кириб келиши мумкин бўлган импорт моллар учун солиқ ундириш ёки уни таъқиқлашдан иборат (бу қоида учинчи мамлакатларга мол экспорт қилишга ҳам тааллуқлидир).

Бунга 1960 йилда ташкил топган Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) мисол бўла олади. МДХ мамлакатлари ўртас-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

идаги битим эркин савдо зонасига иккинчи мисолдир. Ўзбекистон эркин савдо тўғрисида Озарбайжон, Арманистон, Беларусь, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия ва Украина билан шартномалар тузган. Бу шартномаларга биноан томонлар мазкур мамлакатлардан чиқариладиган ва улар худудига олиб киритиладиган товарлардан божхона тўлови олмаслик мажбуриятини қабул қилган. Шу асосда Ўзбекистон шартнома тузилган давлатлардан чиқариладиган ва республика худудига олиб кириладиган товарлар учун бож олмайди.

2. Божхоналар иттифоқида қатнашчи мамлакатлар ўзаро савдода барча чеклашларни бартараф этибгина қолмай, ташқи савдо тўсиқларининг ягона тизимини таъсис этадилар, бу билан ички чегараларда божхона хизмати сақлаш заруратини соқит қиладилар. Европа Иттифоқи (ЕИ) божхона иттифоқига мисолдир.

ЕИ сингари божхона иттифоқи тузилганида нима бўлади? Божхона иттифоқининг тузилиши иттифоқ аъзоси бўлган мамлакатлар аҳволини яхшилаши ҳам, ёмонлаштириши ҳам мумкин экан.

Бу гап қизиқ туюлиши мумкин, қатнашчи мамлакатлар ўртасидаги тўсиқларнинг йўқотилиши эркин савдо сари аниқ қадамдек туюлади. Лекин божхона иттифоқи ишининг таҳлили божхона тўсиғи ва бошқа тўсиқларнинг бартараф этилиши турли оқибатларга олиб келиши маълум бўлди.

ЕИ аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдо тўсиқларини бартараф этишининг таъсирини Буюк Британия автомобиль бозори мисолида кўриб чиқамиз. Ҳар қандай тарифлар бўлмаганида Буюк Британия учун нархи 3000 фунт стерлингдан бўлган япон автомобиллари энг арзон бўлур эди. Улардан кейин нархи 3400 фунт стерлингдан бўлган немис автомобиллари турарди. Ўз-ўзидан маълумки, эркин савдо тартиби шароитида Буюк Британия фақат Япониядан автомобиль импорт қилган бўларди.

Аммо Буюк Британия ЕИга қўшилгунига қадар унда товарнинг бу турига нисбатан савдо чеклашлари амал қиларди.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

Тариф барча хорижий мол етказиб берувчилар учун бир хил - 1000 фунт стерлинг бўлиб, бу нарса япон автомобилларининг ички нархани 3000 дан 4000 фунт стерлингга оширар эди. Буюк Британияда ҳеч ким немис автомобилларини сотиб олмасди, чунки унинг нархи 4400 фунт стерлинг бўларди. Бунда Британиянинг давлати тариф йиғимлари тарзидаги даромади 1000 фунт стерлинг- Нта дан ташкил топади, бу ерда N - импорт қилинган автомобиллар сонини билдиради.

Энди тасаввур қилайлик, Буюк Британия ЕИга кириб, шерик мамлакатлардан автомобиль киритиш учун барча тарифларни бекор қилади ва айни вақтда тарифларни учинчи мамлакатлардан келтирилган автомобиллардан фарқи ўлароқ илгариги даражада қолдиради. Воқеликни бироз соддалаштирсак, немис автомобилларининг нархи тариф бекор қилингани учун энди Буюк Британия бозорида фақат 3400 фунт стерлингга (яъни илгаригидан 1000 фунт стерлинг арзон) тушади ва барча импорт машиналарга нисбатан нархи ҳаммабон бўлиб қолади. Британия истеъмолчилари нарх 4400 дан 3400 фунт стерлингга тушганини кўриб, энди Германияда ишлаб чиқарилган импорт автомобилларни кўпроқ сотиб ола бошлайдилар. Натижада Британия истеъмолчилари анча фойда оладилар. Аммо бунда давлат илгари тариф йиғимларидан оладиган барча даромадларидан маҳрум бўлади. Шу тарзда, фойда ва зарарларга умумий яқун ясайдиган бўлсак, Буюк Британия учун натижа қуйидагича бўлади: Германиядан импорт қилинган автомобилларнинг истеъмолчилари ютдилар ва япон автомобилларининг келтириши камайганлиги туфайли бюджетга божхона тушумлари камайди.

Бу умумий натижадир: божхона иттифоқи тузилишидан ютуқ (алоҳида мамлакат учун ҳам, бутун жаҳон хўжалиги учун ҳам) савдо оқимларининг ўсиши билан, зарар эса бу оқимлар камайиши билан боғлиқдир. Божхона иттифоқи савдони қай даражада кенгайтирса, фаровонликни ҳам шу даражада оширади, савдо арзонроқ маҳсулотдан қимматроқ маҳсулотга ўтиши натижасида эса фаровонликни пасайтиради.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

Битта товар билан вужудга келган вазиятни ўрганиб, божхона иттифоқидан ютуқ зарардан ортиқ ва аксинча бўладиган шароитни белгилаш мумкин. а) импортга талаб чизиги қанчалик мослашувчан бўлса; б) мамлакат ишлаб чиқариши билан шерик мамлакатлар харажатлари ўртасидаги фарқ қанча катта бўлса; в) шерик мамлакатнинг ишлаб чиқариши харажатлари билан учинчи мамлакат ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқ қанчалик кам бўлса, ютуқ шунча кўп бўлади. Шундай қилиб, импорт товарларга юксак даражада мослашувчан талаб бўлганида ва божхона иттифоқи бўйича шерик мамлакатлардан бирида ишлаб чиқариш харажатлари жаҳон даражасига яқин келганида савдо ҳажмининг кўпайиши учун энг яхши шароит яратилади. Аксинча, барча шерик мамлакатларда импортга талаб мослашувчан бўлмаган ва ишлаб чиқариш харажатлари юқори бўлса, божхона иттифоқига қўшилиш энг кам самара беради.

ЕИ тарзида Фарбий Европа божхона иттифоқининг тузилиши савдо интеграцияси натижаларини амалий баҳолаш имконини туғдирди. Дунёдаги энг атоқли иқтисодчиларнинг фикрича, ЕИ доирасида божхона иттифоқи натижасида савдонинг ўсиши кўпроқ бўлди. М.Крейнин ҳисоб-китобига кўра, ЕИ ичида янги савдо оқимларининг вужудга келиши тахминан 8,4 млрд. долларга етди, учинчи мамлакатлардан импорт эса ҳаммаси бўлиб, 1 млрд. доллар камайди.

ЕИ доирасида божхона иттифоқининг тузилиши умуман жаҳон хўжалигига фойда келтирган бўлсада, бу нарса айрим мамлакатлар иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатди. Чунончи, АҚШ ва Канада Фарбий Европа мустақамланганлигини табриклаган бўлсаларда, Европадаги ўз бозорларининг бир қисмидан маҳрум бўлдилар. Ўзи қатор савдо афзалликларидан воз кечса-да, ЕИ ичида Нидерландия ва ГФРга импорт божларини ҳамжамиятнинг ягона тарифидаги умумий даражага кўтаришга тўғри келди. Қишлоқ хўжалиги бўйича Буюк Британия энг кўп зарар кўриб, 70-йилларнинг ўрталарида Британия ҳамдўстлиги мамлакатларидан қишлоқ хўжа-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

лик маҳсулотларини арзон импорт қилиш афзаллигидан умидини узди.

3. Умумий бозор доирасида қатнашчилар савдодан ташқари ишлаб чиқариш омиллариининг барчасини бемалол кўчириш (ишчи кучи ва сармоя миграцияси) эркинлигига ҳам эга бўдилар. Бунга яна ўша Европа иқтисодий иттифоқи ёки Европа умумий бозори, мисол бўла олади, унинг ҳозирги расмий номи - Европа иттифоқидир.

4. Тўла иқтисодий иттифоқда қатнашчи мамлакатлар ўз иқтисодий сиёсатларини, шу жумладан пул, солиқ ва ижтимоий сиёсатини, шунингдек савдога ҳамда ишчи кучи ва сармоя оқимига тааллуқли сиёсатни бирхиллаштиради. Бельгия билан Люксембург 1921 йилда қонуний иттифоққа бирлашди, Европа ҳамжамияти мамлакатлари учун эса бу иқтисодий иттифоқ - пировард мақсаддир. ЕИ аъзоси бўлган мамлакатлар тарихий тажриба таъсири остида бирлашиш керак деган фикрга келдилар, чунки тарих уларга Европада “савдо урушлари” ниҳоятда хатарли эканлигини ва ҳақиқий урушларга яқинлигини яққол кўрсатган.

Кўпинча “Умумий бозор” деб аталадиган бу ҳамжамият аъзолари қуйидагича қарорга келдилар:

1) ўзаро савдода барча божларни ва импорт квота (меъёр)ларини бекор қилиш;

2) дунёнинг бошқа мамлакатларидан Европа бозорига товарлар киришини бир хил тартибга солиш;

3) пул маблағларининг бир мамлакатдан иккинчисига бемалол кўчиб юришини ҳамда ягона ишчи кучи бозорини яратиш учун ўз фуқароларининг чегарадан эркин ўтишини таъминловчи қонунлар қабул қилиш;

4) умумий манфаатдор муаммоларни ҳал этишда ягона сиёсат ўтказиш.

Дунёда давлатларнинг неча ўнлаб иқтисодий бирлашмалари мавжуд. АСЕАН (Жануби-Шарқий Осиё) мамлакатлари ўртасида кооперация алоқалари фаол ривожланмоқда. МДХ мамлакатлари доирасидаги иқтисодий ҳамкорлик,

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

айниқса Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида тузилган Марказий Осиё умумий бозорини ташкил этиш ҳақидаги битимни ҳам тилга олиб ўтиш керак. Шимолий Америка иқтисодий иттифоқи (НАФТА) тўғрисидаги битимга катта умид боғланмоқда.

1994-1995 йилларда Мексикада рўй берган валюта кризиси НАФТАдаги каби чуқур интеграция мамлакатга кириб келиш йўларини осонлаштиради, деган фикр туғдириши мумкин. Лекин бундай талқин қилиш нотўғри. НАФТА Мексикага инвесторлар оқимининг кўпайишига кўмаклашди, аммо бу Лотин Америкасидаги бошқа мамлакатларга ҳам инвестициянинг оммавий оқиб келиши вазиятида, янги бозорларнинг шаклланишига қизиқиш оғушида ва АҚШдаги паст фойз ставкалари шароитида рўй берди. Мексикани қамраб олган кризис Чилини четлаб ўтди, чунки Чили иқтисодиёти дадил ривожланаётган бир пайтда Мексикада макроиқтисодий ва молия сиёсати хато эди. Мексиканинг НАФТА иштироки фавқуллода чора-тадбирлар тайёрлашни энгиллаштириб, кризисни энгишда шубҳасиз ёрдам берди.

Халқаро тажриба шундан далолат берадики, интеграция унинг қатнашчилари учун ўзаро фойдали ва самарали бўлиши таъминлашда қўйидаги шартларга риоя қилиниши зарур:

- *иқтисодиёт ривожли даражасида катта тавофут бўлмаслиги. (Кўпроқ ривожланган мамлакатлардан камроқ ривожланган мамлакатларга ресурсларни текин қайта тақсимланиши узоқ муддатли ва ўзаро фойдали интеграция жараёни учун асос бўлмайди);*

- *иқтисодий сиёсатнинг ўхшашлиги;*

- *валюта тизимининг яқинлиги ва валюта курсларининг барқарорлиги;*

- *иқтисодий тизим, ижтимоий тарзибий тузилиш ва сиёсат тузилманинг ўхшашлиги.*

Интеграция турли мамлакатлардаги ихтиёрий, тенг ҳуқуқли, ўзаро фойдали асосда иш олиб борувчи хўжалик субъектларининг ўзаро таъсир кўрсатиш ва бир-бирининг ичига ки-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПСИ ТИЗИМИДА

риб боришидан иборат объектив жараён сифатида ривожланиши керак. Уни иқтисодий сиёсати ва вазияти турлича бўлган мамлакатлар ўртасида амалга ошириш йўлидаги уринишлар беҳудадир. Бундай интеграция иқтисодий вазиятнинг ёмонлашувиغا, кризис жараёнларининг чуқурлашувиغا, иқтисодий ва сиёсий беқарорликка олиб келиши мумкин.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг интеграция сиёсати, унинг жаҳон ҳўжалигида ўз ўрнини топиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари шунга асосланадики, дунёдаги барча мамлакатлар билан ўзаро муносабатлар мамлакат мустақиллиги ва миллий-давлат манфаатлари негизида белгила-ниши керак.

5.1. Европа Иттифоқи

Ягона бозорнинг вужудга келтирилиши 1957 йилдаёқ ЕИИнинг энг муҳим мақсадларидан бири сифатида баҳоланган эди. Лекин бу соҳадаги тараққиёт унча сезиларли бўла олмади. 1987 йил 1 июлда Ягона Европа Акти кучга киргачгина аҳвол ўзгарди, бу ҳужжатда товарлар, хизматлар, сармоялар ва одамлар Ҳамжамият доирасида эркин ҳаракат қиладиган бозорга ўтиш муддати: 1992 йил 31 декабрь деб белгиланган эди.

Бу ҳужжат Вазирлар Кенгаши қарорларини қабул қилиши тартибига муҳим ўзгартишлар киритди. Илгари уларнинг аксарияти бир оғиздан қабул қилиниши керак эди. Бу эса интеграция жараёнига доимо ҳалақат бериб келарди: гоҳ бир, гоҳ иккинчи бир миллий вазир ўз манфаатларини кўзлаб, интеграциянинг чуқурлашуви учун муҳим аҳамиятга эга навбатдаги ҳуқуқий ҳужжатга қарши овоз берарди.

Ягона Европа Акти билан ягона бозорни бунёд этишга тааллуқли барча муаммолар бўйича (иккита соҳа - солиқ солиш ва одамларнинг эркин кўчиб юришидан бошқа соҳалар) кўпчилик овоз билан қарор қабул қилишга рухсат этилади.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

Тўлдириш қондасининг киритилиши Ягона Европа Актининг муҳим жиҳатидир. Унинг моҳияти шундаки, бу қоида қуйи даражадаги омиллар билан муваффақиятли бажариб келинадиган бўлса, юқори даражада қарор қабул қилишга хожат қолмайди, ёки аксинча, бу тамойилга мувофиқ қарорлар жамоа томонида қабул қилиниши талаб этиладиган соҳаларда Ҳамжамиятнинг роли кучайтирилиши лозим. Қатнашчи мамлакатлар ихтиёрида бошқарувнинг миллий ва минтақа даражаларида амалга оширилиши мумкин бўлган вазифаларигина қолиши керак.

1991 йил декабрида ЕИ қатнашчиси бўлган 12 мамлакатнинг давлат ва ҳукумат бошлиқлари Голландиянинг Маастрихт шаҳрида Европа Кенгашининг навбатдаги мажлисига тўпланишиб, интеграцияни янада чуқурлаштириш ва унга барқарор тус бериш йўлида ҳал қилувчи қадам қўйдилар: улар Европа Ҳамжамиятларига асосланган ва ҳамкорликнинг янги шакллари билан тўлдирилган Европа Иттифоқини тузишга қарор қилдилар. Шу тарзда, 1993 йил 1 январдан ЕИ мамлакатлари ўртасидаги муносабатлар 1957 йилги ЕИИ ни таъсис этиш тўғрисидаги Шартномага эмас, балки Европа Иттифоқи тўғрисидаги янги Шартномага асосланмоқда.

Янги шартномага мувофиқ қуйидагилар таъсис этилди.

1. Ягона умумевропа фуқаролиги: қатнашчи мамлакатларнинг барча фуқаролари ўз-ўзидан Европа Иттифоқи фуқаролигини олади. Евроиттифоқнинг ҳар бир фуқароси қуйидаги ҳуқуқларга эга: Евроиттифоқнинг бутун ҳудудида эркин кўчиб юриш ва таянган жойида яшаш; яшаб турган мамлакатда муниципал ва умумевропа сайловларида сайловчи сифатида қатнашиш ва номзодини қўйиш; Евроиттифоқдан ташқарида бўлганида у Иттифоқ қатнашчиси бўлган ҳар бир мамлакатнинг дипломатик ваколатхоналари ва консуллик миссиялари ҳимоясидан фойдаланиш. Ушунингдек Европарламентга арзнома билан мурожаат қилишга ҳақли.

2. Иқтисодий ва валюта иттифоқи: Қатнашчи мамлакатлар ва умуман ҳамжамият иқтисодий сиёсатининг асосий

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

йўналишлари Вазирлар Кенгаши томонидан қабул қилинади, у шунингдек ҳар бир мамлакат ва умуман ҳамжамият иқтисодий ривожланиш жараёни қандай бораётганини кузатиб туради. Мазкур мамлакатнинг иқтисодий сиёсати Вазирлар Кенгаши ишлаб чиққан асосий йўналишларга тўғри келмаса, унинг эмалга оширилиши иқтисодий ва валюта иттифоқининг нормал фаолиятига тўсқинлик қилган тақдирда Вазирлар Кенгаши тегишли чора-тадбирлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. Қапнашчи мамлакатлар давлат бюджетларида ортиқча тақ-шиллик бўлишига йўл қўймаслик мажбуриятини оладилар.

Европа валюта иттифоқига ҳаракат охири босқичининг селганда - кечи билан 1999 йил 1 январдан бошлаб ҳамжамият ягона пул-кредит сиёсатини ўткази бошлайди. Шунингдек ягона валюта - ЭКЮ жорий этилади ва янги муассаса - Европа Марказий банки тузилиб, у миллий марказий банклар билан биргаликда марказий банклар Европа тизимининг асоси бўлиб қолади.

3. Сиёсий иттифоқ. У қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

- ташқи ишлар ва хавфсизлик соҳаларида ягона сиёсат, бунга кейинчалик: умумий мудофаа сиёсатини ишлаб чиқиш; Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик конференцияси билан боғлиқ масалалар, Европада қуролсизланиш ва қурол-яроғларни чазорат қилиш; ядро қуролини тарқатмаслик ва хавфсизлик-чиг иқтисодий жиҳатлари устида иш олиб бориш;

- Европарламент моҳиятини кучайтириш;
- ҳамжамият ваколатларини кенгайтириш;
- ички ишлар ва одил судлов соҳаларида, хусусан, бошпа-ча бериш, иммиграция ва виза тартиби ва масалаларда ягона сиёсат юртиши.

Ягона бозор сари ҳаракатни жадаллаштиришга қаратилган ҳуқуқий ҳужжатлар ва қарорлар компаниялар тўғрисидаги қонунчилик, андозаларни мувофиқлаштириш, солиқ, транспорт қонунчилиги, шунингдек олий маълумот ҳақидаги дипломларни ўзаро тан олиш сингари соҳаларда қабул

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

қилинди. Меҳнаткашлар ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида турли товарлар андозаларини, шу жумладан озиқ-овқат маҳсулотларининг экологик софлиги меъёрларини, шунингдек ишлаб чиқаришда техника хавфсизлиги қоидаларини мувофиқлаштириш бозор эркинлиги шароитида бозорда товарлар, хизматлар ва сармоялар рақобати бузилишининг олдини олишга қаратилган зарурий чоралар кўрилди.

Европа қурилиши Европа мамлакатларини бирлаштириш йўлида илгари қилинган барча уринишлардан **иккинчи**га хусусияти билан тубдан фарқ қилади.

Биринчидан, у мустақкам иқтисодий базага асосланади. Умумий хўжалик манфаатлари ва миллий иқтисодиётларнинг ошиб бораётган ўзаро боғлиқлиги қатнашчи мамлакатлар бирдамлигининг мустақкамланишига шароит яратди. Шунча йил мобайнида тинч-тотув яшашдан, иқтисодий интеграция, равнақ жараёни чуқурлашганидан кейин, эндиликда ЕИ аъзоларидан бирортасининг хаёлига ундан чиқиш фикри келмайди, акс ҳолда катта йўқотишларга йўл қўйилди.

Иккинчидан, ЕИ фаолияти унинг барча аъзолари ривож қилиши керак бўлган шартномаларга асосланади. Қатнашчи мамлакатлар билан Комиссия ўртасида, ёки Ҳамжамият муассасалари ўртасида келиб чиқадиган низолар ва келишмовчиликлар Европа судида ҳал этилиши керак, унинг қарорларини рад этиш ёки уларнинг бажарилмаслиги мумкин эмас.

Рим шартномаларида белгиланган вазифаларнинг бажарилиши (тўрт эркинлик деб аталувчи одамларнинг, товарлар, хизматлар ва сармоянинг кўчиб юриши эркинлигига эришиш ҳамда сони тобора ошиб бораётган вилоятларда ягона сиёсатнинг амалга оширилиши) қатнашчи мамлакатлар миллий мустақиллигидан келиб чиқадиган бир қатор ҳуқуқларни Ҳамжамият муассасаларига, энг аввало Комиссияга топширишни тақозо қилади. Бу жараён тобора кучайиб бормоқда. ЕИнинг фақат шу муассасалари Вазирлар Кенгаши

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

қарорларининг (улар асосан қарорлар, йўл-йўриқлар ва тавсиялар тарзида бўлиб, жами Ҳамжамиятнинг ҳуқуқий базасини вужудга келтиради) бажарилишини ташкил қила оладилар.

Ҳамжамият мақсадларига икки йўл билан: қишлоқ ҳўжалиги, балиқчилик, транспорт, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, рақобатни тартибга солиб туриш сингари соҳалардаги сиёсатни, мингақавий сиёсат ва ташқи иқтисодий алоқалар, энергетика сиёсатини биргаликда ўтказиш; илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари доирасидаги фаолияти, телекоммуникациялар, қатнашчи мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий интеграциясини чуқурлаштириш, ижтимоий сиёсат соҳасидаги иқтисодий тadbирларни мувофиқлаштириш, иқтисодий ва валюта иттифоқини яратиш орқали эришилади.

ЕИ муваффақиятларига ва унинг янги абзоларни жалб қилиш қобилиятига қуйидаги учта омил сабабчи бўлмоқда:

- ўзаро бир-бирига боғлиқликни ва ҳамкорликни тақозо қилувчи иқтисодий асос;

- ҳуқуқий қоидалар тантанаси, бу нарса ЕИ муассасалари вазифалари ва ҳуқуқларини батафсил ҳамда аниқ белгиловчи шартномаларнинг мажбурий тусда эканлигида, шунингдек Европа судининг фаолиятида ифодаланади;

- келишувлар ва ён беришларга асосланган қарорлар қабул қилиш жараёнининг демократик хусусияти.

Прагматизм билан қатъий қоидаларнинг бундай уйғунлашуви Ҳамжамиятга жиддий тангликларга бардош бериш, ўз қиёфаси, бирлиги ва мақсадларини сақлаб қолиш имконини берди.

Шу тарзда, Европа Иттифоқи ўзининг қарийб 350 млн. аҳолиси билан дунёда энг катта бирлашган бозорга айланмоқда. Европа компаниялари ҳозир фақат америка ва япон фирмаларининг қурби етиши мумкин бўлган кенг қўламли иқтисодиётдан фойдаланмоқдалар. Ўз маҳсулотини гоят катта миқёсдаги ягона бозорда сота оладиган тadbиркорлар учун

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПСИ ТУЗИМИДА

ишлаб чиқариш харажатлари камаймоқда. Экспорт чиқимлари ҳам пасаймоқда. Миллий иқтисодиётлар ҳам, ЕИ мамлакатлари аҳолиси ҳам манфаат кўраётир.

ЕИ муассасалари. Европа Ҳамжамиятини таъсис этиш тўғрисидаги Шартномаларда белгиланган вазифаларни бажариш учун бир қатор Европа муассасалари тузилган.

Улардан биринчиси - **Европа Ҳамжамияти Комиссияси** - ЕИ нинг ижроия органидир. Унинг 17 аъзосини миллий ҳукуматлар тайинлайди, лекин улар ўз фаолиятларида бу ҳукуматлардан томомила мустақилдир.

Бу ерга Ҳамжамиятнинг йирик мамлакатлари - Франция, Германия, Италия, Испания, Буюк Британия - ҳар бири иккитадан, кичик мамлакатлар биттадан вакил юборади. Вакиллар тўрт йил муддатга тайинланади, лекин шундан сўнг уларнинг ваколатлари қайта тикланиши мумкин. Комиссиянинг ҳозирги таркиби 1993 йил бошидан бери ишлаб келмоқда. Аъзолардан ҳар бири фаолиятнинг муайян йўналиши учун (миллий ҳукуматдаги оддий вазир сингари) жавоб беради ва Бош департамент деб аталадиган тегишли бўлинмага бошчилик қилади. Комиссиянинг асосий ишчи тиллари инглиз, француз ва немис тиллари бўлса-да, у чиқарадиган барча расмий ҳужжатлар албатта 9 тилга таржима қилинади. Булар - юқорида айтилган учта тилдан ташқари данияча, голланд, юнон, испан, итальян ва португал тилларидир. Миллий ҳукуматлар аъзолари кенгашларининг материаллари ҳам 9 тилга таржима қилинади. ЕИ барча муассасаларининг ходимлари миллий ҳукуматларидан мустақил бўлган Европа амалдорлари ҳайъатини ташкил қилади.

Комиссиянинг роли Ҳамжамиятни таъсис этиш тўғрисидаги Шартнома бажарилишини таъминлашдан иборат. Шу мақсадда, у зарур қонун лойиҳаларини тайёрлайди ва улар қарорлар ва директивалар шаклини олади, кейин эса комиссия уларнинг амалга оширилишини назорат қилади. Қатнашчи мамлакатлар ЕИ қонунчилигини бузсалар, комиссия то Европа судига мурожаат қилишгача чора кўриш ҳуқуқига

эга. У шунингдек, хусусан, рақобат соҳасидаги сиёсат борасида ҳамда иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ҳоказо секторларда ягона сиёсат ўтказиш борасида ҳам катта ҳуқуқларга эга. Комиссия Ҳамжамиятнинг турли фондлари ва дастурларини, шу жумладан ЕИда қатнашмайдиган мамлакатларга ёрдам кўрсатишга қаратилган фондлар ва дастурларни бошқаради.

Вазирлар Кенгаши. Бу - қарорлар қабул қилиш органидир; унинг доирасида миллий ҳукуматларнинг аъзолари музокаралар ўтказдилар, Ҳамжамият қонунчилик ҳужжатларини муҳокама қиладилар ва уларни овозга қўйиш йўли билан қабул қиладилар ёки рад этадилар. Вазирлар Кенгаши ана шу турдаги ягона ва бирдан-бир органдир, деб ҳисоблашади. Лекин Вазирлар кенгаши аслида бир нечтадир: уларнинг номи ва таркиби муҳокама қилинаётган мавзуга қараб ўзгариб туради. Ички ишлар Вазирлар кенгаши, молия, таълим, қишлоқ хўжалиги ва ҳоказо Вазирлар Кенгаши мавжуд. Вазирлар ЕИ доирасида қабул қилинган қарорлар учун миллий парламентлар олдида жавобгардирлар.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Ҳамжамиятнинг қонун ҳужжатлари қарорлар ва директивалар тарзида чиқарилади. Қарорлар мажбурий тусда бўлиб, қатнашчи мамлакатларнинг миллий қонунчилигига қўшилади. Директиваларнинг бажарилиши ҳам мажбурийдир. Лекин уларни амалга ошириш усуларини тавлаш ҳуқуқи қатнашчи мамлакатлар ихтиёридадир. Кўпчилик масалалар расмий даражада муҳокама қилинганидан кейин кун тарғибига киритилди. ЕИга аъзо ҳар бир давлатнинг Брюсселда доимий ваколатхонаси бўлиб, бу ерда дипломатларгина эмас, балки барча миллий вазирликларнинг мансабдор шахслари ҳам ишлайдилар. Бу ваколатхоналарнинг бошлиқлари Доимий вакиллар қўмитаси доирасида ҳар ҳафтада кенгашлар ўтказиб турадилар, у ўз францужча номининг бош ҳарфларидан ташкил топган КОРЕ-ПЕР деб аталади. Бу кенгашлар жараёнида қатнашчи мамлакатларнинг элчилари ва мансабдор шахслари Вазирлар Кен-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

гаши даражасида ҳал этилиши талаб қилинадиган масалаларни батафсил ишлаб чиқадилар.

Ҳамжамият тузим ҳақидаги шартномага мувофиқ Вазирлар Кенгашининг қарорлари уларнинг йўналишига қараб - ёки бир оғиздан ёки белгиланган аксарият овоз билан қабул қилинади. Ҳар бир қатнашчи мамлакат овозининг сони шу мамлакат иқтисодиётининг кўламига боғлиқ. Германия, Франция, Буюк Британия ва Италия 10 тадан; Бельгия, Греция, Португалия ва Нидерландия 5 тадан, Дания ва Ирландия 3 тадан, Люксембург 1 та овозга эга.

Шу тарзда, бирорта мамлакатнинг яқка ўзи у ёки бу қарор қабул қилинишига қаршилик кўрсатмайди: бунинг учун 76 дан камда 23 овоз тўплаш керак. Бунга лоақал учта мамлакат биргалашиб ҳаракат қилганидагина эришиш мумкин.

Вазирлар Кенгаши лавозимини барча қатнашчи мамлакатларнинг вакиллари навбатма-навбат эгаллайдилар. Уларнинг ҳар бири бу лавозимда 6 ой туради; раис вазифасини ташқи ишлар вазирлари эгаллайдилар. 1992 йил 1 январдан бу лавозимни Португалия ташқи ишлар вазири; ундан кейин Буюк Британия вазири эгаллади.

Европарламент - Европа халқларининг демократик жарчиси. Унда умумий овоз бериш йўли билан сайланадиган 518 депутат бор. Асосий вазифаси - Комиссия фаолиятини назорат қилиш, Ҳамжамият бюджети ва қонунларини маъқуллаш ва уларга ўзгартишлар китишдир. Европарламент аъзолари беш йил муддатга сайланадилар. Сўнгги сайлов 1994 йилда ўтказилди. Европарламентнинг Брюсселда ўз иш бинолари бор, лекин ҳар ойда бир ҳафталик ялпи мажлисини Франциянинг Страсбург шаҳрида ўтказди. Европарламент котибияти Люксембургда жойлашган.

1986 йилги Ягона Европа Акти қабул қилингунча Европарламент бюджетни қабул қилмаслик ва унинг айрим моддаларига ўзгартишлар киритиш ҳуқуқига эга эди. Лекин у умуман фақат маслаҳат овозига эга бўлиб, Вазирлар Кен-

УЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

гаши унинг фикрини инобатга олмаслиги мумкин эди. Мазкур акт қабул қилинган Ягона бозор вужудга келтириш мақсадидаги талбирлар “ҳамкорлик процедураси” деб аталадиган процедурадан ўтказила бошлади, бу эса Европарламент ваколатини анча мустақамлади. Европарламент қонун лойиҳасини такрорий ўқишда қабул қилмаган тақдирда, Вазирлар Кенгаши уни бир овоздан қабул қилинган қарор билангина маъқуллаши мумкин. Шу тарзда, қонун лойиҳаси қабул қилинмаслиги учун Европарламентда Вазирлар Кенгашининг битта катта ёки кичик иттифоқчиси бўлиши кифоя.

Европарламентнинг таъсири ва аҳамияти бошқа бир қатор жиҳатларда ҳам намоён бўлмоқда. Улар орасида энг муҳими - Комиссия ва Вазирлар Кенгашининг ялпи мажлислари жараёнида бу органларга сўровлар юборишдир. Сўровлар оғзаки ёки ёзма шаклда баён қилиниши мумкин. Бундан ташқари, Европарламент ҳали ҳеч қачон фойдаланмаган ҳуқуққа: Комиссияни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Бунинг учун овозлар берувчиларнинг учдан икки қисми унинг қониқарсиз ишлаётгани ҳақида фикр айтиши керак. Шундан кейин Комиссия ўз-ўзидан тарқаб кетиши керак.

Ягона Европа Актига биноан Ҳамжамиятга янги аъзолар кирганида, уюшган аъзолик ҳақида шартнома тузилганида ва учинчи мамлакатлар билан савдо битимлари тузилганида, Европарламентнинг маъқуллаши талаб қилинади.

Европарламент аъзоларини турли гуруҳларга уларнинг фуқаролиги эмас, балки сиёсатга мансублилиги бирлаштиради. Миллий сиёсий партиялар барча ажнабий фикрдошлари билан алоқаларини мустақамлаб, бу билан ҳақиқий халқаро сиёсий ҳаракатларни вужудга келтира олдилар. Италия ва Ирландияда қонунларида Европарламент депутатлигига бошқа давлатларнинг фуқароларининг номзодини кўрсатишга рухсат этилади; бошқа мамлакатлар ҳали бу қадар олға борганларича йўқ.

ЕИ Комиссияси ўз ташаббуси билан ҳам, Европарламент ва Вазирлар Кенгаши сўровига мувофиқ ҳам қонун

ҳужжатларини тайёрлайди. Комиссия юридик жиҳатдан асосламаган масалани ҳар икки орган ҳам ҳал эта олмайди.

Комиссия қонун тайёрлаш ҳақидаги ўз мулоҳазаларини Вазирлар Кенгашига юборади, у эса сўнгра уларни Европарламентга топширади. Бу ерда улар тегишли Комиссияларга тушади; комиссиялар таклифларга ўз тузатишларини киритадилар ёки уларни ўзгартирмай маъқуллайдилар. Сўнгра мулоҳазалар Страсбургдаги Европарламент ялпи мажлисига юборилади.

Мулоҳазалар айна пайтда Ижтимоий-иқтисодий масалалар қўмитасига ҳам берилади. Бу органга sanoat, касаба уюшма гуруҳлари, матлубот уюшмалари, касаба уюшмаларининг вакиллари тайинланади. Бу маслаҳат органидир. У қонун лойиҳасини олиб ва уни ўрганиб, ўз хулосасини Вазирлар Кенгашига юборади. Бу хулоса, мулоҳаза юзасидан Европарламент Комиссияси хулосаси сингари яна Комиссияга қайтарилади, у эса билдирилган фикрларни инobatта олиши ва уларни тайёрланаётган қонун ҳужжатлари матнига киритиши мумкин. Сўнгра у такрорий ўқиш учун яна бир бор Вазирлар Кенгашига ва Европарламентга юборилади. Бу гал ҳам ҳужжат ўша йўлни босиб ўтади - тинглаш учун тегишли комиссияларга тақдим қилинади, бунинг юзасидан Страсбургдаги сессияда қарор қабул қилинади. Қонун лойиҳаси қонунга айлангунча ана шу жараёнлардан кейин Вазирлар Кенгашида маъқулланиши керак.

Мазкур жараённинг ҳар бир босқичида Комиссия юридик ҳужжатни тамомила ёки қисман ўзгартиришга ҳақли. Вазирлар Кенгаши қарор қабул қилганидан кейин унинг зиммасига ижронини назорат қилиш вазифаси юклатилади.

Юзаки қараганда, ЕИда қарор қабул қилиш жараёни жуда мураккабга ўхшайди. Аммо шуни ҳисобга олиш керакки, бундай мураккаблик мазкур жараёнга бир қатор тартибга солиш ва назорат қилиш тadbирларини “жорий этиш” имконини берадики, бу нарса унга демократик тус бағишлайди, мунозараларга, ўзаро маслаҳатларга ва келишувларга асосланиш имконини беради.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

Европа суди. Ҳамжамиятнинг бошқа халқаро ташкилотлардан фарқи шуки, ЕИга аъзо мамлакатлар имзолаган шартномаларни ижро этиш улар учун мажбурий эканлигидадир. Шартномаларнинг моддалари ва улардан келиб чиқадиган юридик ҳужжатлар қатнашчи мамлакатлар миллий қонунларига қўшилиб кетади. Уларнинг бажарилши равшан ва аниқ талқинни талаб қилади. Шу муносабат билан Европа судининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади.

Рим шартномалари имзоланиши билан ЕИ ҳуқуқларининг қатнашчи мамлакатлар миллий ҳуқуқларидан устунлиги жорий этилди. Бунинг маъноси, жумладан, шуни билдирадики, ЕИ ҳуқуқи амал қиладиган барча ҳудудлар учун Люксембургда жойлашган Европа суди энг юқори даражадаги суд органидир. Ўз-ўзидан маълумки, Рим шартномаси қамраб олмаган соҳалар, масалан, жиноят қонунчилиги унинг ҳуқуқ доирасига кирмайди.

Европа суди 13 судьядан, шу жумладан ҳар бир қатнашчи мамлакатдан биттадан, ва бош адвокатлардан иборат. Судьялар мустақилдирлар. Улардан ҳар бирининг номзоди ҳар бир мамлакатдан кўрсатилади, лекин ЕИ Вазирлар Кенгаши томонидан тайинланади. Судьялар 6 йил муддатта тайинландилар; кейинчалик улар янгиланиши мумкин. Бош адвокатлар ҳам шу тартибда тайинландилар.

Одатда ишларни эшитиш учун суд икки палатага бўлинади. Айрим жиддий ҳолларда биргаликда тинглаш ўтказилади. Қарор кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Евросуд ЕИ қатнашчиси бўлган мамлакатлар ўртасидаги, қатнашувчи мамлакатлар билан бевосита ЕИ ўртасидаги, Ҳамжамият муассасалари ўртасидаги, ЕИ билан жисмоний ёки юридик шахслар, шу жумладан унинг органлари ходимлари ўртасидаги келишмовчиликларни тартибга солади. Евросуд халқаро битимлар юзасидан ҳамда миллий судлар унга топширган ишларнинг дастлабки тингланиши юзасидан хулоса беради. Аммо суд қилишга унинг ҳуқуқи йўқ.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

Евросудни кўпинча интеграция мотори деб атайдилар. Унинг мавжудлиги ЕИ қонунчилигини қатнашчи мамлакатлар нотўғри талқин қилишларининг олдини олади; Евросуд қарорларининг бажарилиши мажбурий. Унинг ихтиёрида бирор мажбур қилиш воситаси йўқ, лекин аксарият ҳолларда Ҳамжамиятда қатнашувчи давлатлар унинг қарорларига қўшиладилар.

Европа кенгаши. 1957 йил таҳриридаги Рим шартномаларида кўзда тутилмаган Европа кенгаши 1974 йилдагина, қатнашчи мамлакатлар давлат ва ҳукумат бошлиқларининг Париж конференциясидан кейин тузилди. Бу конференция жараёнида улар Еврокенгаш тузиб, унинг доирасида бундай кенгашларни мунтазам ўтказиб турилиши кераклиги ҳақида қарор қабул қилдилар. Уларда шунингдек миллий ташқи ишлар вазирлари, ЕИК райси ва унинг ўринбосари қатнашиши кўзда тутилди. Бундай учрашувларнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда; уларда Ҳамжамият ҳаётига оид муҳим масалалар юзасидан қабул қилинган қарорларнинг кўплари унинг тараққиётидаги янги босқичларни белгилаб беради. Кенгаш қарорлари мажбурий кучга эга эмас, лекин улар Ҳамжамият эволюцияси жараёнига сиёсий жўшқинлик бағишлайди ва унинг энг муҳим йўналишларини белгилаб беради. Европа кенгаши олий босқич аҳамиятини касб эгиб, мураккаб ҳолатларда, Ҳамжамиятнинг бошқа муассасалари билан келишишга эришишнинг иложи бўлмаган ҳолларда ЕИК ва Вазирлар Кенгаши унга муурожаат этишлари мумкин.

Кенгашнинг бундай функцияси давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқларининг ўз мамлакатларидаги катта обрўсига таянади. Уларнинг ҳамжамият ишларига шахсан аралашиларини шу сабабли катта ютуқ деб ҳисоблаш керак; улар кейинги пайтларда қабул қилган қарорлар ЕИ ҳаёти учун гоят муҳим аҳамиятга эга бўлди.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

5.2. Ўзбекистоннинг интеграция тузилмаларидаги яшироқи

Ўзбекистон аъзо бўлиб кирган энг муҳим бирлашмалардан бири - Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (ДМҚ) бўлиб, у 1991 йил декабрида тузилган. Ҳозир МДҚга Озарбойжон Республикаси, Арманистон Республикаси, Беларусь Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Тожикистон Республикаси, Туркменистон, Ўзбекистон Республикаси ва Украина киради.

Ҳамдўстлик мақсадлари қуйидагилардир:

- демократик ҳуқуқий давлатлар тузиш, улар ўртасидаги муносабатлар давлат мустақиллигини ва суверен тенгликни ўзаро тан олиш ва ҳурматлаш, ўз тақдирини ўзи белгилаш ажралмас ҳуқуқи, тенг ҳуқуқлилиги ва ички ишларга аралашмаслик, куч ишлатишдан ва куч ишлатиш дағдағасидан, иқтисодий ва бошқа ҳар қандай тазйиқлардан воз кечиш, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, шу жумладан кичик миллатлар ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, мажбуриятларни ва бошқа умум тан олган ҳалқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормаларини ҳалол бажариш асосида ривожланади.
- бир-бирларининг ҳудудий бутунлигини ва мавжуд чегаралар бузилмаслигини тан олиш ва ҳурмат қилиш;
- чуқур тарихий илдизларга эга бўлган халқларнинг туб манфаатларини ҳамда қўшничилик ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик муносабатларини мустаҳкамлаш;
- фуқаролар сулуқини ва миллатлараро тотувлиқни сақлаш.

Ҳамдўстлик қатнашчиларининг ўзаро муносабатлари тенглик асосида шакллантириладиган ва давлат ҳам, ғайридавлат тузилма ҳам бўлмаган Ҳамдўстлик қатнашчилари ўртасидаги битимлар билан белгиланган тартибда иш олиб борадиган мувофиқлаштирувчи муассасалар орқали тенг ҳуқуқлилиги принципи асосида амалга оширилади.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОМ ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

Ҳамжамият давлатларининг умумий манфаатлари соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш учун Ҳамжамиятнинг олий органи - давлатлар бошлиқлари Кенгаши, шунингдек ҳукуматлар бошлиқлари Кенгаши тузилди.

1993 йил 22 январда Минскда қабул қилинган МДҲ Уставининг энг муҳим моддаларидан бири умумий иқтисодий майдонни, умумевропа ва евроосиё бозорларини шакллантириш ва ривожлантириш, транспорт ва алоқа тизимларини, шунингдек энергетика тизимларини ривожлантиришда ҳамкорлик қилишидир. Уставда шунингдек асосий мувофиқлаштирувчи ҳужжатлар - мустақил давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни белгилайдиган икки томонлама шартномалар бўлади, деб белгиланган.

МДҲ аъзоси бўлган мамлакатларнинг биргаликдаги куч-ғайратлари, жумладан, қуйидагиларга қаратилган:

- мамлакатларнинг бошқа интеграция гуруҳлари билан ўзаро муносабатларда МДҲ интеграция жараёнларининг барча субъектлари манфаатларини ҳимоя қилиш, учинчи мамлакатлар томонидан камситилиши, фирром рақобат, ҳуқуқий ва иқтисодий чеклашлардан жамоа ҳимоясини таъминлаш. Бундай ҳимоя транспорт коммуникацияларида айниқса зарур;

- фан, таълим, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг техника-технология асосларини такомиллаштириш соҳаларида интеграция жараёнларини қайта тиклаш, мураккаб фан-техника ва конструкторлик дастурларини биргаликда амалга ошириш;

- тузилмали иқтисодий ўзгаришларни келишиб амалга ошириш.

Айни вақтда Ўзбекистоннинг МДҲга аъзолиги унга бир қатор муҳим вазифаларни миллат иқтисодиёт манфаатларига мувофиқ ҳал этиш имконини беради:

- ишлаб чиқаришни, аҳоли таъминотини (аввало озиқ-овқат билан) қўллаб-қувватлашни таъминловчи қўламда

кооператив хўжалик алоқаларини ривожлантириш ва такомиллаштириш;

- МДХнинг бир қатор товарларининг бозорда, айниқса анъанавий маҳсулотларни сотиш соҳасида етакчи ма-вқени сақлаш;
- собиқ иттифоқчи республикалар эга бўлган хом ашё ресурсларидан бахраманд бўлишни таъминлаш;
- Ўзбекистоннинг учинчи мамлакатларга экспорт-импорт товар оқимиغا хизмат кўрсатувчи транспорт коммуни-кацияларидан кафолатли ва хатарсиз фойдаланиш.

МДХ мамлакатларига нисбатан фаол иқтисодий сиёсат миллий иқтисодиётни соғломлаштириш ва уни жадал ри-вожлантириш учун шароит яратиш омилларида бири деб қаралиши керак.

Ўзбекистоннинг МДХ давлатлари билан иқтисодий ҳамкорлиги механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодиётни эркинлаштириш, уни бозор та-мойилларига изчиллик билан ўтказиш, хўжалик тузилма-сини қайта қуришдан иборат умумий йўл билан белгила-нади.

Тўлов-ҳисоб-китоб ва кредит-молия муносабатлари соҳ-асида Ўзбекистон яқин ажнабий давлатлар билан тўлов ба-лансини босқичма-босқич мувозанат ҳолатига келтириш ва молиявий нобудгарчиликларга йўл қўймаслик мақсадида ха-лқаро тажрибада қабул қилинган қоидаларга ўтказишни ту-галлаш йўлида изчиллик билан бормоқда.

МДХда интеграция соҳасида қабул қилинган йўлни ҳисобга олиб, ишлаб чиқариш алоқалари янги жараёнлар-нинг моддий асоси, кейинчалик эса товарлар ишлаб чиқа-риш ва хизмат кўрсатишни сифат жиҳатдан янгилашнинг энг муҳим соҳаси ҳам бўлиб қолиши керак. Шу сабабли ишлаб чиқариш имкониятларини ривожлантиришда ўзаро муносабатларнинг йўналишларини ва шаклларини страте-гик жиҳатдан тўғри танлаш фоят муҳим аҳамият касб эта-ди.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

Булар жумласига қуйидагилар киради:

- оқилона асосланган кооперация алоқаларини сақлаб қолиш;

- инвестиция фаолияти ва капитал қурилиш соҳаларида ҳамкорлик;

- ишлаб чиқариш ҳамкорлигининг янги ташкилий тузилишини шакллантириш;

Давлат ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашида қабул қилинган норматив ҳужжатлар орасида 1992 йил октябрида Бишкекда тузилган “Мулк муносабатларини ўзаро тан олиш ва тартибга солиб туриш тўғрисида битим”ни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бу ҳужжатда СССР парчаланиб кетган мулк ҳуқуқларини таърифлашдаги кўпгина англашилмовчиликлар барҳам топди.

1993 йил декабрида Ашгабатда имзоланган “Инвестиция фаолияти соҳасида ҳамкорлик тўғрисида битим” ҳам ғоят аҳамиятлидир. Бу битимга буюан Томонларнинг инвесторлари бошқа Томонларнинг ҳудудларида **инвестицияни қуйидаги йўл** билан амалга оширадилар:

- Томонларнинг инвесторларига тамомилан тегишли бўлган корхоналарни, шунингдек бундай корхоналарнинг филиалларини тузиш;
- инвестиция қилинаётган жойда юридик ва жисмоний шахслар билан биргаликда барпо этилаётган корхоналарга ўз улушини қўшиш;
- миллий қонун ҳужжатларига мувофиқ корхоналар, иморатлар, иншоотларни, корхоналарда иштирок улушларини, пайлар, акциялар, облигацияларни, шунингдек қимматли қозғоларни сотиб олиш;
- инвестиция қилинаётган жойдаги давлат ҳудудида амал қилувчи қонун ҳужжатларига зид бўлмаган инвестицияни амалга ошириш соҳасидаги бошқа фаолият кўрсатиш.

Томонларнинг инвестициялари билан корхона инвестиция қилинган жойдаги давлат қонунчилиги билан таъқиқланган фаолият турларидан ташқари корхона уставида кўзда тутилган мақсадларга мос бўлган фаолиятнинг ҳар қандай

ЎЗБЕКИСТОН ЖАДОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАПАРИ ТИЗИМИДА

турини амалга ошира олади. Томонлар ҳудудида инвесторлар амалга оширган инвестициялар инвестиция қилинган жойдаги давлатнинг тўла-тўқис ва сўзсиз ҳуқуқий ҳимоясидан фойдаланадилар, қонунларда кўзда тутилган фавқулодда ҳоллардан ташқари вақтларда мусодара қилиниши мумкин эмас. Мусодара қилиш ҳақида қарор инвестиция қилинган жойдаги давлат қонунчилигида белгиланган тартибда қабул қилинади. Бундай ҳолларда инвестиция қилинган жойдаги давлат Томонларнинг инвесторларига тезда, мос келадиган ва самарали товоон тўлайди. Мусодара қилинган тақдирда инвестор даъволарини қондириш ҳақидаги ечимлар Томонларнинг келишуви бўйича ҳал этилиши ёки инвестиция қилинган жойдаги давлат судларига шикоят қилиниши мумкин.

Томонларнинг инвесторлари зарарлар ўрнини, шу жумладан давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг инвестиция қилинган жойдаги давлат қонунчилигига зид хатти-ҳаракатлари оқибатида, шунингдек бундай органлар ёки мансабдор шахслар Томонларнинг инвесторларига ёки шу инвестициялар сарфланган корхоналарга нисбатан қонунчиликда кўзда тутилган мажбуриятларини лозим даражада бажармаганликлари оқибатида қўлдан кетган фойда ўрнини қоплаш ҳуқуқига эгадирлар.

Томонларнинг инвесторлари инвестиция қилинган жойдаги давлат ҳудудидаги манбалардан ҳар қандай валютада олган фойда унинг ҳудудида қайта инвестиция қилиниши ёки шу давлат қонунчилигига мувофиқ бошқа мақсадларда фойдаланиши мумкин.

Шуни тан олиш керакки, МДҲ тегишли органлари тасдиқлаган ҳужжатлар совет давридан кейинги давлатлар иқтисодиёти стагнациясининг салбий оқибатларини бартараф этишда ижобий роль ўйнайди.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти. Ўзбекистон 1992 йилда Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти (ИҲТ) аъзоси бўлди.

ИҲТ Афғонистон Ислом давлати, Озарбайжон Республикаси, Эрон Ислом Республикаси, Қозоғистон Республи-

каси, Қирғизистон Республикаси, Покистон Ислон Респуб-
ликаси, Тожикистон Республикаси, Туркия Республикаси,
Туркменистон ва Ўзбекистон Республикасини бирлаштира-
ди.

1992 йилда Техронда олий даражадаги ИХТ учрашуви пайтида эълон қилинган ахборотда ИХТ аъзоларининг иқтисодий фаровонлиги йўлида кўп томонлама минтақавий ҳамкорликни кўзда тутувчи мақсадлар ва вазифаларга садоқат эълон қилинди. Ҳар йили ўтказиб туриладиган бундай учрашувлар кўпни халқлар маданий ва иқтисодий алоқаларини кўп даражада мустақамлашга даъват этади. 1996 йилдаги давлат бошлиқларининг учрашуви алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда муҳим қарорлар қабул қилинди.

Иқтисодий Ҳамкорлик Тапшилотининг эътибор марказида - транспорт, алоқа, савдо, инвестиция ва энергетика сингари устувор соҳаларни ривожлантириш масалалари туради. Бу соҳалардаги ҳамкорлик ИХТ аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасидаги минтақавий иқтисодий ҳамкорлик жараёнларини жадаллаштириш имконини беради.

Транзит савдо, минтақа ичида халқаро ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ божхона тадбирларининг умумий тизимини яратиш юзасидан лойиҳалар амалга оширилмоқда.

1996 йилда ишга туширилган ғоят муҳим Тажан-Се-рахс-Машҳад темир йўли Марказий Осиё давлатларини Форс қўлтиғидаги Эрон портлари, шунингдек Туркия орқали Европа мамлакатлари билан бирлаштирувчи кўприк бўлди.

Қозғонистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Афғонистон ва Озарбайжон учун Покистон, Эрон ва Туркия орқали денгиз портларига чиқишни таъминловчи автомобиль йўллари ва темир йўллар қурилишини тугаллаш тадбирлари амалга оширилмоқда. Туркменистон ва Ўзбекистонни Афғонистон орқали Қарочи ва Гвадар портлари билан бирлаштирувчи транзит йўлларга алоҳида эътибор берилмоқда. Термиз-Ҳирот-Қандаҳор-Чаман темир йўли ва унинг Ҳирот-Купка, Керман - Зоҳидон, Астара (Озарбайжон) - Респ-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

Казвин тармоқлари билан, шунингдек Ван кўли атрофини айланиб ўтувчи темир йўлини тугаллаш мақсадида уларга ҳам устувор аҳамият берилиши мумкин.

Минтақада газ ва нефть ўтказиш тармоқларини ривожлантириш режалари ишлаб чиқилди ва маъқулланди. Бунда Туркманистондан Эрон ва Туркия орқали Европага, Афғонистон орқали Покистонга, шунингдек Эрондан Покистонга ўтадиган газ қувурлари қурилиши алоҳида эътиборда турибди. ИХТ аъзоси бўлган Марказий Осиёдаги бошқа мамлакатлар ҳам бу газ қувурларидан фойдаланишлари мумкин.

ИХТ аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдони янада ривожлантириш мақсадида бошқа минтақалардаги ва жаҳон савдо муҳитидаги тажрибани ҳисобга олган ҳолда Эркин савдо минтақаси (ЭКОФТА) тузишга аста-секин ўтиш кўзда тутилмоқда. ИХТ минтақадаги мамлакатларнинг Ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантиришда ва уларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштиришда тобора кўпроқ роль ўйнамоқда.

Марказий Осиё ягона иқтисодий макони. 1994 йилда Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ягона иқтисодий майдон вужудга келтириш ҳақида шартнома туздилар. Бу шартноманинг аҳамияти ниҳоятда катта. У интеграция жараёنларини музокаралар соҳасидан амалий ҳаракатлар йўлига ўтказишни бошлади, аниқ интеграция режаларини босқичма-босқич амалга ошириш, биргаликда бозор инфратузилмасини вужудга келтириш ва қабул қилинган қарорлар ижросини таъсирчан назорат қилиш мақсадида ҳўжалик-ҳуқуқий ҳамда ташкилий тусдаги омилларни ишлаб чиқишга киришиш имконини берди.

Шартномага имзо чеккан давлатлар қўлидагилар ҳақида келишиб олишди:

- *иқтисодий, ижтимоий, маданий, ҳуқуқий, ҳарбий ва бошқа соҳаларда мустақкам ҳамкорлик қилиш;*
- *атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий офатлар ва фалокатлар оқибатларини тугатиш ишида куч-ғайратларни*

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

бирлаштириш, Орол денгизи ҳавзасида ва Орол бўйида экологик вазиятни яхшилаш юзасидан қўшимча тадбирларни кўриш;

- ташқи сиёсат фаолияти соҳасида минтақа ва халқаро даражаларда келишилган мавқеларда туриб ҳаракат қилиш.

Мазкур мақсадларни амалга ошириш ҳамда иқтисодий, сиёсий, мудофаа ва инсонпарварлик жиҳатларида куч-ғайратларни мувофиқлаштириш учун тузилган Давлатлараро кенгаш Бош вазирлар кенгашини, Ташқи ишлар вазирлари кенгашини, Мудофаа вазирлари кенгашини ўз ичига олади. Уларнинг ишчи органи сифатида доимий ишловчи борувчи ижроия қўмитаси тузилган.

Ижроия қўмита зиммасига юклатилган вазифалар ва фаолиятларга мувофиқ асосий эътибор қўйидагиларга қаратилади:

- минтақа аҳамиятига эга бўлган энг муҳим инвестиция лойиҳаларини экспертиза қилиш ва қатнашчи давлатларнинг етакчи тармоқларида келишилган сиёсат ўтказиш;

- ишлаб чиқариш кооперациясини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, қўшма корхоналар, молия-саноат гуруҳлари, давлатлараро бирлашмалар тараққиётига кўмаклашиш омилларини ишлаб чиқиш;

- транспорт, алоқа, коммуникация, ёқилғи-энергетика мажмуасида ягона сиёсат ўтказиш;

- Давлатлараро кенгаш, унинг муассасалари қабул қилган давлатлараро ва ҳукуматлараро шартномалар ва битимлар қандай бажарилаётганини назорат қилиш;

- уларнинг бажарилишини ҳамда учта давлат интеграциясига оид бошқа масалалар ҳал этилишини таъминлаш юзасидан тавсиялар тайёрлаш.

Шартнома имзоланганидан кейиноқ божхона тартиботи ихчамлаштирилди, бу эса Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг юкларини божхона кўригидан ўтказишни бекор қилиш имконини берди, курол-яроғ, гиёҳвандлик ва психотропик воситалар, валюта ва маданий бойликлар олиб кети-

ЎЗБЕКИСТОН ҲАҚИДАГИ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРИ ТИЗИМИГА

лаётганлиги хусусида шубҳа учун етарли асос бўлган ҳоллар бундан мустаснодир.

5. Ўзбекистоннинг Халқаро шартномалари ташқи иқтисодий ҳамкорлиги

Ташқи Иқтисодий фаолиятни давлатларнинг савдо, иқтисодиёт, техника, маданият, сайёҳлик соҳаларида бошқа давлатлар билан ҳамкорликни ривожлантиришидан иборат деб мумкин. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан кейингина халқаро иқтисодий алоқалар субъектига айланди. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Олий Кенгаши қабул қилган давлат мустақиллиги ҳақидаги баёнотда таъкидланганидек, “Ўзбекистон Республикаси Халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб, халқаро муносабатларда суверен давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида амал қилади”.

Бундай ҳамкорликнинг асосий ҳуқуқий шакли халқаро шартномалар, хусусан мазкур соҳаларда давлатлар ўзаро ҳамкорлигининг энг муҳим тамойиллари ва йўналишини белгиловчи кўп томонлама шартномалардир. МДҲ қатнашчиси бўлган давлатларнинг ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги ҳамкорлиги тўғрисида 1992 йил 15 майда имзоланган Битим бунга мисол бўла олади.

Бирор аниқ соҳада ҳамкорликни амалга ошириш ҳам кўп томонлама асосда бўлиши мумкин. Масалан, ССР Иттифоқининг собиқ республикаларининг машинасозлик соҳасидаги 1993 йил 24 сентябрь битимида, жумладан, бир-бирларига маҳсулот етказиб бериш учун тегишли улушлар ажратиш ва рухсатномалар бериш, машинасозлик маҳсулотларини ўзаро етказиб беришда божхона божи олишдан озод қилиш кўзда тутилади.

Кўп томонлама шартномалардан ташқари аниқ масалалар юзасидан икки томонлама муносабатларни тартибга солишга қаратилган икки томонлама шартномалар тузилади. Улар иқтисодий ва бошқа хилдаги ҳамкорликда муҳим роль

ўйнайди, чунки томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилабгина қолмай, балки ўзаро ҳамкорликнинг аниқ жиҳатлари ҳамда тартибга солиниши керак бўлган муаммоларни ҳам белгилайди. Бундан ташқари, аввало савдо соҳасидаги икки томонлама шартномалар, ташқи савдода машғул бўлган шахслар учун имтиёзли тартиб жорий этади. Бунда одатда энг қулай шароит яратиш кўзда тутиладики, бунинг маъноси ақдлашувчи давлатларнинг жисмоний ва юридик шахсларига учинчи давлатларнинг ана шундай шахслариникига нисбатан кам бўлмаган қулай ҳуқуқлар берилишини билдиради.

Давлат энг қулай тартибдан ташқари бошқача **имтиёзли тартиб** ўрнатиши мумкин. Масалан, қулай инвестиция иқлимнинг яратилиши манфаатдор хорижий мамлакатлар билан инвестицияларни ўзаро қимоя қилиш ҳақида ҳукумат битимларини тузишни зарур қилиб қўядики, бу нарса чет эл иқтисодиётининг хусусий тармоғи вакилларига инвестиция олувчи мамлакатларда турли лойиҳаларга беҳавотир маблағ сарфлаш имконини туғдиради.

Ўзбекистон ўз ташқи иқтисодий стратегиясини амалга ошириш учун ана шу шаклдан унумли фойдаланмоқда. Дунёдаги энг катта мамлакатлар билан товарлар ва хизматлар экспортини енгиллаштирувчи, чет эл инвестицияларини жалб қилишга ёрдам берувчи шартномалар имзоланди. Бир неча мисол келтираемиз:

АҚШ

1992 йил октябрида Америка чет элларга хусусий инвестиция берувчи корпорацияси (ОПИК) билан инвестицияларга кўмаклашиш ҳақида битим имзоланди, бу битим Америка компанияларини Ўзбекистонда сармоя сарфлашларида нотижорат таваккалчилиги бўйича кафолатлар билан таъминлаши керак.

1993 йил ноябрида Ўзбекистон Республикаси билан АҚШ ўртасидаги савдо муносабатлари ҳақида имзоланган ҳукуматлараро Битим томонларнинг бир-бирига энг қулай шароит яра-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

Маълумот учун материал

20-йилларнинг бошларидаёқ Бухоро ва Хоразм халқ совет республикалари РСФСР билан бир қатор шартномалар асосида ўзлари учун ташқи бозорга мустақил ва келишилган ҳолда чиқишни таъминлаган эди. Шу шартномалар негизида Хоразм республикаси чет эллардаги РСФСР савдо ваколатхоналари ҳузурида савдо ишлари бўйича ўз доимий ваколатхоналарини ёки Хоразм савдо ваколатхоналарини таъсис этган эди. РСФСР билан Бухоро республикаси ўртасида ҳам ана шундай битим тузилган эди. Ана шу асосда Ўрта Осиё республикалари Афғонистон, Эрон, Ғарбий Хитойда кенг қўламда ташқи савдо операцияларини амалга оширди. Шу йилларда Ўзбекистон муайян мамлакатлар билан бошқа шаклларда иқтисодий алоқаларда иштирок этди.

Лекин шундан кейинги бошқарувнинг марказлаштирилган тартиби мобайнида барча қолган иттифоқчи республикалар сингари Ўзбекистон ҳам мустақил давлатнинг асосий ҳуқуқларидан, яъни халқаро муносабатларда иштирок этиш билан боғлиқ барча ҳуқуқларга эга бўлиш ва амалга оширишдан иборат ҳуқуқий қобилиятдан фойдаланиш имкониятидан аста-секин маҳрум этилди ва аслида ташқи иқтисодий фаолиятнинг бўйсунган субъектига айланди. Илгари, суверенитет ҳақидаги декларация эълон қилингунча Ўзбекистон Республикаси конституциясида унинг халқаро ҳуқуқий субъект эканлиги қайд қилинган бўлсада, республика асосий қонунининг ушбу меъёри қисман бажариларди, асосан ССР Иттифоқининг халқаро шартномалари ва битимларини амалга оширишда иштирок этарди. Ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш юзасидан тармоқ, аслида эса марказлашган қарорлар устун бўлган шароитда республика халқаро меҳнат тақсимоотида иштирок этишнинг ўз дастурларини амалга ошириш имкониятига эга эмас эди.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

Маълумот учун материал

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ишпирокида тузилган икки томонлама комиссиялар ва кўмиталар.

Давлатлар тузган комиссиялар ва кўмиталар улар ўртасидаги икки томонлама муносабатларни ривожлантиришда гоят катта роль ўйнайди.

Ўзбекистон амалда яхши натижалар берган бу тажрибадан кенг фойдаланмоқда. Республика ҳукумати ана шундай муассасалардан бир қанчасини тузган.

Европа мамлакатлари билан:

1. Германия Федератив Республикаси билан ҳамкорлик масалалари бўйича идоралараро комиссия.

2. Швейцария Конфедерацияси билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича идоралараро кенгаш.

3. Буюк Британия билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича идоралараро кенгаш.

4. Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Финляндия идоралараро комиссияси.

5. Франция билан ҳамкорлик масалалари бўйича идоралараро комиссия.

6. Польша Республикаси билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича идоралараро кенгаш.

Тинч Океан минтақаси ва Узоқ Шарқ мамлакатлари билан:

1. Иқтисодий ҳамкорлик ва савдо бўйича Ўзбекистон-Корея кўмитаси.

2. Савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Хитой ҳукуматлараро комиссияси.

3. Иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон - Япония ва Япония-Ўзбекистон ҳукуматлараро кўмиталари.

Осиё ва Африка мамлакатлари билан:

1. Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Миср ҳукуматлараро комиссияси.

2. Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Эрон ҳукуматлараро қўшма комиссияси.

3. Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Ҳиндистон ҳукуматлараро комиссияси.

4. Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Покистон ҳукуматлараро комиссияси.

АҚШ:

1. Америка-Ўзбекистон савдо палатаси.

Бошқа кўмиталар, комиссиялар:

1. Европа Иттифоқи (ЕИ) билан савдо-иқтисодий муносабатлар бўйича идоралараро кенгаш.

2. Жаҳон савдо ташкилоти билан ишлаш бўйича идоралараро комиссия.

Келтирилган рўйхатдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон дунёдаги кўпгина мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

тишларини кўзда тутади. Ушбу битим қоидаларини бажариш йўлида 1994 йил августда АҚШ конгресси Ўзбекистонга божхона имтиёзларини белгилаш мақомини берди. Республика бир қатор товарларни божсиз экспорт қилиш ҳуқуқини олди.

1994 йил мартда икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида ҳамжиҳатлик (дипломатлар ва экспертлар учун рухсатнома тартибини енгиллаштириш) тўғрисида Меморандум, ёрдам кўрсатиш соҳасида ҳамкорлик тўғрисида ҳукуматлараро Битим имзоланди.

1994 йилда Вашингтонда Ўзбекистон Республикасининг ҳукумат делегацияси инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида битим имзолади, бу битимга биноан томонлар мазкур битимда истисно қилинмаган фаолият соҳаларида инвесторлар учун энг қулай шaroит яратиш ҳақида кафолат беради. Ҳужжатда сармоялар ва фойдаларни эркин ва тўсиқсиз ўтказиш, инвестицияларни ҳимоя қилиш соҳасида халқаро арбитражга ва умум тан олган бошқа стандартларга мурожаат қилиш кўзда тутилди.

1995 йил 20 июнда Вашингтонда ҳукуматлараро ҳужжат - ҳар иккала давлат ҳудудларида фуқароларининг эркин ҳаракат қилишлари тўғрисида шартномага эришиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси билан АҚШ ўртасида ҳамжиҳатлик тўғрисида меморандум имзоланди.

Республикадаги иккита катта лойиҳани: Зарафшонда “Ньюмонт Майнинг” компанияси томонидан таркибида олтин бўлган маъдан конини ишлаш ҳамда Тошкентда “Интернэшнл Телсет, Инк.” компанияси “Камалак-ТВ” қўшма корхонаси билан биргаликда кабелли телевидение шохобчаларини тузиш ва бошқариш лойиҳаларини суғурта қилувчи чет эллардаги хусусий инвестицияларни ҳимоя қилиш корпорацияси (ОПИК) Ўзбекистонда Америка компаниялари фаолиятини қўллаб-қувватлашда фаол мадад кўрсатмоқда.

Ҳамкорликнинг дастлабки босқичида, 1992 йилдан 1994 йилгача ҳамкорлик қилиш бўйича Америка компаниялари томонидан таклифларнинг асосий қисми маъдан ресурслари

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПТИК ТИЗИМИДА

(“Ньюмонт Майнинг”, Эф-Эм-Си ва ҳоказоларнинг лойиҳалари), ёқилғи қазиб чиқариш, йирик лойиҳаларга банк кредити бериш, республикага турли ускуналар етказиб бериш сингари соҳаларни ўз ичига олар эди.

1994 йилдан бошлаб ҳамкорлик тузилмаси анча кенгайди.

“Варентс-Групп” фирмаси хусусийлаштириш жараёнига чет эл сармоясини жалб қилиш соҳасида муваффақиятли ишлаётир.

1995 йил октябрида “Ўзкимёсаноат” уюшмаси билан Эм-Си-Ай компаниясининг портловчи моддалар ишлаб чиқарувчи қўшма корхонаси рўйхатга олинди.

“Дрессер” компаниясининг ёрдамчи фирмаси - “Келлог” фирмаси Кўкдумалоқ қони учун компрессор станцияси қурилишининг лойиҳаси бўйича пудратчидир. Ди-Эй-Ай (Девелопмент Альтернативс, Инк.) корпорацияси Бухоро вилоятидаги ерлар ирригацияси ва дренажи бўйича лойиҳаларни ишлаб чиқиш юзасидан давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси билан фаол ҳамкорлик қилмоқда.

1995 йил октябрида узоқ муддат давомида маблағ билан таъминлаш шарти асосида “Боинг” компанияси ишлаб чиқарган 3 та самолётни сотиб олиш ҳақида шартнома имзоланди.

“Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси “ИЛ-86” авиалайнерида Американинг машҳур “Женерал Электрик” концерни двигателларидан фойдаланиш ҳақида музокаралар олиб бормоқда. “Энрон Ойл энд Гэз” компанияси, “Ўзбекнефтгаз” Миллий корпорацияси ва Россия Газ саноат ташкилоти иштирокида Кандим (Бухоро вилояти) ва Гажак (Қашқадарё вилояти) газ конларини биргаликда ўзлаштириш юзасидан қўшма корхона тузиш масаласи фаол муҳофаза қилинмоқда.

Корея Республикаси. Ўзбекистон Республикаси билан Корея Республикаси ўртасида 16 та давлатлараро ва ҳукуматлараро ҳужжатлар имзоланган.

Савдо-иқтисодий муносабатлар даражаси куйидаги

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

кўрсаткичларда намоён бўлмоқда: 1994 йилда товар обороти 66,5 млн. АҚШ долларини, шу жумладан экспорт 40,1 млн. АҚШ долларини, импорт 26,4 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. 1995 йилда товар обороти 576,4 млн. АҚШ долларини, жумладан экспорт 146,8 млн. АҚШ долларини, импорт эса 429,6 млн. АҚШ долларини ташкил қилди.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки Ўзбекистон Республикаси учун Корея Республикасининг энг йирик банклари: “Корея Эксчейндж Банк”, “Ханил Банк”, “Корея Эксимбанки”, “Корея тижорат банки”, “Корея Ферст Банк” билан вакилик муносабатларини ўрнатди. “Ферст-Банк” билан биргаликда “ДЭУ Корпорейшн” компаниясининг ўзбекистонлик шериклар билан қўшма корхоналари контрактларига хизмат кўрсатилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида 6 та корейс компанияси: “ДЭУ Корпорейшн”, “Самсунг Корпорейшн”, “Кэбул Тексгайлз”, “ДЭУ Хеви Индастриз”, “ДЭУ Телеком ЛТД” ваколатхоналари ва “Дан сунг” госпитал бирлашмасининг ваколатхонаси жойлашган.

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари сифатида 45 та қўшма Ўзбекистон-Корея корхоналари рўйхатга олинган бўлиб, улар фаолиятининг асосий турлари қуйидагилардир:

- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш;

- халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш;

- пахта чиқитларини қайта ишлаш;

- радиоэлектрон маҳсулот ишлаб чиқариш;

- енгил автомобиллар ва уларнинг бутловчи қисмларини сотиш.

“ЎзДЭУавто” (“Нэксия” ва “Тико” автомобиллари, “Дамас” микроавтобуслари ишлаб чиқариш) ва “ЎзДЭУэлектроникс” (рангли телевизорлар, видеомагнитофонлар, дазмоллар ишлаб чиқариш) энг катта қўшма корхоналар бўлиб қолди.

Германия. Давлатлар ўртасидаги савдонинг мавжуд ту-

зилмаси ўзаро иқтисодий манфаатлар борлигини тасдиқлайди. Ўзбекистон Германияга саноат ишлаб чиқариши учун қимматбаҳо металллар, пахта, рангли металллар ва улардан ясалган маҳсулотлар, қайта ишланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилади. ГФР мамлакатимизга станок ва ускуналар (33,8%), транспорт воситалари (16,8%), озиқ-овқат (22,5%) экспорт қилади. Умуман ҳар иккала мамлакат ўртасида товар обороти ҳажмининг ўсиши икки томонлама ҳамкорлик ривожланаётганидан ва истиқболли эканлигининг энг муҳим кўрсаткичидир. Товар обороти 1992 йилда 150 млн. немис маркасини ташкил қилган бўлса, 1995 йилда у, Германия статистика муассасаларининг маълумотларига кўра, 805 млн. немис маркасига етди, шу жумладан Ўзбекистоннинг ГФРга экспорти 270 млн. немис маркаси, импорт 535 млн. немис маркасини ташкил қилди.

Мамлакатлар ўртасида товар обороти кўпайиши билан бир пайтда Германиянинг Ўзбекистонга молиявий ёрдами ошиб бормоқда. (1993 йилга нисбатан 1995 йилда уч баравардан зиёдроқ ошди).

Тижорат банклари билан бир қаторда банклар ва кредит-молия муассасаларининг давлат-хусусий бирлашмаси (АКА), Германия кредит-молия жамияти - КФВ банки, германиялик тadbиркорларни Ўзбекистон иқтисодиётининг турли тармоқларига бевосита инвестицияларни ва янги технологияларни жалб қилишга даъват этаётган ДЕГ инвестиция жамияти ҳам молиявий ҳамкорликка рағбатлантириш юзасидан катта ҳажмда иш олиб бормоқдалар.

Умуман Германия томонидан “Гермес” суғурта жамияти қафолати остида умумий миқдори 1 млрд. немис маркасидан кўпроқ бўлган КФВ ва АКА кредит линиялари очилди.

Германия республикага немис экспертлари томонидан маслаҳат хизматлари кўрсатиш, республикадаги ишловларнинг қонунчилик базасини такомиллаштириш, шунингдек кадрлар тайёрлаш юзасидан тақлифлар ишлаб чиқишга қаратилган семинарлар ва конференциялар ўтказиш тарзида ма-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПСИ ТИЗИМИДА

лакага оид катта ёрдам кўрсатмоқда. Немис техника ёрдами дастурини амалга оширувчи асосий муассаса Германия техника кўмаги жамияти - ГТЦдир.

Бу йўналишда К.Аденауэр фонди фаол иш олиб бормоқда, у Тошкентда ўз ваколатхонасини очган. Ҳозирги вақтда машҳур Эберт фонди ҳам Ўзбекистонда ўз ваколатхонасини очиш тараддулида.

5.4. Халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик

Ўзбекистон турли халқаро ташкилотлар фаолиятида фаол қатнашмаса, жаҳон хўжалиги интеграциясига қўшилишини тасаввур этиш ҳам мумкин эмас. Улар билан ҳамкорлик ўтиш даври муаммоларини ҳал этишни ҳамда ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалигини шакллантиришни енгиллаштиради. Бу нарса кредитлар олишда, бевосита инвестицияларни жалб қилишда, маҳсулотни жаҳон бозорларига чиқаришда катта ёрдам беради. Бундай ташкилотлардан бири БМТдир. БМТ турли муассасалари доирасида жаҳон тараққиёти муаммоларини ҳал этишда ноёб жамоа тажрибаси тўпланган, турли ижтимоий, иқтисодий, сиёсий йўналишлардаги мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилишга асосланган ўзаро ёрдам кўрсатишининг самарали воситалари ишлаб чиқилган. Ўзбекистонда амалга оширилаётган БМТ лойиҳалари иқтисодиёт, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, фан соҳаларини қамраб олади.

Бу лойиҳалар орасида - вазирликлар ва идораларга маслаҳат ёрдами кўрсатиш, кичик ва ўртача бизнесни қўллаб-қувватлаш, бухгалтерлик ҳисоб-китоби ва аудитнинг халқаро андозаларини ва ҳоказоларни ишлаб чиқиб, жорий этишда кўмаклашиш, чет элларга танишиш ва ўқиш мақсадида сафарлар уюштириш сингари тадбирлар бор.

1996 йил апрелида Париждаги ЮНЕСКО қароргоҳида Амир Темур юбилейининг байрам қилиниши Ўзбекистон тарихида катта воқеа бўлди. ЮНЕСКО бош директори Феде-

рико Майор билан учрашув Ўзбекистоннинг мазкур нуфузли халқаро ташкилот билан ҳамкорлиги учун тамойила янги асос яратди. Тошкентда ЮНЕСКО ваколатхонасини очиш ҳақида битим имзоланди.

Халқаро минтақавий ташкилотлар билан ҳамкорликни чуқурлаштириш Ўзбекистон ташқи сиёсатида устувор йўналишлардан биридир. Ўзбекистон ана шу тамойилга асосланиб, Қозоғистон ва Қирғизистон билан биргаликда БМТ бош қотибига Марказий Осиё тинчлик батальони БМТ заҳира кучлари тизимига киритилганини расмий равишда хабар қилди.

1996 йилда Тошкентда БМТнинг гиёҳванд моддаларни назорат қилиш дастури (ЮНДКП) доирасида Марказий Осиёда гиёҳванд моддаларнинг ғайриқонуний айланishiни назорат қилиш юзасидан халқаро конференция бўлиб ўтди. 21 давлатдан келган экспертлар конференцияда қабул қилинган бу соҳада ЮНДКП билан Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлиги дастурини муҳокама қилишда қатнашди.

Европа Иттифоқи (ЕИ) билан ҳамкорлик. Ҳоят катта табиий, маъдан-хомашё ва интеллектуал имкониятга эга бўлган Ўзбекистон эндиликда Европа Иттифоқига аъзо бўлган кўпгина мамлакатларнинг муҳим иқтисодий ва савдо шерикларидан биридир.

Марказий Осиёнинг қоқ ўртасида жойлашган Ўзбекистон умумевропа жараёнининг фаол қатнашчиси бўлиб қолди. Бунинг тасдиғини шундан кўриш мумкинки, ЕХХТ давлатимиз пойтахти айна Тошкентни Хельсинки ғояларини мустаҳкамлаш учун минтақавий марказ сифатида танлади. НАТОнинг “Тинчлик йўлида шериклик” дастурида мамлакатимиз иштироки кенгайиб бормоқда.

Ҳозирги дунёда Марказий Осиё иқтисодий ва сиёсий аҳамиятининг ортиб бораётганлиги бизга савдо-иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларимиз порлоқ истиқболга ишонч билан қараш имконини берибгина қолмай, балки Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида стратегик шериклик муносабатларини ўрнатиш имкониятини ҳам яратади.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

Ўзбекистонда халқ турмушининг муносиб шароитларини таъминловчи эркин бозор иқтисодиётига эга бўлган демократик очиқ давлатни шакллантириш ва қарор топширишда Европа Иттифоқи ҳамда Европа мамлакатлари катта ёрдам кўрсатмоқда.

Хусусий соҳани ва тадбиркорликни мустақкамлаш, кичик ва ўртача бизнесни ривожлантириш, биз учун янги бўлган мулкдорлар синфини қарор топшириш, ҳаётимизга замонавий меъёрлар ва андозаларни жорий этиш учун кўрсатилаётган ёрдам гоят муҳимдир.

Бу жиҳатдан республика ТАСИС дастурига биноан Европа Иттифоқидан олаётган мадад бебаҳодир. Буюк Ипак йўли ўтган Европа билан Марказий Осиё ўртасидаги транспорт йўлагини қайта тиклаш ва ривожлантиришга қаратилган Евроиттифоқнинг ривожлантириш лойиҳаси - ТРАСЕКА гоят катта аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон бир қатор манфаатдор давлатлар билан биргаликда мазкур лойиҳани амалга ошириш юзасидан амалий тадбирларни кўрмоқда.

Ўзаро ҳамкорлик Ўзбекистон учун Европада, Европа учун эса Марказий Осиё минтақасида катта имкониятлар очиши мумкин. Бу ҳамжиҳатликдан кўзланган мақсад битта - у ҳам бўлса, Европа ва Осиёда барқарорлик ва хавфсизликни мустақкамлаш, эркин бозор муносабатларини кенгайтириш, демократик қадриятларни ривожлантириш ва мустақкамлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатини таъминлаш, ўз фуқароларига муносиб турмуш шароитларини яратишдир.

1996 йил июнида Флоренцияда Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида имзоланган **Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим** ўзаро муносабатларда янги босқич бўлди.

Бу муносабатларга Ўзбекистон халқаро ҳамжамият ва жаҳон хўжалигига қўшилишга мўлжалланган ташқи сиёсатнинг устувор йўналиши деб қарамоқда.

Айни вақтда мазкур ҳужжатнинг имзоланиши Ўзбекис-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

тон мустақиллиги ва суверенитетининг сиёсий қўллаб-қувватланиши бўлди.

Бу нарса Ўзбекистоннинг суверенитети, мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигига Европа Иттифоқи нақадар катта аҳамият бераётганининг далили ҳамдир. Ниҳоят, бу мамлакатимизга икки йўналиш: демократияни чуқурлаштириш ва иқтисодий замонaviйлаштириш йўлидаги интилишларига Европа Иттифоқи ёрдам беришга аҳд қилганлигини таъкидлайди.

Битим тadbиркорларимиз ва сиёсий муассасаларимиз ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш учун қулай шароит яратади. Бу жараён барча учун фойдалидир. Битим Марказий Осиёда мустаҳкам барқарорликни қўллаб-қувватлашга қаратилган биргаликдаги куч-ғайратларнинг янги қўламларини белгилайди.

Битимнинг айрим жиҳатлари айниқса муҳимдир. Битим аввало сиёсий музокараларимиз учун мустаҳкам замин яратади. Бу эса бизга барча даражаларда фаол фикрлашиш имконини беради.

Сўнгра, бу савдони ривожлантириш ва ҳозирча анча қуйи даражада бўлган инвестициялар ҳажмини кўпайтириш учун қулай ҳуқуқий асос вужудга келтиради. Жаҳон иқтисодиётининг ўзаро боғлиқлиги кучайиб бораётган даврда бу жараёнга ёрдам бериб, ундан энг кўп фойда олиш мантиқан тўғри ишдир. Бундай жараёнлар иқтисодий соҳадагина эмас, сиёсат борасида ҳам ижобий натижаларга олиб келади, чунки бу жараёнда, Европа Иттифоқининг тажрибаси тасдиқлаганидек, сиёсий барқарорлик ва тинчлик мустаҳкамланиб боради.

Ниҳоят, битим ҳамкорликнинг катта истиқболини очиб, иқтисодийнинг турли соҳаларидаги алоқаларни чуқурлаштириш имконини беради. Бу эса биргаликда ишлашнинг муҳим йўналиши бўлиб, ҳамкорликни кенгайтиради ва унга хилма-хил тус беради.

ЕИ билан Ўзбекистон ўртасида шериклик ва ҳамкор-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

лик тўғрисида битим имзоланиши Франция давлат ва жамоат арбоблари, шунингдек етакчи тадбиркорларига ижобий таъсир кўрсатди. Хусусан, француз тадбиркорлари Миллий кенгашининг вице-президенти Ф. Жискар Д'Эстен бундай леги: “Шу қадар юқори даражада битимнинг имзоланиши Президент И. Каримов тўғри иқтисодий сиёсат ўтказаятганининг далилидир. Бу эса ҳозирги кунда Ўзбекистон Европа тадбиркорлари учун энг ишончли шерик эканлигини яна бир бор кўрсатади”.

Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банки билан Ўзбекистоннинг ҳамкорлиги ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш нуқтан назаридан ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. 1992 йил сентябридан бери Ўзбекистон Республикаси Халқаро валюта фондининг тўла ҳуқуқли аъзосидир. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 2 июлдаги 622-ХII сонли қарори билан “Ўзбекистон Республикасининг Халқаро валюта фондига, Халқаро реконструкция ва ривожланиш банкига, Халқаро тараққиёт уюшмасига, Халқаро молия корпорациясига, Инвестициялар қафолатининг кўп томонламали агентлигига аъзолиги тўғрисида”ги Қонуни амалга киритилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 2 сентябрдаги 404-сонли қарори ва Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 27 мартдаги 93-ф сонли фармойишига биноан ХВФ захираларига аъзолик бадаллари: валюта қисмига 46.816.000 СДР (1 СДР 1,5 АҚШ долларига тенг) бир кунлик фоизсиз қарз операцияси орқали; рубль қисмига - Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги ХВФ ҳисобварағига 152.684.000 СДР тўланиб, у фоизсиз векселга айирбошланди.

Ўзбекистон ҳукумати тизимли қайта қурилишларни маблағ билан таъминлаш (СТФ) механизми бўйича битимга ишора имзо чекди, 1995 йил 25 январда ХВФ директорлар кенгаши 1995 йилда Ўзбекистон тизимли ва макроиқтисодий сиёсати соҳасидаги тадбирларни қўллаб-қувватлаш учун STF Дастурини маъқуллади.

1995 йил 30 январда МФСПнинг дастлабки транши

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПСИДА

ҳисобидан 72.184.196 АҚШ доллари миқдоридagi маблағ харид қилинди. Қарз 4,5 йилдан кейин узилиши мумкин ва ҳар бир хариддан кейин 10 йил ўтгач тугалланади. Фоииз ставкаси сузувчан (ҳозир 4,1% атрофида).

1995 йил 18 декабрида ХВФнинг ижрочи директорлар кенгаши СТФнинг иккинчи траншини ажратиш ва Ўзбекистонга “стэнд-бай” механизми доирасида жами 187 млн. АҚШ доллари (124,7 млн. СДР) бериш ҳақида бир оғиздан қарор қабул қилди, бу суммани ХВФ 15 мобайнида босқичма-босқич тўлайди.

Кредит 1996-1997 йиллардаги иқтисодий ислохотлар давлат дастурини қўллаб-қувватлаш мақсадида берилмоқда. Қарор қабул қилингач, ХВФ дарҳол Ўзбекистонга СТФ иккинчи транши доирасида салкам 72 млн. АҚШ доллари ва “стэнд-бай” кредитининг дастлабки транши доирасида 8,9 млн. АҚШ доллари берди. “Стэнд-бай” кредити бўйича қолган маблағ илгариги чорак охирида белгиланган мезонлар бажарилган тақдирда 1996 йилнинг февраль, май, август ва ноябрь ойларида ҳамда 1997 йилнинг февралда 23,7 млн. СДРдан иборат бешта барабар улушларда берилиши керак эди. Қарз уч йилу уч ойдан кейин узилга бошлайди ва ҳар бир хариддан кейин 5 йил ўтгач тугалланади. Фоииз ставкаси СТФ маблағларини узиш шартларига монанддир.

Шу тарзда, 1996-1997 йиллардаги республикани макроиқтисодий барқарорлаштириш дастури ХВФ томонидан салкам 259 млн. АҚШ доллари миқдорига мадад олди. Бу маблағлар валютани тартибга солиш механизми орқали миллий валютани қўллаб-қувватлашга сарфланади.

Келишилган дастурда 2000 йилгача бўлган ўртача муддатли истиқболда бюджет тақчиллигини 2,6 фоииз, ЯИМ йиллик ўсишини 5 фоииз, инфляция даражасининг пасайишини йилига 10 фоииз даражасига тушириш кўзда тутилган. Ҳукумат иқтисодий дастурининг асосий мақсадлари - йиллик инфляцияни 30-34 фоииз доирасида сақлаш ва ЯИМ пасайишини 1 фоииз доирасида чеклашдир.

Жаҳон банки ташкилотлари - Халқаро реконструкция

ЎЗБЕКИстон ДАХОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

а ривожланиш банки (ХРРБ) ва Халқаро ривожланиш уюш-
таси (ХРУ) билан ҳамкорлик катта аҳамиятга эга. Уларни
итта марказий масала: ривожланаётган мамлакатларда меҳ-
нат унумдорлигини ошириш ва халқаро турмуш шароитини
хшиялаш йўли билан уларда иқтисодий ва ижтимоий та-
аққиётга ёрдам бериш вазифаси бирлаштиради. Бутун дунё-
аги хусусий инвесторлар билан яқиндан ҳамкорлик қилу-
чи ва ривожланаётган мамлакатларнинг тижорат корхона-
арига маблағ ажратувчи халқаро молия корпорацияси (ХМК),
пунингдек нотижорат тавакалчиликка қарши капитал маб-
ағларни суғурта қилиш йўли билан ривожланаётган мамла-
атларга бевосита чет эл инвестицияларини жалб қилиш мақ-
адида тузилган Инвестицияларни кафолатлаш халқаро аген-
лиги (ИКХА) ҳам ана шу мақсадни кўзлайди. ХРРБ, ХМК,
ІКХА ва ХРУ биргалашиб Жаҳон банки Гуруҳини ташкил
илади.

Ана шу тўртта ташкилотдан энг каттаси ва эскиси 1945
илда тузилган ХРРБдир. ХРРБ унинг сармоясига обуна
ўлган 178 та мамлакат ҳукуматининг мулкидир. ХРРБ Би-
ими моддаларига кўра Халқаро валюта фонди (ХВФ) аъзоси
ўлган мамлакатларгина унга аъзо бўлиш ҳуқуқига эга. ХРРБ
армояси улушига обуна мазкур банкка аъзо бўлган мамла-
атлар ўртасида ХВФ ҳар бир аъзосининг муайян мамлакат-
инг нисбий иқтисодий қувватини акс эттирувчи ҳиссаси
сосида тақсимланади. ХРРБ қарзни узишга қодир бўлган-
аргагина қарз беради, мамлакат иқтисодиёти учун фойда-
инг юқори аниқ меёрини таъминловчи истиқболли лойиҳ-
ларгагина маблағ ажратади. ХРРБ ўз ички қоидаларига би-
юан мамлакатларнинг қарз узиш муддатларини қайта кўриб
иқмайди ва берган қарзлари юзасидан ҳеч қачон зарар кўрга-
и йўқ. 1948 йилдан бери ХРРБ ҳар йил соф даромад олиб
елмоқда.

ХРРБ ресурсларнинг катта қисмини Европа, Япония
а АҚШ сармоя бозорларидан ўтгача ва узоқ муддатли қарз
лиш ҳисобидан жалб қилади. Маблағлар шунингдек марका-

зий банклардан ва ҳукуматнинг бошқа муассасаларидан бозор фоиз ставкалари бўйича ҳам жалб қилинади. ХРРБнинг бозорлардаги мустақкам мавқеи кредит беришнинг консерватив сиёсати, аъзо мамлакатлар томонидан қудратли молиявий мадад, шунингдек оқилона молиявий бошқарув сингари омиллар мажмуаси билан таъминланади.

Ресурсларни жалб қилишдан ташқари устав фонди, тақсимланмаган фойда ва берилган қарзларнинг ўз вақтида ундирилиши ҳисобидан ҳам катта маблағ тушади.

ХРРБ йўли билан Ўзбекистонга, хусусан, селекция тадбирлари воситасида пахта етиштириш усуллариини замонавийлаштириб, унинг жаҳон бозорига чиқишига қўмаклашиш ва унумдорликни ошириш учун база яратиш мақсадида 66 млн. доллар берилган. Бундан ташқари, муассасаларни ислоҳ қилишни давом эттириш учун 120 млн. доллар ажратиш мўлжалланмоқда.

Халқаро ривожланиш уюшмаси 1960 йилда камбағал ривожланаётган мамлакатларга тўлов баланси ҳолатига ХРРБ қарз бериш шартларига қараганда камроқ даражада таъсир ўтказувчи шартлар асосида ёрдам бериш мақсадида тузилди. ХРУ ёрдами асосан ялпи ички маҳсулоти жон бошига йилига 690 АҚШ долларида ошмайдиган (1993 йилги нархларда) энг камбағал мамлакатларга берилди. Ана шундай мезон асосида 60 га яқин мамлакат шу гуруҳга киради.

ХРРБ барча аъзолари учун ХРУ аъзолиги очиқ ва 158 мамлакат унинг аъзосидир. ХРУ кредит ресурслари одатда бадавлатроқ аъзо мамлакатларнинг бадалларидан шаклланади, лекин айрим ривожланаётган мамлакатлар ҳам ХРУга ўз бадалларини қўшади. ХРУ ресурслари ХРРБ соф даромадидан мунтазам ажратмалар ҳисобидан ҳам тўлдириб турилади.

ХРУ фақат ҳукуматларга қарз беради. Қарзни узиш муддати 30 йилдан 40 йилгача. Бундай қарзлар бўйича фоизлар олинмайди, лекин кредитга хизмат қилиш учун қарзнинг жойлаштирилган қисмининг 0,5 фоизи миқдорда ҳар йили йиғим олинади. ХРУ ҳуқуқий ва молиявий жиҳатдан

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАПАРИ ТИЗМИДА

мустақил ташкилот бўлса-да, у ХРРБ билан ходимларнинг умумий штатига эга, ХРУ амалга ошираётган лойиҳалар эса ХРРБ қўллаб-қувватлаётган лойиҳа мезонларга жавоб бериши керак.

Банк фаолиятининг муваффақияти қарз олувчиларнинг ишончига боғлиқ, бу ишонч эса банк ривожланаётган аъзо мамлакатлар билан иш олиб борган йилларда намойиш қилган тажрибага ва техника малакалари даражасига боғлиқдир.

Битим моддаларига биноан Банк ўз фаолиятида аъзо мамлакатлардаги сиёсий вазиятга амал қилиш ҳуқуқига эга эмас: фақат иқтисодий мулоҳазалар аҳамиятлидир. Банк шунингдек ривожланаётган мамлакатлар қарзга олган маблағлардан энг кўп самарали фойдаланишларига интилади. Шу сабабли Банк ёрдами боғлиқлик тусга эга эмас, яъни ундан ҳар қандай бошқа аъзо мамлакатдан товарлар ва хизматлар харид қилиш учун фойдаланиш мумкин.

ХМК 1956 йилда тузилган ва унинг вазифаси хусусий соҳада иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ҳамда бу мақсадлар учун ички ва хорижий сармояларни сафарбар этишда ёрдам бериш йўли билан ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини мустақкамлашда кўмаклашишдан иборат. 165 мамлакат аъзо бўлган ХМК ва Жаҳон банки ҳуқуқий ва молиявий жиҳатдан мустақил ташкилотлардир. ХМК оператив ходимлар ва ҳуқуқ маслаҳатчиларидан иборат ўз штатига эга, лекин Банкнинг маъмурий ва бошқа хизматларидан фойдаланади.

Лойиҳаларни маблағ билан таъминлаш билан бирга ХМК компанияларга қарз беради ва уларнинг устав сармоясига маблағ инвестиция қилади. Кўптомонлама аксарият муассасалардан фарқли ўлароқ ХМК маблағ ажратаётганида ҳукумат кафолатини қабул қилмайди. Бошқа хусусий молия муассасалари сингари ХМК ўз молиявий ва бошқа хизматларини жалб қилинган ўз маблағлари қийматини акс эттирувчи ва операцияларнинг фойдали бўлишини таъминловчи бозор нархларида таклиф қилишга интилади. ХМК лойиҳаларни

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПСИ ТИЗИМИДА

амалга ошириш билан боғлиқ бутун таваккалчиликни ўз шериклари билан баҳам кўради.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК)нинг лойиҳалари Ўзбекистонда

ХМКнинг лойиҳаларни амалга оширишдаги роли асосан лойиҳадан олдинги тадқиқотларни ўтказишдан, техника-иқтисодий асосларни тайёрлашда қатнашишдан ва чет эллик шерикларни жалб қилишдан иборат. ХМКнинг молиявий ишгироки унча катта эмас, лекин корпорациянинг лойиҳада “ишгироки” лойиҳанинг рентабеллиги хусусида инвестор учун ўзига хос қафолат бўлиб хизмат қилади.

ХМК Ўзбекистонда қуйидаги лойиҳаларни амалга оширишда ишгирок этмоқда:

1. “Омонтов голдфилдз” олтин конларини ўрганиш ва қазиб олиш лойиҳаси. Устав фонди 133 млн. АҚШ доллари: Геология давлат қўмитаси - 28,5%, НГКМ - 28,5%, Британиянинг “Лонро” компанияси - 35,0%, ХМК - 8,0%.

2. Мейбанк (35%), Ўзмиллийбанк (35%), ХМК (15%) ва ЕТТБ (15%) билан биргаликда устав фонди 4 млн. АҚШ доллари бўлган лизинг компаниясини тузиш лойиҳаси. Бундан ташқари корпорация лизинг компаниясига 5 млн. АҚШ долларида кредит ажратди.

3. Голландиянинг АБН-АМРО Банки (51%), Ўзмиллийбанк (29%), ХМК (10%), ЕТТБ (10%) билан биргаликда устав фонди 10 млн. АҚШ доллари бўлган қўшма тижорат банкни тузиш лойиҳаси.

“Омонтов голдфилдз” АЖ таркибида Британиянинг “АйСиАй Эксплоузивс” компанияси ишгирокида портловчи моддалар ишлаб чиқариш қўшма корхонаси лойиҳасида қатнашишга ХМКни жалб қилиш режалаштирилмоқда.

Бундан ташқари ХМКнинг қимматли қоғозларни бошқариш бўйича қўшма компаниялар ҳамда қурилиш материаллари ва ўров материаллари ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналар лойиҳаларида ишгирок этиш имкониятлари қилирилмоқда.

ХМК ҳузуридаги чет эл инвестициялари бўйича Маслаҳат хизмати экспертлари 1996 йил май ойида Ўзбекистондаги инвестиция иқлимини таҳлил қилдилар.

ИКХА - Жаҳон банки Гуруҳида 1988 йилдагина тузилган энг янги тузилмадир. ИКХАнинг асосий вазифаси нотижорат таваккалчиликдан келиб чиқиши мумкин бўлган зарарларда инвесторларга бериладиган кафолат ҳисобига, шунингдек сармоя оқимини йўналтирувчи ва рағбатлантирувчи қулай инвестиция муҳитини ва ахборот базасини яратишда кўмаклашувчи аъзо мамлакатларга маслаҳат хизмати кўрсатиш йўли билан ривожланаётган мамлакатлар иқтисодийтини мустаҳкамлаш мақсадида инвестициялар оқимига ёрдам беришдир.

ИКХА ҳам Жаҳон банкидан мустақил ташкилотдир. ХМК сингари у оператив ходимлар ва ҳуқуқ маслаҳатчиларидан иборат ўз шпатаига эга, лекин Банкнинг маъмурий ва бошқа хизматларидан фойдаланади. Ҳозир 128 мамлакат ИКХА аъзосидир.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий стратегиясини амалга оширишда Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки (ЕТҒБ) муҳим роль ўйнайди. У 1991 йилда Франция Президенти Ф.Миттеран ташаббуси билан тузилган бўлиб, қароргоҳи Лондондадир. Банкни таъсис этиш тўғрисидаги Битимга Биноан банк фаолиятининг мақсади Марказий ва Шарқий Европадаги демократия ва бозор иқтисодиёти тамойилларини мойил бўлган мамлакатларда бозорга йўналтирилган очиқ иқтисодиётга ўтишда, хусусий талбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда ёрдам беришдан иборат. Банк ўз аъзоларига тузилма ва тармоқ иқтисодий ислохотларини амалга оширишда, шу жумладан монополияни ва марказлаштиринини бартараф этиш, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришда ёрдам бериб, бу билан мазкур мамлакатларнинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига тезроқ интеграциялашувига кўмаклашади.

Жак Аттали банкнинг биринчи президенти қилиб сайланган эди. 1993 йилдан унинг ўрнига илгари Ҳалқаро валюта

фонди директорини бошқарувчи, сўнгра Франция банки президенти лавозимларини эгаллаган Жак де Ларозьер сайланди.

Ўзбекистон 1992 йил бошларида ЕТТБ аъзоси бўлди. 1993 йилданоқ Ўзбекистон Республикасида ЕТТБ нинг бир қатор лойиҳалари амалга оширила бошлади.

1994 йил 10 январда ЕТТБ директорлар Кенгаши Ўзбекистон Республикаси учун Банк маблағи билан таъминланадиган инвестиция лойиҳаларига нисбатан салбий гаров шартларини бекор қилиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу қарорнинг қабул қилиниши республикада ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотларга юксак баҳо берилганини, стратегия асосланган ва самарадор эканлиги тан олинганини, улар изчил ва босқичма-босқич амалга оширилаётганини билдиради. 26 собиқ социалистик мамлакат орасида Ўзбекистон ЕТТБ билан кредит битимлари бўйича салбий гаров бекор қилинишига эришган биринчи мамлакат бўлди.

ЕТТБнинг Ўзбекистонга бераётган молиявий ва техниквий ёрдами устувор соҳалар - молия, маъдан-хомашё конларини ўзлаштириш ва саноат йўли билан қайта ишлаш, энергетика мажмуаси, агробизнес, пахтани чуқур қайта ишлаш, сайёҳлик, транспорт ва алоқа, атроф муҳитни муҳофаза қилиш кабиларга сарфланмоқда.

ЕТТБнинг Ўзбекистондаги фаолияти. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда амалга оширилаётган умумий қиймати 536 млн. АҚШ долларига тенг 9 та лойиҳада ЕТТБ иштирокининг улуши 253,1 млн. АҚШ долларини ташкил қилади. Яна 1116,5 млн. АҚШ доллари сарфланадиган 10 та лойиҳа кўриб чиқилмоқда.

ЕТТБ кредитлари асосида қўйидаги мамлакатлардан инвестициялар жалб қилинган ҳолда ишлаб чиқариш ва молия фаолияти билан шуғулланувчи дастлабки қўшма корхоналар тузилган:

АҚШ - "Ньюмонт Майнинг" (олтин қазиб олиш);

Германия - "Саламандер" (пайабзал ишлаб чиқариш); Германия - "Сенаско" (қишлоқ хўжалик ускуналари ишлаб чиқариш);

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛАРИ ТИЗИМИДА

Япония - “Марубени”, “Канебо” (пицца чиқитларини қайта ишлаш);

Канада - “Варта Индастриз Корпорэйшн” (чорвачилик учун озиқа қўшимчалари);

Испания - “Ревинза” (вино ва шарбат ишлаб чиқариш ва тетрапакетларга қўйиш);

Голландия - “АБН-Амро-Ўзбекистон Миллий банки” (қўшма банк);

Малайзия - “Ўзбеклизинг Интернешнл” (қўшма лизинг компанияси).

Молия соҳасининг қарор топиш жараёнини анча тезлаштирувчи муассасавий лойиҳалар мамлакатимиз учун алоҳида аҳамиятга эга.

1995 йилда ЕТТБ савдога ёрдам дастури доирасида Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки билан мамлакатимиз банкларининг махсус танланган гуруҳи учун таъсис этилган 39 миллион ЭКЮ миқдорида ўзининг дастлабки битимини имзолади. Дастур Ўзбекистон билан унинг асосий савдо-сотик шериклари ўртасидаги оборотни маблағ билан таъминлаш соҳасида бу банклар имкониятларини кенгайтиради.

Савдо-сотикқа кўмаклашиш дастури икки йилга мўлжалланган. ЕТТБ бу механизм доирасида иштирок этаётган Ўзбекистон банкларининг савдо-сотик билан боғлиқ молиявий омилларга мувофиқ бунда қатнашувчи чет эл вакил банклари олдидаги мажбуриятларининг кафили бўлади. Бунда ЕТТБ келишилмаган сумманинг катта қисмига кафолат беради, банклар ва уларнинг вакиллари эса кафолатланмаган ҳисса бўйича таъминлаш зарурлиги ҳақидаги масалани музокаралар йўли билан ҳал этади.

Халқаро тажриба шуни кўрсатдики, молия билан таъминлашнинг лизинг шакллари тузилиши хусусий соҳага жуда катта фойда келтириб, мақбул шартлар асосида ускуналар ва хизматлар харид қилиш имконини беради. ЕТТБ Ўзбекистондаги дастлабки лизинг компанияси - “Ўзбеклизинг Интернешнл АЖ” тузилишида иштирок этди. ЕТТБ дас-

глабки сарфлаган сармоёси компания акциядорлик сармоёсининг ўн беш фоизини ташкил қилади, бу компаниянинг муассислари Халқаро молия корпорацияси, Малайзия Мат-баиқи ва Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкидир.

Банк директорлар кенгаши 1996 йилда яна умумий суммаси бир миллиард америка долларидан ортиқ бўлган саккизта лойиҳани кўриб чиқишни мўлжаллаб қўйди, бу эса ЕТҒБнинг Ўзбекистон билан узоқ муддатли ҳамкорлиги кенгайиб бораётганлигидан далолат беради.

Осиё мамлакатларининг шаклланаётган бозорига Ўзбекистоннинг бирлашуви учун Осиё Ривожланиш Банки (Asian Development + Bank) билан ҳамкорлик катта аҳамиятга эга, Ўзбекистон мустақилликка эришгач шу банк аъзоси бўлди.

Осиё Ривожланиш Банки - молияни ривожлантириш муассаси - Осиё ва Тинч океан минтақаларида иқтисодий ва ижтимоий тараққиётга қўмаклашиш мақсадида тузилган.

Банк 1966 декабрида ишлай бошлади. ОРБ қароргоҳи Филиппиннинг Манила шаҳрида жойлашган. ОРБ 28 йиллик фаолияти давомида ҳозирги кунда дунёнинг энг кўп аҳоли яшайдиган ва тез ривожланаётган минтақасини ривожлантиришга рағбатлантирувчи асосий омил бўлиб қолди.

ОРБ 55 аъзосини бирлаштиради; уларнинг 39 таси минтақадан ва 16 таси минтақанинг ташқарисидан. Аъзолар гаркибида минтақадаги 36 ривожланаётган мамлакат ва учта тараққий этган мамлакат, шунингдек Фарбий Европа ва Шимолий Америкадаги индустриал ривожланган ва асосий сармоё экспорт қиладиган 16 та мамлакат бор.

ОРБ қарзлар, инвестициялар ва техника ёрдами бериш билан бир қаторда бешта ўртача муддатли стратегик мақсадларни белгилайди. Банк фаолияти иқтисодий ривожлантиришга, камбағаллик даражасини пасайтиришга, хотин-қизлар мақомини оширишга, меҳнат ресурсларини ривожлантиришга (аҳоли сонини режалаштириш ҳам шу жумлага қиради) ҳамда табиий

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАПАРИ ТИЗИМИДА

ресурслар ва атроф муҳитни бошқаришда оқилона қоидалардан фойдаланишда ёрдам беришга қаратилган.

Банк қатнашчи мамлакатларда ва бутун минтақада иқтисодий ва ижтимоий фаолликни қўллаб-қувватлаш учун қарзлар беради ва инвестиция қилади, минтақа консалтинг хизматларини ривожлантириш лойиҳалари ва дастурларини тайёрлаш ҳамда уларни амалга ошириш учун техника ёрдамини таъминлайди, тараққиёт учун жамоат ва хусусий сармоя инвестиция қилинишига қўмаклашади, қатнашчи мамлакатлар ривожланишининг сиёсати ва режаларини мувофиқлаштиришда ёрдам кўрсатиш хусусидаги талабларга жавоб беради.

ОРБ кичик ва камроқ ривожланган мамлакатларнинг муаммоларига алоҳида эътиборни қаратиб, минтақанинг уйғун иқтисодий ўсишига ёрдам берувчи минтақавий, кичик минтақавий ва миллий лойиҳалар ҳамда дастурларни устувор қўяди.

Минтақавий ривожланиш банки сифатида бу банк минтақа ичидаги қўшимча ресурсларни сафарбар этиш ва чет эллардан инвестицияларни жалб қилишда қўмаклашади. У мавжуд миллий ва халқаро молия муассасаларига умуман молия билан таъминланмайдиган ёки қисман таъминланадиган лойиҳаларга маблағ ажратишга қодир. Банк шунингдек иқтисодий тараққиётнинг минтақавий ва кичик минтақавий чизмалари амал қилишида ҳамда минтақавий ҳамкорликда ёрдам беради.

Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ-ГАТТ) билан ҳамкорлиги ривожланмоқда. Бу ташкилот 1947 йилдан ишлаб келаётган тарифлар ва савдо ҳақидаги Бош битим (кўпинча инглиз ёзувидаги биринчи ҳарфлар билан ГАТТ деб аталади) базасида тузилган. ГАТТга халқаро савдонинг кўп асрлик тарихида вужудга келган **учта қонда** асос қилиб олинган:

- * ГАТТ қатнашчиси бўлган барча мамлакатлар бир-бирларига нисбатан экспорт ва импортни тартибга солишда бир хил талбирларни кўради, бир ёки бир неча мамлакатнинг бошқаларга нисбатан камситилишига йўл қўймайди.
- барча мамлакатлар ўзларининг нисбий устунликларини-

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АПОКАЛИПТИК ТИЗИМИДА

дан тўлароқ фойдаланиш учун йўл очиш ҳамда халқаро оқилона меҳнат тақсимотига эришиш мақсадида божхона божларини камайтиришга интилади;

- ГАТТ қатнашчиси бўлган мамлакатларлар ўз бозорларини ҳимоя қилишнинг энг қўпол шаклидан - импорт квоталаридан воз кечадилар.
- Ҳозир бу битимга 100 дан ортиқ мамлакат имзо чеккан. АҚШда божхона божларининг камайтирилганлиги унинг самарадор эканлиги ҳақида мулоҳаза юритиш имконини беради. 1947 йилда Америка божхоналари тахминан 25-27 фоиз даражасида (1930 йилдаги 60 фоиз ўрнига) бож олган бўлсалар, ҳозир уларнинг миқдори 5-7 фоизгача камайтирилди.

Муҳокама учун саволлар

Бешинчи бўлимни ўқиб чиқинг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг:

- 1** Саноати ривожланган мамлакатларнинг интеграцияга интилиши нимага асосланади?
- 2** Сизнинг фикрингизча, Фарбий Европа давлатларининг интеграция жараёни ўз ривожланишининг 40 йилидан кейингина сиёсий-иқтисодий иттифоқ шаклини олганлигининг сабаби нима? Интеграциянинг ана шу шакли орқали интеграция жараёнларини дарҳол амалга ошириш мумкин эдими?
- 3** Қандай шароитларда Божхона иттифоқига киришдан олинган фойда зарардан ортиқ бўлади?
- 4** Нима учун миллий хўжалик тараққиёт даражаси, иқтисодий тизими ва иқтисодий сиёсатининг тарзи бир-

◆ **БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ** ◆

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ИНТЕГРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ ТИЗИМИДА

бирига яқин бўлган мамлакатларгина чинакам тенгҳуқуқлилик асосида интеграцияга киришса оладилар?

5 Ўзбекистоннинг МДҲ да иштироки унга қандай муҳим вазифаларни ҳал этиш имконини бермоқда.

6 Сизнинг фикрингизча, Ўзбекистон нима учун МДҲнинг миллатларга ҳукмронлик қилувчи тузилмага айлантирилишига қарши чиқмоқда?

7 Ўзбекистон Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилотига аъзоликдан қандай манфаат олади?

8 Марказий Осиё давлатлари интеграция жараёнлари самарадорлигини ошириш имконини берадиган шарт-шароитларни таърифланг.

9 Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларда қатнашуви ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш учун қандай роль ўйнайди?

10 Ўзбекистоннинг Халқаро валюта фондига аъзолиги ташқи иқтисодий алоқалар учун қандай роль ўйнайди?

Глоссарий

Савдо тўсиғи - одатда тарифлар, чеклашлар ёки валюта назорати тарзида мамлакатлар ўртасида товарлар ва хизматлар эркин алмашинувининг сунъий чекланиши.

Европа “валюта варағи” - Ғарбий Европа иқтисодий ва валюта интеграцияси жараёнини рағбатлантириш мақсадида ЕИ мамлакатлари жорий этган биргаликда ўзгариб турувчи валюта курслари тартиби.

Эркин савдо ҳудуди - қатнашчи мамлакатлар ўзаро савдо тўсиқларини бартараф этадиган, лекин учинчи мамлакатларга нисбатан ўз савдо тўсиқларини сақлаб қоладиган шароитдаги интеграция шакли.

ЎЗБЕКНИСОН ХАЛҚО ҚИСМЕТ АЛМАН АПОКАПАРИ ТИЗИМИДА

Интеграция - ташкилот мақсадларига эришиш учун турли кичик тизимлар (кичик бўлинмалар) куч-гайратларини бирлаштириш жараёни.

Иқтисодий интеграция - икки ёки кўпроқ мамлакат миллий хўжаликларининг ягона хўжалик механизмини яратиш йўлида ўзаро бириктиб ва яқинлашиб кетиши.

Халқаро валюта-кредит ташкилотлари - валюта ва молия муносабатларини тартибга солиш мақсадида давлатлараро битимлар асосида тузилган халқаро иқтисодий ташкилотлар.

Халқаро валюта резервлари - мамлакат тўлов баланси дефицитини қоплаш учун фойдаланиши мумкин бўлган чет эл валюталари ёки бошқа активлар, масалан олтин.

Халқаро реконструкция ва ривожланиш банки (ХРРБ) - ҳукуматлараро кредит-молия ташкилоти бўлиб, унинг асосий вазифалари аъзо мамлакатлар иқтисодий ривожланишини рағбатлантириш, халқаро савдони ривожлантиришга ёрдам бериш ва тўлов балансларини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) - халқаро валюта ва молия ташкилоти бўлиб, валюта курсларини тартибга солиш ва уларга риоя қилинишини назорат этиш меъёрларини белгилаш, шунингдек тўлов балансларининг беқарорлиги муносабати билан валюта қийинчиликлари вужудга келганида ўз аъзоларига валюта ресурсларидан бериш йўли билан халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигини ривожлантиришга ёрдам беради.

Умумий бозор - қатнашчилар савдо эркинлигидан ташқари ишлаб чиқаришнинг барча омилларини эркин кўчиришдан (ишчи кучи ва сармоя миграциясидан) фойдаланадиган шароитдаги интеграция шакли.

Божхона иттифоқи - қатнашчи мамлакатлар ўзаро савдодаги барча чеклашларни бартараф этибгина қолмай, ташқи савдо тўсиқларининг ягона тизимини таъсис этиб, бу билан ички chegarаларда бојхона хизматларини сақлаш зарурати қолмайдиган шароитдаги интеграция шакли.

Иқтисодий иттифоқ - интеграциянинг олий формаси бўлиб, бунда қатнашчи мамлакатлар ўз иқтисодий сиёсатларини, шу жумладан пул, солиқ ва ижтимоий сиёсатларини, шунингдек савдога ҳамда ишчи кучи ва сармоя кўчиб юришига нисбатан сиёсатни мувофиқлаштирадиган.

6-бўлим

6.0. Экспорт ва импорт

Корхона пул, товарлар, хизматлар, сармоя (капитал), технологияларни хорижга чиқарса ва шуларни чет элдан ўз мамлакатига олиб келса, бундай фаолият корхона учун **ташқи иқтисодий фаолият**, деб ҳисобланади.

Шу тушунчага кўра, чет элга товарлар, хизматлар, сармоялар чиқараётган корхона **экспортчи** ва аксинча буларни мамлакатига олиб келаётган корхона **импортчи** бўлади. Ҳаётда эса, одатда, корхоналар сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш учун, айти пайтда, экспортчи ва импортчи бўладилар, чунки маҳсулотни экспорт қилиш учун четдан сифатли бутловчи материалларни олиб келиш шарт бўлиб қолади.

Экспорт-импорт операцияларидан кўзда тутилган мақсад. Ҳар бир корхона, четдан нима сотиб олмоқчи-ю четга нима сотмоқчи, шуни аниқ билиб олмоғи керак. Бунинг учун мақсад “дарахти”ни чизиб чиқиш фойдалидир.

Ҳар бир корхона учун, унинг ўзига хослигини ҳисобга олиб, мақсад “дарахти”нинг таркибий тузилиши шаклианиши керак. Аммо барча корхоналар учун муштарак кўпгина омиллар бўлгани туфайли намунали схема чизиш мумкин. Маҳсулот экспорт қилинаётганида, валюта ресурсларини бунёд

КОРХОМА ҚАИҚИ ИҚТИСОДИЙИ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

этиш лозим, бу ресурслардан энг янги ускуна ва технологи-
ялар харид қилиш, патентлар, лицензиялар, ноу-хау сотиб
олиш, материаллар ва бутловчи қисмларни алмаштириш, бо-
шқа давлатлар банкларида кредит линиялари очиш учун фой-
даланилади.

Халқаро бозорларни ўзлаштириш мосланувчан марке-
тингни тақазо этади, зарур ахборот ҳажмини кўлайтириш
боришни, корпоратив алоқаларни кенгайтиришни, ўзига жалб
қилувчи жилва яратишни талаб этади. Экспортни ривож-
лантиришдан пировард мақсад - фойда олишдир, бу фойда-
ни эса ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва кенгайти-
ришга, ходимларнинг маошини оширишга, улар меҳнат шар-
оитини яхшилашга, инфратузилма объектларини қуришга,
кадрлар малакасини оширишга сарфлаш мумкин.

Маҳсулот экспорти мақсадлари “Дарахти”

КОРХОНА ТАРШҚ. ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Ишлаб чиқарувчи корхонанинг импорт операцияларидан мақсади ноу-хау, янги технология, материаллар, хом ашё сотиб олиш эвазига ишлаб чиқаришни замонавийлаштиришидир. Янги технология ва ускуналарни четдан харид қилиш ишлаб чиқарилаётган буюмларнинг юқори сифатини таъминлайди, ишлаб чиқариш чиқимларини қисқартиради, маҳсулотнинг рақобатбардошлигини кўтарadi, маҳсулотта материал сарфини камайтиради, ёнилги-энергетика ресурслари тежалadi, маҳсулотнинг ички бозори кенгайди. Агар корхона импорт операциялари натижасида маҳсулотнинг янги турларини ўзлаштирса, у ҳолда ишлаб чиқариш ҳажмлари ўсади, корхона бир маромда ишлайди. Янги иш ўринлари вужудга келади, экспортта маҳсулот чиқариш ортади.

Маҳсулот импорти мақсадлари "Дарахти"

Корхонанинг экспорт сиёсатини батафсилроқ кўриб чиқайлик. Маҳсулотни экспорт қилиш масаласи барқарор ишламоқчи бўлган ҳар бир корхонанинг мақсадидир. Бу вазифа ўтиш иқтисодий шароитида, айниқса долзарбдир. Мамлакат валюта захираларини яратишда қийналаётганда, маҳаллий валюта конвертацияси (эркин муомалада бўлиши) исталган миқдосга чиқмаганида, тайёрланган маҳсулотни экспорт қилиш ўз валюта маблағларини топишнинг асосий усули бўлиб қолади.

Назарий жиҳатдан қараганимизда, ҳар бир буюмни сотиш мумкин. Аммо амалда кимга ва қандай нарҳда сотиш керак, деган савол қўндаланг бўлади. Бозорни билиш ва ўрганиш, яъни маркетинг бу ўринда алоҳида аҳамият касб этади.

Шунинг учун ҳам маҳсулотни экспорт қилмоқчи бўлган корхона ўзининг маркетинг хизматига эга бўлмоғи лозим.

Агар бунга қурби етмаса, воситачиларга, улгуржи савдо билан шугулланадиган махсус фирмаларга мурожаат қилган маъқул. Ислоҳотнинг дастлабки босқичларида Ташқи иқтисодий фаолият вазирлигининг фирмалари гоаят самарали ишлади. Республикада бозор муносабатлари такомиллашиб боргани сайин қорафталик билан ишлаётган хусусий идоралар ва малакали мутахассислар кўпаймоқда.

Корхона ўзининг экспорт имконияти ва импорт эҳтиёжини баҳолай олиши даркор. Маркетинг амалиётида кўп нарса ўзига ўзи холис баҳо бера олишга боғлиқдир. Экспорт имкониятлари охир-оқибатда бозор аниқлаб берадиган рақобатбардошликка боғлиқ. Бинобарин корхона рақобатбардошликка дастлабки баҳони бераётганида, бозорнинг талаби ва бу талабнинг нечоғли тез ўсиб бораётганини, мазкур бозор истиқболлини, эҳтиёжларни, ўзининг молиявий-иқтисодий салоҳиятини, моддий-техника базасини (ресурслар билан нечоғли таъминланганини) таҳлил қилади, ўз товар assortиментини баҳолайди. Айни пайтда, бозорда шундай товарларни сотаётган рақобатчи фирмаларнинг тегишли кўрсаткич-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ларига баҳо бериллади. Бундай таҳлидан мақсад - корхонанинг кучли ва заиф томонларини аниқлаш, корхона фаолиятини такомиллаштириш йўлларини топишдир.

Агар экспортчи бозорни кучли ва заиф жиҳатларини аниқлаш мақсадида ўрганса, импортчи эса “аксинча” талқиж этади, яъни у ўзининг эҳтимол тутилган мол етказиб берувчиларининг кучли ва заиф томонларини билиб олмоқчи бўлади: чунки у ўзи учун энг муносиб шерик топиш умидидадир.

Бундан ташқари импортчи бир муаммони ҳал этиши лозим: миллий ишлаб чиқаришни йўлга қўйган маъқулми ёки импорт қилганми? Агар импортга эҳтиёж исботланган бўлса, у ҳолда импорт имкониятларига баҳо бериш керак, яъни етказиб бериладиган маҳсулот учун ҳисоб-китоб манбаларини топиш лозим.

Ташқи савдо операциясига киришишдан илгари товар олиб чиқиб кетилиши мўлжалланаётган давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсатига ва айни пайтда мол олиб келиниши назарда тутилаётган давлатнинг ҳам ташқи иқтисодий фаолиятига баҳо бериш лозимки, бундан мақсад фирма манфаатларини мувофиқлаштиришдир.

Экспортчи ўз имкониятларини чамалаб ва ташқи иқтисодий муҳитни ўрганиб молни фақат бир мартагина экспорт қилмоқчимми ёки ташқи бозорда “илдиз отмоқчимми”? - ну муаммони ҳал қилиб олиши керак. Агар у ташқи бозор билан жиқдий шуғулланмоқчи бўлса, унда ташқи бозорнинг маркетинг таҳлили зарур, бу аслида ички бозор маркетинги таҳлилидан фарқ қилмайди.

Нарх сиёсати. Бу сиёсат корхонанинг катта-кичиклигига, унинг молиявий аҳволига, бозордаги рақобатга ва конъюнктура (таклиф билан талабнинг нисбати)га боғлиқ. Ушбу омиллар таъсири остида корхона муайян нарх сиёсатини танлаб олади; яъни нарх пешқадами, қайси пешқадамга эргашин, бозорга шиддат билан кириш, “қаймоғи”ни олиш, нуфузли нархлар, боғланган нархлар ва ҳоказоларни танлаб олади.

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Бозор омилларининг нисбати ва қабул қилинган нарх сиёсати асосида ташқи иқтисодий фаолиятдаги нарх белгилаш стратегияси аниқланади; ушбу стратегия андоза ва ўзгариб турадиган нархларга, нарх линияси амалиётига ва бошқаларга асосланиши мумкин.

Нарх сиёсати воситасида мазкур стратегияни рўёбга чиқариш жорий ишни ифодалайди. Айни пайтда нарх пайдо қилувчи омилларнинг ўзгариши ва бу омилларнинг янгица жойлашувига қараб, стратегияга ҳам, сиёсатга ҳам тузатишлар киритилиши керак.

Шундай қилиб, корхонанинг ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги нарх сиёсати бир марталик тadbирлар (алоҳида шартномалар тайёрлаш ва тузиш) билангина чекланмайди. Бу узлуксиз давом этадиган фаолият бўлиб, у фақат ўз чиқимлари ва даромадлилиги даражаси ҳақидаги ахборотни мутасил йиғиб бориш ҳамда янгилаб туришдан ташкил топмай, балки жаҳон бозорига чиқарилаётган ана шундай маҳсулотнинг нархи, товарларни ташиш ва ортишнинг фрахтли ставкалари, тарифлари, суғурта, халқаро миқёсда товар жўнатиш билан боғлиқ харажат турлари кабилар хусусида ҳам маълумотларни йиғиб, янгилаб туришни тақазо этади. Мазкур маълумотлардан турли нархларни белгилаш ва шу хусусда томонлар билан келишишда фойдаланиш зарур.

Ташқи бозорни ўзлаштираётган корхоналарда нархга оид кенг қўламли ишни бажармоқ учун шу корхонада экспорт ёки импорт қилишга мўлжалланаётган товарлар номенклатураси ва тури бўйича халқаро бозорлардаги конъюнктура ҳамда нарх белгилаш тадқиқ этувчи махсус бўлимлар ва гуруҳларни тузиш талаб этилади. Мамлакат экспортчисига, айниқса кичик ва хусусий бизнес намояндаларига баъзан бошқа мамлакатларнинг ички бозорларидаги нарх белгилаш жараёнини ўқиб олиш осон эмас (ўз бозоримизда ҳам бу иш ўнғай эмас). Тажрибали экспортчи экспорт ҳужжатларини тайёрлаш ва импорт солиқларининг ўзгариб турадиган шкаласи билан боғлиқ эҳтимол тутилган қўшимча чиқимларни ҳам ҳисобга

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

олади. Импортчи-тақсимловчи, одатда, ички бозордаги ул-гуржи савдо ходимларига нисбатан кўп фойда олади, чунки улар сотиш билан боғлиқ қўшимча ишларни ҳам бажаради. Шунинг оқибатида, экспорт нархлар эскалацияси (ўсиши) каби феномен вужудга келди.

Нархлар шкаласи анча тез кўтариладиган пайтлар ҳам бўлади (бу корхона маҳсулотининг айрим экспорт бозорларида рақобатга қодир эмаслиги аломатидир). Бундай ҳолларда янги стратегияни белгилаш зарурати туғилади; биринчидан, юкни қисмларга бўлиб экспорт қилиш керак, бу ташиш харажатлари ва импорт солиғи миқдорини камайтириш мумкин; иккинчидан, товарнинг экспорт нархини камайтириш, бу нархнинг кўтарилиши жараёнини сусайтиради; учинчидан, фрахта ва солиқ даражасини ўзгартириш, бу эса харажатларнинг умуман камайтишига олиб келади; тўртинчидан, товарни ишлаб чиқариш (йиғиш)ни бевосита экспорт бозорида амалга ошириш, бу экспорт операцияларини ихчамлаштиради.

Баъзан экспортчи чет эл бозорида ўз товарини дастлабки нархига нисбатан арзонроқ сотишига тўғри келади. Фабрика нархида товарни экспорт қилиш билан боғлиқ бевосита, шунингдек қўшимча харажатлар хусусан рекламага сарфланган харажатларнинг ўрнини қоплаш, маъмурий масалаларни ҳал этишга кетадиган сарфлар, юк йўланмаси (накладной) раемийлаштириш билан боғлиқ тасодифий ҳолатлар харажатлари ҳисобга олинади. Нарх белгилашни шу тахлитда ҳал этиш товар экспорти учун истиқболли бўлади.

Ички нархларга нисбатан анча арзон экспорт нархини белгилаш демпинг тактикасидир. Аммо бундай ёндашув саноати тараққий этган бир қанча мамлакатлар (АҚШ, Буюк Британия, Канада, Франция, ГФР, Италия, Япония) қонуначилигига зид бўлиши мумкин. Антидемпинг қонунлари товар нархининг ички бозордагидан арзон бўлмаслигини талаб қилади.

Агар импортчи ўз мамлакати валютаси курсининг ўзгар-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ишини (пасайишини) олдиндан кўра билса экспортчи мамлакат валютасидаги нархлар котировкасини афзал кўриши мумкин. Бундай қарордан мақсад - чайқовчилик билан топиладиган даромаддан воз кечиш ва ўзи учун фойдали бўлган нарх котировкасига эришишдир. Бундан ташқари, импортчи кўлинча, ўз мамлакатаи миллий валютаси курсига мувофиқ нархларда харид қилишни маъқул кўради. Экспортчи эса олди-сотди ҳажмини кўпайтириш учун шундай йўл тутиши мумкин.

Импортчи мамлакат валютасидаги нархлар котировкаси таваккалчилик юкини экспортчи “елка”сига юклаб кўяди. Бундай котировка импортчига энг маъқул фойда кўришдан умид боғлашга имкон беради ва сотувнинг янги нархларини ўз вақтида белгилашга кўмаклашади; аynи вақтда импортчи экспорт билан машғул бўлган рақобатчи мамлакатлардан олинган котировкаларни, албатта солиштиради.

Тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятига ёрдамлашиш яна бир қанча тадбирларни амалга ошириш, яъни божхона ва солиқ йўли билан тартибга солиш, хорижий сармояларни, шу жумладан давлат корхоналари хусусийлаштириладиётганида шу сармояларни жалб этишни такомиллаштиришни назарда тутлади.

6.1 Корхоналар ташқи иқтисодий битимларининг турлари.

Компенсацион савдо. Савдо-сармоя ва маблағларни жалб этишнинг жуда кенг тарқалган усулидир. Худди ана шу савдо туфайли ўзаро алоқалар боғланади, шериклар ишончи мустаҳкамланади, теран иқтисодий ҳамкорлик ва интеграция илдиз отади. Иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатлар айниқса улар ислохот ва қайта қуришни бошидан кечириётган даврда, нақд пулсиз савдонинг турли шаклларини қилирадилар. Шундай савдонинг асосий турларини кўриб чиқайлик:

Мавоза (бартер). Хорижий инвесторлар сармоясини жалб этишнинг қанчалик қулай шароитлари бўлмасин, лекин ри-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛПАТ СУБЪЕКТИ

вожланаётган мамлакатларга хос жуда кучли тўсиқ бор: бу валютанинг тўла-тўқис эркин муамалада бўла олмаслигидир.

Авалло ижтимоий дастурларни амалга ошириш учун жуда зарур бўлган “қаттиқ” валютанинг тақчиллиги туфайли инвесторларнинг бундай “остона”ни, “хатлаб” ўтишга юраги дов бермайди.

Тор маънода **мавоза (бартер)** - одатда, икки давлат ўртасида одатда, икки давлат ўртасида бевосита товар айирбошлашдир, гарчи баъзан бу айрибошлашда бир нечта мамлакат иштирок этиши мумкин. (Масалан, “учбурчак” тарзидаги бартер).

Бартер битимларининг асосий хоссаларини санаб ўтиш мумкин:

а) бартер битимлари икки томонлама негизда амалга оширилади ва битта келишув асосида бажарилади. Бу ўз-ўзидан оддийдир, чунки, одатда, экспорт унсурлари ва ўзаро мол етказиб беришнинг бўлинишига катта аҳамият бериледи, шунингдек булар алоҳида битимларда қайд этилади.

б) Товарларнинг сони ва сифати келишиб олинади, баъзан уларнинг нархи контрактга киритилмайди. Товарнинг баҳоси ҳақидаги қонун-қонданнинг йўқлиги сабабли жиддий муаммолар пайдо бўлади: агар бир томон на сифати, на сонига кўра контракт шартларига мос келмайдиган товар етказиб берса, пул билан зарарнинг ўрнини қоплашни ҳисоб-китоб қилиш қийин, чунки мазкур номувофиқлик туфайли иккинчи томонга етказилган зарар ҳажмини аниқлаш учун негиз (база) йўқ.

в) Битим тўла-тўқис мол етказиб бериш юзасидан ўзаро мажбуриятлар олиш асосида амалга оширилади; пул ўтказиш усулидан фойдаланилмайди. Айрибошлаш учун мўлжалланган товарлар қийматини пул билан ўлчаб бўлмагани туфайли, бу қийматни қатъий солиштириш имкони бўлиши лозим. Бунинг учун битим тузилаётган вақтда уларнинг сони ва сифати қатъий келишиб олинishi шарт. Бу бажарилиши қийин, кўпинча умуман бажариб бўлмайдиган талабдир;

г) Мол икки томондан одатда, бир вақтнинг ўзида ет-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

казиб берилади. Соф бартердаги асосий қийинчилик қайси томоннинг биринчи бўлиб мол етказиб беришини аниқлашдир. Биринчи бўлиб мол етказиб берган томон иккинчи томон ўз мажбуриятларини бажармаса ёки тўла бажармаса, зарар кўриб қолиши мумкин. Мол пул билан баҳоланмагани учун аҳвол мураккаблашади; аккредитив сингари механизмлардан фойдаланиш қийинлашади, ҳолбуки аккредитивлардан халқаро савдода томонлар ўзаро мажбуриятларини бажариллигини таъминлашда кенг фойдаланилади.

Компенсация битимлари. Муқобил контрактлар тузиш компенсацион савдонинг жуда кенг тарқалган шаклидир. Бундай контрактлар туфайли бир мамлакат фирмасининг иккинчи мамлакат фирмасига кредит беришига ҳожат қолмайди. Компенсация битимлари - паллиотив битимлардир, ташқи савдода ва чет эл валютаси бозорида аҳвол беқарор бўлганида бундай битимлар тузилади.

Етказиб берилган товарларнинг ўзаро ўрнини қоплаш тўла ва қисман бўлиши мумкин.

Тўла компенсация - бартер сингари товарларни 100 фоиз айирбошлашни назарда тутаяди. Аммо етказиб берилган молга, бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳақ тўланади. Битимнинг бартер шакли ғарблик экспортчининг ўзи етказиб берган мол қийматига тенг миқдорда товарлар сотиб олиш мажбуриятини олишида ифодаланади. Аммо айна пайтда бу экспортчи ўз мажбуриятини учинчи бир томонга ўтказиш ҳуқуқига ҳам эга, бу томон эса унга субсидияси чегирилган экспорт қийматини тўлайди.

Шарқий Европадаги бу операцияда қатнашяётган корхоналар ҳисоб-китобларни ўзаро тартибга солиб туради.

Битимларда қисман компенсация назарда тутилганида, экспортчи тўловни қисман нақд пул, қолганини эса товарлар билан олади.

Одатда, бу ҳолда воситачилар бўлмагани сабабли қисман компенсациянинг жиддий камчилиги бор: Ғарблик экспортчи ўзи етказиб берган товарнинг бир қисми учунги-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТПСОДИЙ ФАОПИЯТ СУБЪЕКТИ

на бевосита тўловни олади. Сумманинг бошқа қисмини эса, компенсация товарларига харидор топилмагунча ололмайди.

Илгари қайд этилганидек, экспортчи импортчи мамлакат товарлари ва хизматларини сотиб олиш мажбуриятини олиш билан бир вақтда импортчи уларни реализация қилиш ҳамда сотиш мажбуриятини олади. Иккала контракт бир вақтда амал қилади: лекин уларнинг юридик моҳияти турличадир: бир контракт экспортни, иккинчиси эса муқобил сотиб олиш битимини назарда тутади. Тўлов шартлари ҳам алоҳида-алоҳида ва кўпинча ҳар хилдир: экспортчи импортчи мамлакатта кредитлар олишни таъминлаши мумкин, аммо шунга қарамай, муқобил товар айирбошлаш йўли билан товарлар сотишга нақд пул талаб қилиши мумкин. Муқобил сотиб олиш қиймати дастлабки экспорт буюртмасига нисбатан 10-100% атрофида (хатто бундай ҳам кўпроқ) бўлиши мумкин. Экспортчининг мажбурияти ҳам мақсад хусусидаги умумий баёнотдан контракт тузилгунича ўзгариб туриши мумкин, контрактда етказиб берилиши мўлжалланаётган товарлар ва хизматларнинг батафсил рўйхати, улар сотиладиган бозорлар, шунингдек мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда кўриладиган жазо чоралари ҳам акс этади.

Жарималар ва бурдсизлик тўлови ҳақидаги масала битим туриш тўғрисидаги музокараларда муҳим ўрин тутади, биз буни кейинроқ кўриб чиқамиз. аммо иккита алоҳида контракт бўлишининг афзаллиги ҳам бор: хусусан, бу афзаллик шунда намоён бўладики, кредит ташкилотлари бу ҳолда экспорт кредитлари беришга ва сиёсий таваккаллик муносабати билан суғурта беришга анча шай бўлиб турадилар, лекин бу - шундай кредитларни олиш “хамирдан қил суғургандек” осон кўчади деган гап эмас.

Эҳтиёж бўлганида, экспортчи, муқобил савдо бўйича ўз мажбуриятларини бажармоқ учун воситачи савдо фирмаси хизматидан фойдаланиши мумкин. Иккинчи жиҳатдан эса, ташқи савдо ташкилоти орқали (бу ташкилот билан экспортчи битим тузган импортчи-мамлакат ўша ташкилот их-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

тиёрида бўлган турли давлат корхоналари ўртасида буюртма-ни ички қайта тақсимлаши мумкин.

Ғарбда муқобил савдо битимларида иштирок этувчи айрим фирмаларгина (масалан, Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатлари билан савдо қилувчилар) муқобил битимлар мажбуриятларини бажармоқ учун ўз резервларига эгадирлар.

Аксарият экспортчилар учун эса учинчи шахсларнинг ёрдамига кўз тутишдан бешқа илож йўқ. Бундай битимлар бўйича мажбуриятларни ўтказишнинг энг жўн усули - бирор бир савдо фирмаси ёки воситачининг хизматидан фойдаланишдир.

Бундай ҳолда, клиринг механизми ҳаракатга келадиги, у қуйидаги операцияларни бажариши мумкин:

экспортчи муқобил харид бўйича мажбуриятларини савдо фирмасига беради;

импортчи - ташқи иқтисодий ташкилотлар орқали ички бозорда қайта тақсимлайди.

Баъзан учинчи шахсларнинг иштироки муқобил харид ҳақидаги битимда кўзга тутилади, лекин кўпинча импортчи-мамлакат экспортчи билан бевосита алоқаларни талаб этади. Экспортчи мажбуриятларини савдо фирмасига берганидан кейин, муқобил савдо тўғрисидаги битимни бажаришда қатнашмаслиги мумкин, лекин шуни таъкидлаш керакки, мажбуриятларни шу тахлитда бериш, одатда, экспортчининг ички ишидир. Ҳуқуқий нуқтан-назардан, экспортчи ўз мажбуриятларининг бажарилиши учун жавобгар бўлиб қолаверди, шундай қилиб, у таваккал қилган бўлади, чунки тегишли фирма мажбуриятларни бажармай қолиши мумкин. Бундан ташқари, бирор бир мажбурият бажарилмаса, жарима ва бурдсизлик тўловига экспортчи жавобгар. Кўпинча муқобил савдо бўйича савдо фирмасининг мажбуриятлари “ҳамма куч-ғайрат шунга қаратилсин” қабилида ифодаланади. Айни пайтда экспортчи жазо бўйича фақат қисман тўлиқ жавобгар бўлади; ҳар қандай ҳолда ҳам субсидиялар, воситачилик ва бешқа тўловларни қайтариб бериш лозим. Демак, унга анчагина таваккаллик қилишга тўғри келади.

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Муқобил савдо халқаро амалиётда тез учраб турадиган ўзаро ҳисоб-китобларнинг **бошқа механизм** импортчи мамлакатларга хосдир. Айрим ривожланаётган мамлакатларда муқобил савдо кўпинча муайян идоралар ва давлат ташқи савдо фирмалари юрисдикциясига қарашли корхоналарда тайёрланаётган маҳсулотлар билан чекланган. Аниқ ташқи савдо ташкилотлари таъсир доирасидан чиқиш туфайли муқобил савдо юзасидан битимлар учун товарлар номенклатурасини кенгайтириш имконияти товарларни кенгроқ миқёсда танлаб олишга шароит туғдиради. Аммо ҳукумат идоралари “қаттиқ” валюта олиш имкониятини қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилишаётган мамлакатларда муқобил савдо операцияларидан тушяётган чет эл валютасини бошқа вазирликлар, ташқи савдо ташкилотлари ёки маҳаллий ҳокимиятлар ўртасида тақсимлашга қарши турганлар кўп. Лекин шунга қарамай, ғарблик экспортчилар муқобил савдо юзасидан битимлар доирасида кўпроқ товардан танлаб олишга ҳаракат қиладилар. Бирмунча чекланган танлов ва суғ рақобатбардош товарларга нисбатан товарларни танлаш эркинлиги чекланмаган шароитда савдо ёки воситачи фирмаларни субсидиялаш миқдори анча кам бўлиши мумкин.

Компенсация битимларининг асосий камчилиги шундаки, одатда компенсация учун товарларга харидор топиш қийин бўлади. Ғарблик экспортчи мамлакатда ёки “қаттиқ” валютали бошқа мамлакатларда таклиф этилаётган товар кўпинча бозор эҳтиёжларига мувофиқ бўлмайди. Бундан ташқари, уларни сотишда минтақавий ёки бошқа чеклашлар қўйилиши мумкин.

“Параллел” битимлар. Бундай битимда ғарблик экспортчи Шарқий Европа товарларини, ўзи етказиб берган мол қийматининг муайян фоизига тўғри келадиган суммага солиб олиш мажбуриятини олади. Аммо анъанавий компенсация битимига қарама қарши ўлароқ, у мол етказиб бериши биланоқ тўловни олади ва натижада ўзининг шерикчилик

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

мажбуриятларини бажариш учун мос тушадиган товарни қидиришга вақти етарли даражада бўлади.

Айни пайтда у Шарқий Европалик мол етказиб берувчига хариди учун тўловни бевосита беради. Шундай қилиб, икки контракт тайёрланади: биттаси - экспорт ва унга ҳақ тўлаш; иккинчиси контрхарид ва унга ҳақ тўлаш. Агар ғарблик шерик ўз мажбуриятларини бажара олмаса, жарима тўлаши шарт.

“Богланган” битимлар. Булар муқобил савдонинг бир хилидир, кейинги даврда кам учрамоқда. Бирор-бир ғарблик импортчи, яъни одатда, ўртада турадиган воситачи-савдогар товарларини Шарқий Европа ёки ривожланаётган мамлакатга сотмоқчи бўлган ғарблик экспортчинини топади, аммо худди шу экспортчи ўзаро битим мажбуриятларига боғланиб қолмоқчи эмас. У контрхаридни амалга оширган импортчига мукофот тўлайди. Импорт ва экспортга контрактларнинг бу қадар “чирмашиб” кетишига савдо қўлида бўлган давлатнинг розилиги зарур. Ғарблик импортчи товар харид нархининг чегирилиши (скидка) эвазига фойда олади. Аммо бундай битишувларга қизиқувчилар кам.

“Оффсет” битимлари. “Оффсет” (инглизча “қоплаш” сўзидан) битимлари битимларнинг бошқа турларидан шуниси билан фарқ қиладики, бунда муқобил мажбуриятлар ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилмайди. Биз бу ўринда ҳалол, бир-бирига ишонган, субутли одамларнинг аҳдига дуч келамиз: экспорт қилувчи фирма импортчи мамлакатдан экспорт маҳсулотининг суммасининг муайян улушини ташкил этувчи суммага товарлар харид қилишга рози бўлади, бундай улуш кўпинча 100% дан ортиб кетади. Муқобил савдодаги бундай шакл, асосан, саноати ривожланган мамлакатлар ўртасида қўлланилади. Аксарият ҳолда томонларнинг бири - жуда йирик трансмиллий фирмадир.

“Оффсет”ни қўлаш соҳаси анча ўзига хосдир: одатда, битим ҳарбий ва фуқароларни ташувчи самолётларни, ҳарбий техника, атом электростанциялари учун техника ва шу қабиларни харид қилиш билан боғлиқ бўлган қимматбаҳо

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

давлат дастурларига алоқадордир, булар қисман муқобил хариддан тушаётган маблағ билан таъминланади.

Кооперация. Тўлов баланси камомати бўлган мамлакатларда икки томонлама битимларни тузишга бўлган эҳтиёж кооперацияни назарда тутди. “Кооперация” атамаси кўпинча тор маънодаги тижорат битими амал қилаётганидагина қўлланилади. Айни вақтда “компенсация” атамаси баъзан йирик операцияларга нисбатан (масалан, трубопроводлар қурилиши) қўлланилади, буни ишлаб чиқариш соҳасидаги кооперация, деб аташ тўғрироқ бўлади. Терминологиядаги чалкашликлар битимларнинг моҳиятига диққат-эътибор билан қарашни тақозо этади. Компенсация тор маънода товарлар айирбошлаш демакдир. Бу товарларнинг бир-бирига алоқаси йўқ, масалан, ғарбдан тўқимачилик ускунаси етказиб берилса, шарқдан ўрнига хом ашё юборилади. Кооперация эса баъзан бир-бири билан боғлиқ бўлган товарларни айирбошлашни ҳам англатади. Масалан, тўқимачилик ускунаси учун тўлов шу ускуналарда ишлаб чиқарилган тўқимачилик материаллари орқали амалга оширилади. Бундан ташқари, лицензия қийматини тўлаш ўрнига тўловлар лицензия товарлари шаклида тўланади.

Шундай қилиб, муқобил мол етказиб бериш шаклидаги компенсация битимлари кооперацияга эквивалент (баробар) бўлиши мумкин.

Саноат соҳасидаги ҳамкорликнинг бир қисми бўлган муқобил мол етказиб бериш бевосита ишлаб чиқариш даражасидаги халқаро алоқаларга хизмат қилади ва **муқобил савдонинг** алоҳида турига айланади.

Энди саноат соҳасидаги ҳамкорликда воситачи бўлган муқобил савдонинг амалиётда тез-тез учраб турадиган шакллари кўриб чиқайлик.

Компенсацияга асосланган ҳамкорлик доирасидаги савдо (компенсация лойиҳалари, шерикдан маҳсулот харид қилиш битимлари - “байбэк”). Бундай битимларда қуйидагилар кўзда тутилади: хорижий шерикка кредит шартларида ишлаб чиқариш воситалари, асосан - ускуна, корхоналар комплектла-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ри, инжиниринг хизматлари етказиб бериш ва келажакда берилган кредитлар учун мазкур корхоналар маҳсулотини муқобил етказиб беришдан тушган маблағ билан ҳақ тўлаш.

Компенсация асосида ҳамкорлик тўғрисидаги битимларга кўра, ўзаро мол етказиб беришнинг жами муддати ишлаб чиқариш объектини қуриб битказиш муддатига ва кредитни тўлаш муддатига боғлиқ ва одатда 5-8 йил бўлади. Алоҳида йирик битимлар доирасида муқобил товар етказиб бериш даври, масалан, табиий газ қазиб олиш ва узатиш (жўнатиш) соҳасидаги ҳамкорлик даври ХХ асрдан кейин ҳам давом этиши мумкин.

Ишлаб чиқариш кооперацияси доирасидаги муқобил мол етказиб бериш ёрдамчи пудрат шаклидаги шартноманинг оқибати бўлиши мумкин, бу ҳолда экспортчи унинг ихтисоси бўйича тайёрланган товарларни сотиб олишга рози бўлади. Бу ҳолда у ўз шеригига технологияни бериши, бундай буюмларни тайёрлаш учун материаллар ва ускуна етказиб бериши мумкин. Ҳамкорликнинг яна ҳам юқорироқ босқичида муқобил мол етказиб бериш - ишлаб чиқариш соҳасидаги кооперация тўғрисидаги битимнинг бир қисми бўлиши мумкин, бу битим доирасида шериклар биргаликда сотиладиган тайёр буюмнинг муайян қисмлари ва деталларини тайёрлашда улush қўшиб қатнашиш ҳақида келишиб оладилар. Бу ўринда саноат соҳасидаги ҳамкорлик билан бир қаторда маркетинг соҳасида ҳам ҳамкорлик қилинади.

Яна бир вариант бўлиши мумкин. Бунда томонлар *бир-бирларига батамом бир хил бўлмаган, аммо ўхшаш деталларни* (масалан, автомобилларнинг турли моделлари учун деталларни) *ишлаб чиқаришга ихтисослашиб* етказиб берадилар, аммо ҳар бир шерик буларни ўзининг савдо тамғаси билан мустақил сотади.

Муқобил мол етказиб бериш асосидаги кооперациянинг асосий унсурларини санаб ўтиш мумкин.

- ишлаб чиқариш жараёни асосида мол етказиб беришда мустаҳкам ўзаро алоқанинг борлиги;

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

- битимлар ягона базавий валюта асосида амалга оширилади;

- муқобил мол етказиб бериш бир неча ой ёки бир неча йил давом этади;

- кредитдан кенг фойдаланиш;

- Шерикдан мол сотиб олиш баъзан корхона қийматининг 100% идан ортиб кетиши мумкин.

Бир томонлама ва икки томонлама мол етказиб бериш ишлаб чиқариш жараёни асосида бир-бири билан боғланган бўлиши керак. Битимнинг муайян турида кўзда тутилган товарлар одатда, ғарб экспортчиси етказиб берган ускунада ёки корхонада тайёрланади. Баъзан ускуналарни ўрнатиш ва ишлаб чиқаришни созлаш узоқ вақт давом этгани учун импортчи-мамлакат ўзининг мавжуд корхоналаридан айна ўша товарларни етказиб бериши, унинг ўрнини босадиганларни жўнатиши ёхуд янги корхона тўла-тўқис ишга тушмагунча айна ўша товарларни етказиб бериб туриши мумкин.

Кооперация битимларининг яна бир тури “**қарз сурпиши негизи**” даги битимлар, яъни қарзни узиш учун мол етказиб беришдир. Бундай битимларнинг жуда кенг тарқалган турлари (бу соҳада етакчи бўлиб турган АҚШ экспорт компанияларининг тажрибаси катта) қуйидагилардир;

- **Қўлма ишлаб чиқариш** - одатда, битимлар ҳукуматлараро шартномага асосланади; бундай шартнома хорижий давлатга ёки чет эллик ишлаб чиқарувчиларга экспортчи мамлакат тайёрлаган мудофаа маҳсулотини тўла ёки қисман ишлаб чиқариш учун зарур бўлган техника ахборотини олишга имкон беради;
- **Лицензия ишлаб чиқариши**. Бу ҳолда ҳарбий маҳсулотни чет элда ишлаб чиқариш экспортчи мамлакат ишлаб чиқарувчиси ва хорижий ҳукумат ёки хорижий ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги савдо битимларига биноан техника ахборотини беришга асосланади;
- **Ёрдамчи нудрат (субнудрат)** асосидаги ишлаб чиқариш. Бу ўринда ҳам чет элда ишлаб чиқариш мўлжал-

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ланади, лекин техника ахборотини бериш шарт эмас. Одатда, экспортчи мамлакат ишлаб чиқарувчиси билан хориждаги мол етказиб берувчи ўртасида бевосита савдо шартномаси тузилади.

- Чет эл инвестициялари (бу ўринда гап битимда кўзда тутилган, бирор бир хорижий мамлакатда филиални ёки қўшма корхонани бунёд этиш учун сармоя сарфлаш ҳақида бормоқда).
- Технологияни, кўпинча хорижда ўтказилган илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини “қарз суришиш” асосида тузилган битимга биноан, бунёд этилган филиалга ёки қўшма корхонага техникавий ёрдам сифатида берилди.

6.2. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда қулланиладиган ҳисоб-китобларнинг асосий шакллари.

Ҳисоб-китоб шакллари деганимизда, етказиб берилган товар (маҳсулот), кўрсатилган хизмат, бажарилган иш ва шу кабилар учун ҳақ тўлашнинг халқаро тижорат муомаласида, шу жумладан банк амалиётида таркиб топган, усуллари тушунилади. Очилган ҳисобварақ банк ўтказмаси, инкассо ва аккредитив, одатда, шундай шакллар жумласига киради. Ҳисоб-китоблар фақат банк орқали нақд пул ёки кредитга қилинади.

Нақд пул билан ҳисоб-китобда товарларнинг ёки товар тақсимловчи ҳужжатларнинг харидор тасарруфига ўтиш вақтида ёхуд етиб келишига қадар товарнинг тўла қиймати тўланади.

Кредитга ҳисоб-китоблар - тижорат кредити бўлиб, бунда экспортчи томонидан импортчига кредит берилиши ёки импортчи томонидан экспортчига бўнак берилиши тушунилади.

Халқаро тижорат муомаласида ҳисоб-китоблар, одатда, эркин муомаладаги валютада амалга оширилади. Айни вақт-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

да контрактларда товарнинг нархи ва қиймати эркин муомаладаги валютада белгиланиб, тўлов эса ҳақ тўланаётган кунда мавжуд бўлган алмаширишнинг миллий курсига биноан бажарилади.

Экспортчи импортчининг тўловга қодирлигига ишонган ҳолларда **очиқ ҳисобварақдан** фойдаланилади. Ушбу шаклнинг моҳияти - харидор номига товарни ва товар тақсимлаш ҳужжатларини бевосита юборишдир, буларга ҳақни контрактда кўрсатилган муддатда тўлаш лозим. Халқаро тижорат муомаласида ҳисоб-китобларнинг бу шаклидан онда-сонда фойдаланилмоқда.

Банк ўтказмаси, асосан бўнак беришда, кредитларни тўлашда ва шу қабиларда қўлланилади. Унинг моҳияти шундаки, бир банк иккинчи банкдан маблағ олувчига контрактда кўзда тутилган тегишли суммани беришни топширади. Айни вақтда вакил банклар кўрсатилади. Экспортчи банк импортчи банкдан тўлов топшириқномасини олиши билан экспортчи ҳисобварақига унга тегишли суммани ўтказилади. Етказиб берилган товар учун экспортчига ҳақ тўланмаслиги хавфи борлиги сабабли бу шаклдан ҳам жуда кам фойдаланилади.

Инкассо - Халқаро иқтисодий муомалада жуда машҳур. Бу ҳисоб-китобларнинг шундай шаклики, унда экспортчи банкка тақдим этилган товар тақсимлаш ҳужжатларига кўра, етказиб берилган товар учун импортчидан тўлов суммасини олишни топширади ва бу суммани экспортчига ўтказишни сўрайди. **Инкассо** бўйича ҳисоб-китоб ҳужжатлар тақдим этилиши билан боғлиқ бўлгани сабабли улар ҳужжатли инкассо деб аталади. **Инкассо** ҳисоб-китоблари ўтказишнинг ягона қоидалари бор, булар 1978 йилда Халқаро савдо палатаси томонидан ишлаб чиқилган ва “**Инкассонинг унификация қоидалари**” деб аталади.

Халқаро иқтисодий муомалада ҳисоб-китобларнинг жуда кенг тарқалган яна бир шакли ҳужжатли аккредитивдир. Бу банкнинг топшириқнома бўйича ва импортчи ҳисобидан экс-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

портчига, ҳужжатларда кўзда тутилганига кўра, ҳамда аккредитивнинг барча шартларига риоя этиб тўлов ўтказиш юзасидан пул мажбуриятидир. 1983 йили халқаро савдо палатаси “Ҳужжатли аккредитивнинг унификация қилинган қоидалари ва одатлари”ни нашр қилган, бу ҳужжат Ўзбекистонда ҳам амал қилмоқда. Ҳозирги кунда бу қоидалар 1993 йилги таҳрирда тайёрланган.

Ҳужжатли аккредитив ҳисоб-китоб шакли сифатида экспортчи ва импортчининг манфаатларини ҳимоя қилади, бу ўринда ана шу шакл импортчига камроқ фойдали эканини ҳам айтиб ўтиш керак. Жумладан, у аккредитив очиш харажатларини кўтаради, бу иш учун инкассо операциясига қараганда кўпроқ воситачилик суммаси олинади. Бундан ташқари, аккредитивга қўйилган пул маблағлари аккредитив амалда бўлган муддатда муомаладан чиқариб қўйилади.

“Ҳужжатли” аккредитивларнинг унификация қилинган қоидалари ва одатлари да аккредитивларнинг қуйидаги турлари назарда тутилган:

- қайтариб олинмаган ва қайтариб олинмайдиган;
- тасдиқланган ва тасдиқланмаган;
- резервдаги;
- тикланадиган (револьвер);
- ҳали жўнатилмаган товарга ҳақ тўлаш учун “қизил тамға”ли аккредитивлар;
- компенсацияли;
- ўтувчи (трансферабелли);
- бўлинадиган ва бўлинмайдиган.

Кейинги йилларда лизингли молиялаш ва ҳисоб-китоблар катта аҳамият касб этмоқда. Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган корхоналарда ўз айланма маблағлари сира етишмаётган бир пайтда сармоя қўйишнинг бу шакли муаммони ҳал этмоқда.

Лизинг - вақтинча бўш турган ёки жалб этилган молиявий маблағлар эвазига сармоя қўйишдир, бунда лизинг берувчи муайян сотувчидан шартномада кўзда тутилган мулк-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ни сотиб олиб, унинг эгаси бўлади ва бу мулкни лизинг олувчига ҳақ олиб, вақтинча фойдаланишга беради. Сармоя қўйишнинг бошқа усулларига қараганда лизингнинг асосий афзаллиги шундаки, талбиркор асосий фондларни сотиб олиш учун зарур бўлган молиявий маблағларнинг бир қисмигагина эга бўлиб туриб, ишени бошлайверади. Бу ўринда корхонага пул ресурслари эмас, ишлаб чиқариш воситалари берилади.

Бундай операцияларнинг икки асосий тури бор: ижарага олинаётган асосий фондлар тўла қопланадиган лизинг ва тўла қопланмайдиган лизинг.

Асосий воситалар тўла қопланмайдиган лизинг оператив лизинг деб аталади. Бу ҳолда лизинг берувчининг ускуна сотиб олиш ва унинг қарови билан боғлиқ харажатлари лизинг муддати мобайнида тўла қопланмайди, чунки шартноманинг амал қилиш пайти ускуна ишлаши норматив муддатидан қисқадир. Ҳамонки, лизинг берувчи объектни вақтинча фойдаланишга бир неча марта берар экан, шунга мувофиқ тарзда талаб бўлмаганида унинг қолдиқ қийматини қоплашдаги товаккалчилик бир неча бор ортади. Оператив лизингда ускунанинг техникавий қарови, тузатиш, суғурта мажбурияти лизинг берувчи зиммасига тушади.

Ижарага берилган асосий воситалар тўлиқ қопланадиган лизинг молиявий лизинг деб аталади. Усқунани вақтинча фойдаланишга берилаётган муддати шу ускуна қийматининг тўла ёки қатта қисми ишлатилиши ва ейилиши (амортизация) муддатига яқинлашиб қолади. Шартнома муддати мобайнида лизинг берувчи тўловлар ҳисобидан мулкнинг бутун қийматини қайтариб олади. Молиявий лизингда, одатда, усқунанинг техникавий қарови, тузатиш, суғурта мажбурияти лизинг олувчи зиммасидадир.

Лизинг операциялари ўтаётган бозор секторига қараб лизинг қуйидагича бўлилади:

- ички лизинг (битимнинг барча қатнашчилари бир мамлакат вакиллари);

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

- ташқи ёки халқаро лизинг (лизинг берувчи ва лизинг олувчи турли мамлакатларнинг вакилларидир).

Ҳаракатдаги ҳар бир мулк лизинг объекти бўлиши мумкин, бозорда эркин сотиш тақиқланган мулк бундан мустаснодир.

Лизинг битимида одатда бир нечта субъект иштирок этади:

- мулкни сотувчи (ускуна чиқараётган завод ёки унинг дилери ёхуд дистрибьютер);

- лизинг берувчи (мамлакатдаги ёки хориждаги лизинг компанияси);

- лизинг олувчи (тадбиркорлик ишлари учун ускуна керак бўлган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс);

- лизинг компаниясининг ускуна сотиб олиши учун уни маблағ билан таъминлаётган банк (ёки бошқа кредит муассасаси);

- лизинг берувчининг мулкни суғурта қилувчи, шунингдек ускуна сотиб олиш учун лизинг берувчига берилаётган кредитларни эҳтимол тутилган ҳақ тўламаслик таваккалчилигидан суғурта қилувчи суғурта компанияси.

Одатда лизинг битимининг поғоналари мана бундай. Биринчи босқичда, лизинг олувчи лизинг компаниясига зарур ускуна етказиб беришни сўраб мурожаат қилади ва у билан лизинг шартномасини тузади. Иккинчи босқичда лизинг берувчи лизинг олувчига ўз пулига ва қарзга олган пулига мулк сотувчидан харид қилинган ускунани топширади.

Лизингда мол олувчи ўз-ўзидан бир қанча устунликларга эга бўлиб қолади:

- корхона мулкига солиқ миқдори камаяди, чунки лизинг объектлари қиймати лизинг шартномаси муддати тугаб, мулк унинг ихтиёрига ўтганидан кейингина лизинг олувчи баланси активида акс этади. Бунгача ўша қиймат лизинг берувчининг балансида туради;

- фойда солиғи миқдори камаяди, чунки лизинг тўловлари маҳсулот таннархига кирадиган харажатдир.

Бундан ташқари, лизинг олувчида бухгалтерия ҳисоби

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

соддалашади, чунки асосий воситалар, амортизацияни ҳисоблаш, солиқнинг бир қисмини тўлаш ва қарзни бошқаришни лизинг компанияси ҳисоб қилиб боради. Ниҳоят, лизинг шартномасида қарзни тўлашнинг қулай, маъқулроқ йўлини назарда тутиш мумкин.

Лизинг мулкани сотувчи эса, лизинг операцияларида қатнашар экан, маҳсулот ишлаб чиқаришни қайтадан бошлашга, ҳатто уни кенгайтириш имкониятига эга бўлади ҳамда маҳсулот сотишдан ва лизинг ускунасига эҳтиёт қисмлар сотишдан, бу ускунага сервис хизмати кўрсатишдан ва уни замонавийлаштиришдан даромади ортади.

Корхоналар лизинг фаолиятини мураккаблаштирадиган қўйидаги ҳолатларни ҳам ҳисобга олишлари керак:

- лизинг компаниясини очиш учун каттагина дастлабки сармоянинг зарурлиги, чунки у ускунани тайёрловчидан тўла қийматига сотиб олади;

- ички лизингни амалга оширишда қўшилган қийматга икки ҳисса солиқ солиниши;

- лизинг бозори инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, ҳолбуки бу бозорга лизинг компаниялари тармоғи, махсус консалтинг фирмалари ва лизинг хизмати таклифлари тўғрисидаги ахборот таъминотининг тегишли тизими киради;

- лизинг компаниялари учун малакали кадрларнинг етишмаётгани.

6.3. Муқобил савдонинг молиявий механизми

Иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган мамлакатлар **муқобил савдо** билан шуғулланади. Бу хусусият экспортчи корхоналарга ҳам, фақат савдо билан шуғулланадиган корхоналарга ҳам хосдир.

Бу савдо турининг ўзига хос **жиҳати** молиявий механизмнинг мураккаблиги ва банкларнинг ролিদир.

Жуда жун мавоза битимлари ҳам томонлар ўртасида ҳисоб-китоб механизмини келишиб олмасдан рўёбга чиқ-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

майди, чунки, тенг қийматли товарлар тўпининг турли йўналишда бир вақтнинг ўзида чегарадан ўтишини таъминлаб бўлмайди. Баъзилари, албатта, илгари сотилади, айримлари кечроқ, томонлардан бири, оз вақтга бўлса ҳам, бошқасининг қарздори бўлиб қолади. Томонлар бир-бирига кредит бериш механизмига эга бўлиши керак, ушбу механизм банкларнинг анъанавий ҳисоб-молия механизми билан таъминланади.

Ҳамонки, муқобил савдо, одатда, халқаро иқтисодий алоқалар шаклининг комбинацияси экан, уни амалга оширишда оддий халқаро амалиётда бўлганидек, контрактларни молиявий таъминлашнинг усуллари қўлланилади. Аммо муқобил битимларнинг ўзига хос жиҳатлари айрим махсус молиявий воситалар ва алоҳида банк фаолиятини вужудга келтирди.

Банклар муқобил савдо тўғрисидаги кўшгина турли-туман битимлар бўйича ҳисоб-китоб қилишнинг зарур бўғинидир, масалан, муқобил харидда баъзан товар оқимлари ўртасида анчагина узилиш бўлиши мумкин. “Жавоб” тариқасида келаётган мол сотилганидан кейингина, экспортчи ўз маҳсулотига ҳақ олиши мумкин, деб ёзиб қўйилган битимларда яна ўша экспортчи, аввало, “қарши” дан келаётган товарни сотиши лозимлиги, кейин ўз молини жўнатиши зарурлиги кўзда тутилган. Аммо, ҳарқалай, экспортчи ўзи етказиб берган молга тезроқ пул олишдан манфаатдордир. Томонлар ўртасидаги барча ҳисоб-китоблар “шартли депонент” махсус ҳисобварағи орқали бўлади, бу ҳисобвараққа муқобил маҳсулотни сотишдан тушган маблағ ўтказилади. Битимда кўзда тутилган барча мажбуриятлар бажарилганидан кейингина экспортчи тегишли ҳужжатлардан ташқари “шартли ҳисобварақ”дан ҳам (одатда бунга ўз муқобил мажбуриятларини тўлиқ бажарилгани ҳақидаги гувоҳнома ҳам кирди) маблағ олиши мумкин:

1) экспортчи мамлакат муқобил тарзда етказиб берилган товарларни қабул қилиши ва сотиши шарт;

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

2) тушган маблағ импортчи билан келишиб олинган банкнинг “шартли ҳисобварағи”га ўтказилади;

3) экспортчи молини импортчи кўрсатган жойга етказиб беради.

4) Келишиб олинган ҳужжатлардан ташқари, экспортчи “шартли ҳисобварақ”дан ҳам маблағ олади.

Бундай вазиятда маблагларни “шартли депонентлаш”-ни амалга ошираётган молия муассасасининг ишончлилиги алоҳида аҳамият касб этиши кўриниб турибди. Экспортчи контрактда ёзиб қўйилган қатъий кафолатларга эга бўлганида муқобил харид мажбуриятларини бажарганидан кейин унинг контрагенти дастлабки буюртма берилган маҳсулотдан воз кеча олмайди ва олинган маблағларни бошқа мақсадларга сарфламайди. Бундай ҳисобварақни очиш шартлари, ҳисобварақ очилаётган молиявий муассасанинг қайси мамлакатга мансублиги ва бошқа омиллар муқобил савдо тўғрисида битимлар ишлаб чиқишда катта аҳамиятга моликдир ва кўпинча уларнинг амал қилиши ёки амал қилмаслигини белгилаб беради. Жаҳон амалиётида “шартли ҳисобварақлар”дан олинган маблағларни шартлашилганидан бошқа мақсадларга ишлатиб юборилганлигини кўрсатувчи мисоллар мавжуд. Ҳолбуки уларни “озод” қилишдан мурод худди ўша мақсад учун ишлатиш эди.

Шериклар узоқ муддатни кўзлаб, бир-бирларига товарлар етказиб бериш тўғрисидаги битимларни бажаришга тганида кредит-ҳисоб-китоб бўғини сифатида банкларнинг иштироки зарур. Ана шундай битимларда айрим товар айрибошлаш келишувлари мутаносиб бўлмайди, шунда муайян вақт учун (одатда, бир йил) ўзаро мол етказиб бериш қийматининг тенглиги ва муайян нисбати назарда тутилади. Муқобил савдонинг ана шу шаклда ҳисоб-китобларни таъминламоқ учун **очиқ ҳисобварақлар** қўлланилади, буларга икки томоннинг экспорт-импорт операцияларидан келаётган тушумлари ёзилади, бу тушумлар йил охирида товарлар етказиб бериш эвазига сумма тафовутига қараб ёки нақд пул

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

тўлаш йўли билан балансга келтирилади. Бундай ҳисобварақлар битим қатнашчиси бўлган бир томоннинг банкида очилиши мумкин. Иккинчи ҳолда эса шартнома даврининг охирида ҳисоб-китоб иккала мамлакат ҳукуматларининг топшириғи билан бажарилади.

Одатда, очиқ ҳисобварақларни тижорат алоқалари анчадан бери давом этиб келаётган ва савдо номенклатураси миқёси кенг бўлган томонлар қўллашади. Фарбдаги компаниялар кўпинча ривожланаётган мамлакатлар банкларида ҳисобварақлар очиб, бу ерда улар бир нечта ташқи савдо ташкилотлари билан савдо-сотик қиладилар. Бу эса барча импорт операцияларини экспортчи олдидаги муқобил мажбуриятларни бажариш ҳисобига ёзиб қўйишга имкон беради, бир марталик харид қилиш учун товар қидириб юришдан холи этади ва умуман бозордаги уддабуронликни оширади.

Муқобил савдонинг баъзи бошқа турларида, айниқса томонлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар нуқтан назаридан мураккаб бўлганида (ишлаб чиқариш рақобати унсурлари бўлган компенсация лойиҳалари ёки битимлари), банкларнинг иштироки ўрта муддатли ва узоқ муддатли кредитлар беришдан иборатдир. Уларнинг бундай анъанавий фаолиятида айрим ўзгаришлар бўлади: бундай битимлар амалга ошириляётганида банк илгаригидек мижознинг тўловга нечоғли қодирлигини чамалаб, заёмнинг ишончлигига баҳо бермасдан, балки умуман лойиҳани амалга ошириш қанчалик самарали бўлишини ва муқобил мол етказиб бериш нечоғли унум беришини режалайди, чунки шу самарадорлик негизда фойда ҳамда қарзнинг ўрнини қоплаш учун маблағ бор. Банклар ўзлари маблағ билан таъминляётган битимларнинг товар таъминотидан ноанъанавий кўрсаткичларни таҳлил этишга мажбур бўлган эканлар, бунинг асосий сабаби шундаки, анчангина мамлакатлар тўловга қодир бўлмаётган ёки банкротлик ёқасига келиб қолди. Шу тариқа “қарз танглиги” содир бўлди. Муқобил етказиб беришлар тўловга лаёқатлилик кафили сифатида банкларга ўз мижозларига экспорт операцияларни

КОРХОНА - ТАШКЕ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

молиялаш бўйича хизмат кўрсатишни давом эттириш имконини беради.

Банкларни муқобил савдо тўғрисидаги битимларни маблағ билан таъминлашга жалб этишнинг бир қанча мураккаб-иклари борки, бу уларнинг кредит муассасалар сифатидаги осий фаолияти вужудга келтирган объектив зиддиятлар билан боғлиқдир. Кўп ҳолларда муқобил савдодан фойдаланган ривожланаётган мамлакатлар чет эл банкларидан қардирлар ва ўз қарзларини фақат экспортдан келадиган маълум эвазига узишлари мумкин. Экспортни импорт билан боғлаб қўйиш, одатда, бундай эркин тушумларнинг камайишига олиб келади. Яъни, мамлакат қанча кўп товарни валюта-тасиз негизда айирбошласа, валюта олиш учун товар шунча кам қолади, бу валюта эса банкнинг илгариги кредитлари ва бу кредитлар бўйича фоизларни тўлаш учун зарурдир.

Банклар фаол ва йирик миқёсда қатнашган биринчи муқобил савдо ҳақидаги битимлар мавоза битимлари бўлган эди, Ушанда томонлардан бири иккинчисига нисбатан узоқ муддатга катта пулни кредитга беради.

Саксонинчи йилларга келиб, банкларнинг муқобил савдодаги иштироки ташкилий тарзда уч турда расмийлаштирилди:

- кўпинча кичикроқ, аммо етакчи банкларнинг ҳомийлигида ҳаракат қилувчи иxtисослашган банклар;
- аксарият йирик трансмилий банклардаги муқобил савдо бўлиmlари;
- банкларга қарашли бўлган иxtисослашган ишўба компаниялар.

Сўнгги йилларгача Америка компаниялари Фарбий Европа ёки Япония компанияларига нисбатан муқобил савдога камроқ эътибор берди, биннобарин Япониянинг савдо компаниялари ўз савдоларини бир қадар бошқачароқ тарзда маблағ билан таъминлайди, бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтамиз. Фарбий Европа банклари бу соҳада анча катта тажриба тўплаган. Бу банклар кўпчилигининг қароргоҳлари Вена шаҳри-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

дадир. Кейинги йилларда Лондоннинг мавқеи ортиб, анънага кўра бу ерда товар биржалари ва товар хом ашёни бошқа савдо марказлари ишлаб турибди, ҳамда ана шу хом ашё муқобил мол етказиб бериш учун кўп маргалаб такли этилмоқда.

Муқобил савдони маблағ билан таъминлашга жуда наваффақиятли қатнашаётган банклардан бири Венада “Центр-банк” дир, бундан ўн беш йил муқаддам тузилган банк улуш асосида Англиянинг “Клейнворт Бенсон” бага, Италиянинг “Банкоди Суигло” банкига, Польшада “Банк Ханцлови Варшава” банкига ва Австриянинг “Іорюр арбайт унд виртшафт” банкига тегишли бўлиб, у акцияларининг асосий эгаси бўлган “Клейнворт Бенсон” руҳига мансуб эди.

Банкларнинг муқобил савдода шитирокиннинг худди ашундай ташкилий шакли ҳозиргача ҳам кенг тарқалганди, Бунда мавжуд тизим доира Компенсацион савдосида махсус бўлинма тузилади ёки шу соҳага жавобгар ижрочи директор тайинланади. Бунга АҚШдаги банкларнинг 1982 йилга қадар савдо компанияларига эгалик қилиш ва уларни очиш ҳуқуқига эга эмаслиги; Ғарбий Германия банкларининг ҳозиргача ҳам бундай ҳуқуққа эга эмаслиги ҳақидаги маълумотлар имконият туғдирди. Шунинг учун ҳам бу банклар кўпчилигининг муқобил савдодаги биринчи қаламлари воситачиликдан ҳамда ўзининг молга билан таъминлаган ахборот ва экспорт шохобчасидан битимларни ташкил этиш учун фойдаланишдан иборат бўлди.

Банклардан кейин муқобил савдога суғурта компаниялари ҳам қўшила бошлади. Бу ҳол контрактларни ўзаро мувофиқлаштиргунча уларнинг бажарилишини узилиши, бузилиши ва кечикишлари имкониятининг икки ҳисса ортшига олиб келишидан у ёки бу томоннинг тегишли йўқотишлари билан боғлиқ, одатда ривожланган иқтисодийётли мамлакат экспортчилари мурожаат этадиган кўпчилик ҳукумат суғурта дастурлари эса мавоза ҳамда бошқа муқобил савдо

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТISОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Тўсишлари мавжуд талайгина битимларга татбиқ этилмаган. Мабодо, жавоб мажбуриятлари ҳақида, яъни экспорт ва импорт учун алоҳида контрактларда эслатма бўлмаса, битимнинг экспорт қисми, одатда суғурта қилиниши мумкин. Хусусий суғурта компаниялари муқобил савдо битимларидаги таваккалчиликнинг барча бандлар бўйича суғурта муҳофазати тақдим этиши мумкин, бироқ айти пайтда улар анча суғурта ҳақи олади.

Сўнгги йилларда “сиёсий таваккалчилик”дан ҳимояни таъминлашга олишга тайёр турган суғурта компаниялари анча кўпайди (“сиёсий таваккалчилик” терминида муқобил савдодаги битимларга хос бўлган “таваккалчилик комплекси”ни қамраб олади. Бу таваккалчилик оддий савдодаги тижорат таваккалчилиги доирасидан чиқиб кетади). Муқобил савдонинг турли шаклларида юз бериши мумкин бўлган ўзаро мувофиқлашган экспорт-импорт контрактларни тузиш шароитидаги катта фарқ суғурта ҳақи даражасининг контракт қийматидан 0,125 дан 12 фоизигача етишига олиб келади. Суғуртанинг бошқа шартлари одатда, анъанавий тижорат тажрибасида қабул қилинганига ўхшашдир.

6.4. Корхона ва чет эл инвестори

Ўзбекистонда ўтказилаётган иқтисодий сиёсат жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига интеграция жараёнини фақат давлат таркибий тузилиши бўйича эмас, балки хусусий сектор даражасида ҳам жадаллаштиришни назарда тутлади. Очиқ бозорнинг фаолият кўрсатиши учун яратилаётган шароит Фарб ва Шарқ ишбилармонларининг мамлакатимизга барқарор қизиқишини таъминламоқда. Бу яна шунинг учун муҳимки, бизнинг тadbиркоримиз ҳам чет эл инвесторини ҳамкорликка жалб этиш имконияти ҳақида тез-тез бош қотирмоқда.

Ҳозирги даврда қўшма корхоналар (ҚК) очишни таҳлил этиш қўйидаги **асосий босқичларни** ажратиб кўрсатишга имкон беради: қўшма корхона очиш сабаблари; шерик тан-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Халқаро қўшма корхоналар очиш сабаблари

Ички сабаблар

- Инвестиция муҳити устунлиқларидан фойдаланиш
- Тавақалчиликни тақсимлаш
- Фирманинг дебиторлик имкониятларини тўлдирish учун моляялаш
- Ишлаб чиқариш миқёсида тежаш
- Тарқатиш йўлларини бирлаштириш ва маъмурий харажатларни тақсимлаш
- Энг қулай тартибга эришиш
- Илмий ишланмаларга харажатларни тақсимлаш
- Бошқарувнинг янги усулларини ўрганиш
- Чет эл бозорига киришни тезлаштириш
- Маҳаллий ишчи кучи ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш
- Маданият, иқтисод ва сиёсат тўғрисидаги билимларни кенгайтириш
- Алоҳида олганда унча қийматли бўлмаган ресурсларни бирлаштириш
- Ходимларни ўқитишни уюштириш
- Контракт харажатларини камайтириш

Ташқи сабаблар

- Жаҳон бозорига чиқиш
- Пешқадамнинг устунлиги туфайли рақобатнинг пайсaiиши
- Сийсий кескинликнинг юмшаши
- Маҳаллий ҳукуматнинг талаблари
- Янада самаралироқ рақобатни вужудга келтириш

Стратегик сабаблар

- Барқарор хом ашё базасига эга бўлиш
- Келажакда мамлакатда иш юритиш имконияти
- Технологиялар трансферти
- Ишлаб чиқариш диверсификацияси

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

иши; қўшма корхона очиш ҳақида қарор қабул қилиш; қўшма корхона очиш ва фаолиятни режалаштириш; ишни чамалаш.

Қўшма корхона очиш сабаблари. Қўшма корхонани таркиб топтириш сабабларининг уч туркумини ажратиб кўрсатиш мумкин: ички, ташқи ва стратегик. **Ички сабаблар** (боқалар орасида) таваккалчилик ва харажатларни биргалик-кўтаришни, инновация учун қулай тартиб бунёд этишни ҳамда хом ашё ресурсларидан фойдаланишни осонлаштиришни кўзда тутадн. **Ташқи сабаблар** - сиёсий кескинликни юмшатиш ҳамда трансмиллий рақобатга қарши кураш. Бундан ташқари, қўшма корхоналар компанияларнинг стратегик вазифаларини ҳал қилишда воситачи ҳам бўлиши мумкин, масалан, диверсификацияни кенгайтириш. Жадвалда қўшма корхонани ташкил топтириш сабабларининг батафсил рўйхати берилган.

Шуни назарда тутиш керакки, санаб ўтилган сабаблардан бирортаси ҳам қўшма корхона очиш учун ягона ва етарли шарт бўла олмайди. Чет эл бизнесининг мақбул модели сифатида уни очишнинг амалдаги, одатда, бир нечта омилларининг уйғунлашуви асос бўлади. Қўшма корхона очиш таваккалчиликни камайтириш усули сифатида, айниқса, самарали бўлиши мумкин, чунки бу ҳолда таваккалчилик шериклар (икки ва ундан ортик) ўртасида тақсимланади. Яна шуниси муҳимки, раҳбарлар тажрибали ходимларни кўпроқ жалб этишлари мумкин. Ниҳоят, ҳамонки бир қанча мамлакатларда 100% лик чет эл сармояси билан фирма очишга ижозат берилмаган экан, бир қатор ҳолларда қўшма корхона чет элларда бевосита инвестициянинг ягона имконият воситаси бўлиши мумкин.

Таваккалчилик, кўпинча, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига ёки технологияда катта ўзгаришлар юз бераётган тармоқларга хос. Бунда қўшма корхоналар - айна муддаодир, чунки шу тахлитда таваккалчиликнинг салбий оқибатлари камаяди. Мамлакатда қулай инвестиция муҳити мавжуд бўлса, жалб этилган шерикнинг таваккалчилиги камаяди.

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Шерик танлашга таъсир этадиган омиллар

- Турли дунёқарашдаги шериклар ишидаги қийинчиликлар
- Шериклар улушининг асимметрияси муаммоси
- Асосий сарможда улуши кам бўлган шерик муаммоси
- Қўшма корхона ютуғидан ҳақиқатан ҳам манфаатдор бўлган шерикни танлаш
- Ишонч бўлган ёки ишонч пайдо бўладиган шерикни танлаб олиш
- Қўшма корхонанинг қисқа муддатли ютуғи учунгина эмас, балки келажакда ҳам зарур бўладиган шерикни танлаш.

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Кўшма корхона очиш учун шерик таълашда пайдо бўладиган муаммоларни, албатта, ҳисобга олиш керак.

Шерикларнинг иш устида қийинчиликларга дуч келиши ҳақида кўп ёзилган. Дарҳақиқат, уларнинг дунёқараши тубдан фарқ қиладиган турли маданий шароитларда шаклланган бу муаммони ҳал этишнинг ҳар хил йўллари мавжуд. Улушнинг асимметрияси (нотекислиги) хусусида ҳам келишмовчиликлар бор. Асосий сармойанинг катта қисмини қўшишга қодир бўлган шерикни жалб этиш айти муддаодир, чунки ҳар бир шерикнинг қўшма корхонада меҳнат билан иштироки кўп жиҳатдан уларнинг улушига боғлиқ. Шундай шерикларни топиш керакки, у ҳақиқатан ҳам зарур ва иш натижасидан манфаатдор бўлсин. Шерикни таълашга кетадиган вақт ҳам аҳамиятга молик, яхши шерикнинг фазилатлари ҳам узоқ вақтга татийдиган бўлиши зарур.

Шерикнинг ишга садоқати, маданий савияси, субути, муносабатлардаги ишонч даражаси- буларнинг ҳаммаси муҳим омиллар бўлиб, шерик таълашда ҳисобга олиниши зарур.

Мустақилликнинг биринчи йилларида республикамізда давлат мулкнинг устуворлиги Ўзбекистон билан биргаликда фаолият бошлаш ҳақида қарор қабул қилишда ўзига хос салбий омил бўлди. Хорижий шериклар ўзининг шахсий сармойасини таваккалчиликка қўймай, давлат корхонаси номидан иш кўраётган кишиларга ишонмас эдилар. Шу боисдан ҳам давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш борасида қатъий тадбирлар кўрилди, хусусий мулк ва унинг эгаларини вужудга келтириш учун ҳам катта чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Таъсирчан ислохотлар натижасида хусусий мулк субъектлари анча кўпайди ва бунинг оқибатида кўшма корхона очиш қалтис иш бўлиб қолди.

Кўшма корхона очиш ҳақида қарор қабул қилиниши - бу босқичда музокаралар фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Музокаралар чоғида кўпроқ эътибор бериш лозим бўлган асосий омиллар қуйидагилар:

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Халқаро қўшма корхона очиш

- Рўйхатдан ўтиш учун ҳужжатлар тайёрлаш
- Назорат, назорат механизми
- Устав сармоясидаги устун улуш
- Зарур ресурсларга эга бўлиш
- Ходимлар тайёрлаш
- Алоқа ҳақида ахборот
- Алоҳида келишувлар
- Норматив механизми
- "Юмшоқ" назорат афзалликлари
- Назоратни бўлиш
- Назоратнинг йўналиши

Бошқа муҳим омиллар

- Маҳаллий бошқарувчилардан фойдаланиш
- Мулкнинг бир улушини бош директорга сотиш
- Шерикка мулкда тенгма-тенг ёки камроқ улуш қўшиш ҳақидаги талабни қўйиш
- Биргаликда қарор қабул қилиш
- Муносабатларни қўллаш учун маблағ сарфлаш
- Билимдон бош директор ва директорлар кенгашини тайинлаш
- Қўшма корхона ишига аралашмаслик
- Корпоративаро алоқаларни йўлга қўйиш
- Маланий тафовутларни ҳисобга олиш
- Мутахассисларни жалб этиш
- Маҳаллий аҳолини жалб этиш
- Турли алоқа йўлларини ишлатиш
- Қўшма корхонага эътибор
- Қўшма корхонага етарли маблағ бериш

КОРХОНА ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

- музокараларда бошқарув ўрта бўғинининг иштироки;
- ёрдам ва маслаҳат;
- музокара вақти омилининг аҳамияти;
- узоқ муддатга мўлжалланган вазифаларга эътибор.

Бошқарув ўрта бўғини вакилиарининг музокараларда қатнашуви ишлаб чиқариш жараёнининг барча назик жиҳатларини эҳтимол тутилган шерикка тушунтириб бериш имконини беради, чунки ҳатто раҳбарлар ҳам буларни билвермайди.

Музокаралар ҳуқуқий тўсиқларга дуч келганида, ёки қонунлар ҳар хил талқин этилганида, яхши юрист (ҳуқуқшунос) бўғиқ музокара жараёнини равон йўлга солиб юборади.

Музокараларни қисқа муддатда ўтказиш факулдада аҳамиятга моликдир, чунки узоқ гапдонлик билан вақт ўтказиш, самолётдан самолётга чиқиб, ортиқча чиқимдор бўлиш, албатта эҳтимол тутилган шерикларни рағбатлантirmайди.

Ниҳоят, шерик эътиборини узоқ муддатли ҳамкорликка, демакки, очилажак истиқболга тортиш кўпинча қўшма корхона очиш тўғрисида узил-кесил қарорга келмишда белгилувчи аҳамиятга эга.

Қўшма корхона очиш, одатда, унинг фаолиятини режалаштириш билан боғлиқдир.

Ўзбекистонда қўшма корхона очишда таъсис шартномаси, корхона устави бўлиши ва агар ўзбек шерик давлат мулк билан қўшма корхонага кираётган бўлса, давлат мулк қўмитасининг розилиги даркор.

Қўшма корхона фаолияти устидан назорат хусусида ҳам келишиб олиш муҳимдир. Лекин назоратнинг ҳам чегараси бўлади. У қўшма корхонанинг “Ота” (асосий) фирмалар олдидagi мажбуриятини бажаришга кўмаклашади. Биринчи қарашда, бундай таъриф тўлиқмасдай туюлади, бинобарин, қўшма корхона муассислар манфаатига хизмат қилиши керак. Лекин “бола бола-да”, бу ўринда қўшма корхона (бола!) ҳамини ҳам “оталар”нинг раъйига қарайди. Мабодо қўшма корхона таъ-

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

сисчи фирмалан эмас, балки бошқа мол етказиб берувчидан арзонроққа хом ашё сотиб олиши мумкин бўлиб қолса, унинг раҳбари нима қилиши керак? “Ота” фирмага ёрдам берсинми ёки ўз равнақини ўйлаб, пулни тежаб қолсинми?

Агар таъсисчиларнинг корхона иши устидан назорати етарлича таъсирчан бўлмаса, бошқарувнинг самараси хусусида муаммо пайдо бўлиши мумкин. Бу ўринда уч жиҳат муҳим: назорат механизми, четаралари ва йўналиши.

Кўпинча қўшма корхона фаолияти устидан назорат устав фондига қўшилган улущнинг кўплиги туфайли олинган ҳуқуқдан фойдаланиб, рўёбга чиқади. Улуши камроқ бўлган муассислар ёки муассис хом ашё захираларини тасарруф этиш, ноу-хаудан, бошқарув усулларини қўллаш, раҳбарларни тайинлаш ҳуқуқларидан фойдаланиб, қўшма корхонага таъсир ўтказишлари мумкин.

Биргаликдаги фаолиятнинг туб муҳим жиҳатларининг режаси таъсис шартномасида, уставда ёки қўшимча битимларда акс этади. Устав фондидаги улущларни тақсимлаш ва кўрилажак фойда миқдорларини бўлишдан ташқари, муассислар корхона раҳбарларини тайинлаш тартибини, инвестиция миқдорларини келишиб олади.

Бизнинг шароитимизда режалаштириш ва келишиб олишда - ресурс базаси ишлаб чиқиладиганида экология талаблари, маҳаллий меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш, мутахассисларни чет эл фирмаларида ўқитиш, жаҳон бозорида маҳсулотнинг рақобатбардошлигини таъминлайдиган технологияларни қўллаш катта аҳамиятга эга.

Очилган қўшма корхонанинг ишига баҳо беришда кўйидаги омиллардан фойдаланилади:

- *халис кўрсаткичлар;*
- *молия;*
- *барқарорлик;*
- *ишнинг давомийлиги;*
- *турғунлик;*
- *субъектив омиллар.*

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Муассисларнинг талабига кўра, корхона фаолиятига турли усулларни қўллаб баҳо бериш мумкин. Кўпинча, бу муассисларни қизиқтираётган ҳолис (объектив) кўрсаткичлардир. Корхона ишига молиявий кўрсаткичларга қараб баҳо беришни кўпчилик афзал кўради. Фаолиятга баҳо беришда, гўё, шундай тўғри ёндошув, яъни яхши молиявий кўрсаткичларга қараб баҳолаш кўпинча шунга олиб келадикки, бошқарувчилар шунга эришаман, деб инвестицияларга, реновация харажатларига, тадқиқот ва қидирув ишларига путур етказадилар, оқибатда фақатгина қисқа муддатли самара кўрадилар. Шу боисдан қўшма корхона ишига баҳо бериш мезонлари орасида мушкуллашиб бораётган шароитларга чидам ёки бардош кўрсаткичлари қўлланила бошлади. Баъзи мутахассислар корхона ишига баҳо беришда ишнинг барқарорлиги кўрсаткичидан фойдаланадилар.

Муайян босқичларда қўшма корхона фаолиятига субъектив кўрсаткичларга қараб баҳо берилади. Масалан, баъзан муассислар учун энг кўп фойда кўриш эмас, фаолият доирасини кенгайтириш суръатлари, товар соғиш бозорига шиддат билан кириш муҳимдир.

Республика раҳбарияти кўраётган тадбирлар Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларини мустаҳкамлашга, хорижий инвестицияларни кўпайтиришга самарали таъсир этмоқда. Ўзбекистонда “ДЭУ Корпорейшн” (Корея республикаси), “РЭНК Ксерекс” (Буюк Британия), “Бурсел” (Туркия), “Бултер” (Швейцария), “Ньюмонт” (АҚШ), “Мерседес-Бенс” (ГФР) “Кока-кола” ва “Пепси-кола” (АҚШ) сингари жаҳонга машҳур фирмалар билан биргаликда қўшма корхоналар рўйхатга олинган.

Ўзаро фойдани асосламоқ учун хорижий инвесторга ишончли ҳисоб-китобларни тақдим этиш лозим. Бу ҳолда энг объектив кўрсаткич - маҳсулот таннархидир. Айтайлик, унинг мамлакатада тайёрланаётган маҳсулот

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

таннархи S_1 га тенг бўлсин. Уни асосий таркибий қисмларга ёйиб чиқайлик.

$$S_1 = M_1 + Z_1 + \Theta_1 + T_1 + \Pi_1, \text{ бу ерда:} \quad (1)$$

M_1 - ишлаб чиқаришга моддий харажатлар, Z_1 - иш ҳақи, Θ_1 - ишлатиш харажатлари, T_1 - транспорт харажатлари, Π_1 - бошқа харажатлар.

Бу кўрсаткичлар чет эллик инвестор мамлакатида ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи унсурларини таърифлайди. Харажатлар ана шу турларининг ҳар бири таннархнинг муайян қисмидир. Шу боисдан таннархнинг таркибий қисмларини қўйидаги кўринишда ёзиш мумкин.

$$M_1 = a_1 \cdot S_1$$

$$Z_1 = a_2 \cdot S_1$$

$$\Theta_1 = a_3 \cdot S_1$$

$$T_1 = a_4 \cdot S_1$$

$$\Pi_1 = a_5 \cdot S_1$$

Ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги таннархининг доимий харажатлари асосий унсурларини солиштириш қийин эмас ва шу маҳсулот Ўзбекистонда тайёрланганида тегишли корреляция коэффициентини олиш мумкин. Унда:

$$M_2 = K_1 \cdot M_1 = K_1 \cdot a_1 \cdot S_1$$

$$Z_2 = K_2 \cdot Z_1 = K_2 \cdot a_2 \cdot S_1$$

$$\Theta_2 = K_3 \cdot \Theta_1 = K_3 \cdot a_3 \cdot S_1$$

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

$$T_2 = K_4 \cdot T_1 = K_4 \cdot n_4 \cdot S_1$$

$$\Pi_2 = K_5 \cdot \Pi_1 = K_5 \cdot n_5 \cdot S_1$$

Ўзбекистонда харажатлар таннархи S_2 қуйидагича:

$$\begin{aligned} S_2 &= M_2 + Z_2 + \Theta_2 + T_2 + \Pi_2 = \\ &= K_1 \cdot n_1 \cdot S_1 + K_2 \cdot n_2 \cdot S_1 + K_3 \cdot n_3 \cdot S_1 + K_4 \cdot n_4 \cdot \\ &\cdot S_1 + K_5 \cdot n_5 \cdot S_1 = (K_1 \cdot n_1 + K_2 \cdot n_2 + K_3 \cdot n_3 + K_4 \cdot \\ &\quad \cdot n_4 + K_5 \cdot n_5) \cdot S_1. \end{aligned} \quad (2)$$

Тасаввур этиб $K_1 \cdot n_1 + K_2 \cdot n_2 + K_3 \cdot n_3 + K_4 \cdot n_4 + K_5 \cdot n_5 = K_6$, оламиз

$$S_2 = K_6 \cdot S_1$$

(3) формула осон ҳисоблаб чиқилади, яъни n_1, n_2, n_3, n_4, n_5 коэффициентлар аслида S_1 - таннарх учун доимийдир K_1, K_2, K_3, K_4, K_5 коэффициентлари эса янги ишлаб чиқариш жойидаги реал харажатлар билан белгиланади.

Ўзбекистонда ишлаётган машинасозлик корхоналари учун тайёрланаётган маҳсулот таннархи S қуйидагича таркиб топади:

- Моддий харажатлар $n_1 = 0,3S$.
- Иш ҳақи $n_2 = 0,1S$.
- Ишлатиш харажатлари $n_3 = 0,1S$.
- Транспорт харажатлари $n_4 = 0,1S$.
- Бошқа харажатлар $n_5 = 0,1S$.

Агар n_3, n_4, n_5 Хорижий ишлаб чиқариш харажатлари билан таққосланадиган харажатлар бўлса, ва буларга бирга (1) тенг бўлган K_3, K_4, K_5 коэффициент қўллаш мумкин бўлса, моддий харажатлар коэффициентини $K_1 = 0,9$ га, иш ҳақи бўйича $K_2 = 0,2$ га баробар бўлади. K ва n коэффициентларининг миқдорини (2) формулага қўйиб, янгидан очилаётган қўшма корхонанинг бўлажак маҳсулот таннархини

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

осонгина ҳисоблаб чиқиш мумкин. Одатда харажатларнинг шу турлари бўйича маҳсулот таннархи чет эл фирмаларидагидан қарийб икки баробар камроқдир; демак, сифат кўрсаткичларига риоя этилса, жаҳон бозорида рақобатга бардошли бўлади.

6.5. Корхонанинг ташқи иқтисодий шартномаси

Шартнома ҳуқуқий шакл бўлиб, у томонлар битими тусини олади, унда ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдаги ҳуқуқ ва бурчлар акс этади.

Ташқи иқтисодий фаолиятга доир шартномалар ҳар хил ном билан аталishi мумкин: контракт, битим ва ниҳоят шартнома. Халқаро қондалар шундан далолат бермоқдаки, кўпинча “контракт” атамаси ишлатилади. Турли номлар юридик аҳамиятга эга эмас, барча битимлар аслида шартномалардир.

Ҳозирги ҳуқуқий тизимлар, жумладан Ўзбекистондаги ана шундай тизимлар ташқи иқтисодий фаолият катнашчиларига ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб олишда катта имкониятлар беради. Айни вақтда томонлар ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб олишдаётганида қонун қоидаларидан ҳам илгарилаб кетиши мумкин. Бундай белгилаб олиш учун фақат Қонун қоидаларига чекловчи доира бўлиши мумкин.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг хусусиятларини инобатга олиб (унинг катнашчилари турли давлатларнинг ҳуқуқий тизимларига мансубдирлар ва тегишли давлатнинг қонун-қоидаларини батафсил билмасликлари мумкин), шунингдек жадал иқтисодий муомалани назарда тутиб, тузилаётган шартномаларга ўзаро ҳуқуқ ва бурчларни белгилаш мақсадида муфассал шартларни киритиш керакки, токи бу шартлар эҳтимол тутилган ҳар қандай ҳаракатни ва унинг оқибатларини белгилаб ва тартибга солиб турсин. Томонлар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўлганида, арбитраж органлари, аввало, томонларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари белгилаб қўйилган ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланадиган шартномага мурожаат қиладилар. Мабодо, агар шартномада томонларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари аниқ-равшан ифодаланмаган, шу ҳуқуқ ва бурчлар-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ни амалга оширишнинг батафсил шартлари баён этилмаган бўлсагина, арбитраж органлари қонун ҳужжатларига мурожаат қилади. Шундай қилиб, ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи шартноманинг масъулиятли роли халқаро тусдаги ана шу фаолиятнинг хусусиятлари билан белгиланган.

Қонунчиликда ташқи иқтисодий битимларни ёзма расмийлаштириш кўзда тутилган. Акс ҳолда битим бекор қилинади. Шартнома, томонлар имзолаган битта ҳужжат сифатида ҳам, хатлар, телетайп дасгурлар, телеграммалар, телефонограммалар тарзида ҳам тузилиши мумкин, кейинги ҳолда ҳужжатларни юборган томон уларга имзо чекади.

Қонунда кўзда тутилмагани учун томонлар шартнома тузиладиган тилни унинг таркибий тузилиши ва мазмунини ҳамда шу кабиларни ўзлари белгилайди. Томонлар шартномага ким имзо чекишини - таъсис ҳужжатлари бўлгани учун мансабдор шахсни ёки ишончнома билан вакил қилинган шахсни - буни ҳам ўзлари белгилайдилар.

Шартномалар (контрактлар)нинг намунавий шакллари-дан кенг фойдаланилмоқда, булар, хусусан, тadbиркорларнинг турли халқаро ташкилотлари ва уюшмалари томонидан ишлаб чиқилган, масалан, булар дон етказиб бериш (олди-сотди), ускуна, жўнатишга, пудратга оид контрактлардан, кемаларни пудратга ҳамда ижарага олиш шартномаларидан иборат бўлиши мумкин.

Ташқи иқтисодий фаолиятда шартноманинг қуйидаги турлари жуда кенг тарқалган: олди-сотди (мол етказиб бериш), пудрат шартномалари, рухсатнома олиш, вакиллик қилиш, юк ташиш шартномалари. Халқаро иқтисодий муомаланинг аксарият қисми товарлар (маҳсулот) олди-сотдисига тўғри келади. Шу сабабли бу соҳада муносабатларни тартибга солишда олди-сотди шартнома (контракт)ларнинг аҳамияти катта. Бу шартномаларда, хусусан, шартнома мавзуси, нарх, ҳисоб-китоб шакли ва шу кабилар батафсил баён этилиши билан бир қаторда мол етказиб беришнинг базис шартлари ҳам ёзилади. Базис деганда, халқаро иқтисодий муомалада таркиб топган мол етказиб бериш (сотиш) шарт-шароитлари тушунилади. Бу шарт-шароитлар, асосан мол етказиб берил-

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

диган жой ва етказиб бериш вақтига, юкни ташиш, товар нобуд бўлганида ёки айниганида зарарни биргаликда қоплаш масалаларига дахлдордир. Бу шарт-шароитлар турли мамлакатларда ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари ўртасида узоқ вақт қўлланилганидан кейин ишлаб чиқилган бўлиб, халқаро амалиётда кенг қўлланилмоқда, бу шарт-шароитлар “савдо терминлари” деган ном билан машҳур.

Бундай терминларнинг тўпламлари мунтазам, халқаро савдо палатаси томонидан нашр этилади. Ташқи иқтисодий амалиётда шу терминларни бир хил тушуниш ва қўллаш учун Халқаро савдо палатаси талқин қоидаларини унификация қилиш юзасидан доимий иш олиб боради. Натижада палата “терминларни талқин қилишнинг халқаро қоидалари” (Инкотермс) тўпламларини чиқармоқда. Ҳозир ҳам амалда бўлган ана шу қоидаларнинг сўнгги таҳрири 1990 йилда нашр этилди. Контрактларда тегишли қоида қуйидагича ифодаланади: “Товарлар Инкотермс - 1990 йил таҳриридаги шартларда (терминнинг номи ёзилади) етказиб берилади”.

Савдо терминларидан фойдаланишга мисол сифатида FOB ва CIF шартларида товар етказиб беришнинг асосий қоидаларини кўрсатиш мумкин.

FOB (кема бортида эркин) - юк тушириш портининг номи. Сотувчининг асосий бурчлари қаторига товарни ўз ҳисобидан кема бортига ортиш ва бундан харидорни хабардор қилиш, харидорга далил сифатида юк ортилгани ҳақида оддий транспорт ҳужжатларини етказиб бериш (бу ҳақида томонлар илгари келишиб олинган бўлади), кема тўсиғидан ўтгунга қадар товарнинг йўқолиши ёки зарарланишига оид барча зарарни кўтариш, товарни олиб чиқиб кетилиши билан боғлиқ бўлган божхонадаги барча қоидаларга риоя этиш киради.

Харидорнинг асосий бурчлари қуйидагилардан иборат: ўз ҳисобидан ташиш шартномаси тузиш; кеманинг номи ҳақида сотувчини хабардор қилиш, ортиш жойи ва товарни етказиб беришнинг зарур вақти ҳақида сотувчига хабар бериш, товар кема тўсиғидан ўтганидан кейин унинг йўқолиши ёки шикастланиши хусусидаги барча зарарларни кўтариш, шартномада кўзда тутилганидек, тақдим этилган транспорт ҳужжатларига қараб товарга ҳақ тўлаш.

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

СИФ (қиймат, суғурта, фрахт) - товар етиб борадиган порт. Сотувчининг асосий бурчлари қўйидагилар: ўз ҳисобидан шартлашиб олинган келиш портигача ташиш шартномасини тузиш, ортиш портида кема бортига белгиланган муддатда товарни юклаш, кема тўсигидан ўтишига қадар товарнинг йўқолиши ёки шикастланиши билан боғлиқ бўлган барча зарарни қоплаш, харидор фойдасига товарни ўз ҳисобидан суғурта қилиш ва унга суғурта полисини (гувоҳномасини) ёки суғурта шартномаси тузилганини тасдиқловчи бошқа ҳужжатларни бериш, харидорга шартномада кўзда тутилган транспорт ҳужжатларини тақдим этиш.

Харидорнинг асосий бурчлари қўйидагича: сотувчи томонидан тақдим этилган транспорт ҳужжатларига кўра товарга ҳақ тўлаш, келиш портида товарни қабул қилиб олиш ва товарни тушириш харажатларини кўтариш (агар бу харажатлар ташиш шартномасига киритилмаган бўлса), ортиш портида товар кема тўсигидан ўтганигача унинг йўқолиши ва шикастланиши билан боғлиқ бўлган барча зарарларни қоплаш.

Агар шартнома (контракт)да "Инкотермс - 1990 йил" қондалари тилга олинган бўлса, бу ҳолда шу қондалар қўлланилади. Шунинг назарда тутиш керакки, "Инкотермс 1990 й."да мулк ҳуқуқлари сотувчидан харидорга ўтиши масалалари тилга олинмаган. Шунинг учун ҳам томонлар шартнома тузилаётганида, бундай ҳуқуқ контракт тузилиши билан ўтадими ёки харидор товарни олиши биланоқ ўтадими ёхуд бошқа бир фурсатда ўтадими, деган масалани ҳал этиб олишлари керак. Бу масала ҳал этилаётганида миллий ҳуқуқ меъёрлари ҳисобга олинishi лозим.

Олди-сотди (мол етказиб бериш) шартномасида ҳисобкитоб шаклини назарда тутиш керак. Халқаро иқтисодий муомалада ҳисоб-китобларнинг аккредитив шаклидан фойдаланиш кенг расм бўлган.

Арбитраж битими шартноманинг муҳим қондасидир. бунга кўра, томонлар ўртасидаги келишмовчиликлар арбитражда ҳал этилиши мумкин. Айни вақтда томонлар аниқ арбитраж органини кўрсатиш ҳуқуқига эга.

Арбитраж органлари келишмовчиликларни ҳал этишадганида, аввало, тузилган шартнома қондаларига асосланлади. Мазкур шартнома билан баъзи бир масалалар ҳал этилмаганида, арбитраж

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

органи олдида: қайси давлатнинг ҳуқуқи негизда келишмовчиликни ҳал этиш муаммоси вужудга келади. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошираётган субъектлар ўртасидаги муносабатлар, кўпинча, турли давлатларнинг ҳуқуқий тизимлари таъсирида бўлади. Шу муносабат билан шартнома (контракт)да келишмовчилик кўриб чиқилаётганида, қайси давлатнинг ҳуқуқи қўлланилиши олдиндан кўрсатиб қўйилиши керак. Агар шартномада қайси давлат ҳуқуқларини қўллаш ҳақида айтилмаган бўлса, бу ҳолда арбитраж органи олди-сотди шартномасида сотувчи ёки комиссия шартномасида комиссиянер ёхуд таъин шартномасида таъинчи бўлган томон таъин этилган, яшаётган ёки асосий фаолиятни амалга ошираётган давлат ҳуқуқини қўллайди.

Олди-сотди шартномасида шартнома бажарилмагани ёки тўқис бажарилмагани учун жавобгарлик чоралари, шунингдек томонларни жавобгарликдан холи этадиган ҳолатлар ҳам кўзда тутилади. Жавобгарлик чоралари белгиланаётганида уни чеклаш зарурлигини ҳисобга олиш керак, акс ҳолда зарарларни қоплаш ҳамда жарима (бурдасизлик тўлови) тўлаш ҳақида талаблар қўйилиши мумкинки, буларнинг суммаси товар қийматидан жуда юқори бўлади.

Шартномаларга тилга олинган қоидалардан ташқари етказиб бериш муддати, товарнинг сони, сифати, идиш, ўраш ва шу кабилар ҳақида ҳам моддалар киритилади.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари шартнома тузар эканлар, шуни ҳисобга олишлари керакки, Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари республика ҳуқуқий тизимининг таркибий қисmidир. Шунинг учун ҳам ҳўжалик юритувчи субъектлар республика ва бошқа давлатлар қонунчилигига риоя этибгина қолмасдан, давлатимиз қатнашчиси бўлган халқаро шартномаларга ҳам амал қилганлари зарур. Масалан, БМТнинг 1980 йилдаги халқаро товар олди-сотдиси шартномалари тўғрисидаги Конвенциясида офферта ва акцепт усулида айирбошлаш йўли билан шартномалар тузини, зарар, жавобгарликдан холи қилиш, шартномани бекор қилиш тўғрисида ва шу каби моддалар бор.

Шуни назарда тутиш керакки, бошқа халқаро шартномалар қатори мазкур Конвенция моддалари қўлланилмоғи учун контрактда ушбу конвенциясида ҳал этилган масалалар хусусида моддалар бўлмаслиги керак.

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

Маҳсулот сотиш ҳақидаги ҳар қандай контрактда бўлганидек, экспорт-импорт операциялари контрактда ҳам товарлар нархлари ҳақида кўрсатма бўлади. Одатда, товарлар бир ёки бир неча йилда харид қилинади. Фарб компанияси харид қилишига мўлжалланган бу товарлар, кўпинча, контрактда батафсил ёзилмайди. Бундай ҳолда контрактда қатъий нарх ўрнига нарх ҳисоблаб чиқиш формуласи кўрсатилади. Бу формула, одатда, битим тузилган пайтда маҳсулотнинг бозорда сотилишини таъминлайдиган ўрта бозор нархлари асосида тузилган. Одатда, бу формула қуйидагича ифодаланади: “битим тузилаётган вақтда жаҳон бозорида мақбул бўлган нарх” ёки “харидор мамлакати бозоридаги товар ўртача нархидан 10 фоиз арзон нарх”. Узоқ муддатли контрактлар тузилаётган бўлса, Фарб компанияси муайян имтиёзлар олишга ҳаракат қилиши керак, бу имтиёзлар битимда қайд этилиши лозим, акс ҳолда мазкур компания ўша мамлакатнинг ўзидан яна ҳам арзонроқ товарлар бозорни тўлдириб юборгани сабабли сотиб олинган товарни сотишда бой бериб қўйиши мумкин. Битимга шундай банд қўйиш тавсия этиладики, токи вақти-вақти билан нархларни қайтадан кўриб чиқиш мумкин бўлсин.

Сифатнинг объектив андозаларини белгилаш ва буларга риоя этилишини таъминлаш алоҳида муҳим муаммодир. Муқобил харид учун мўлжалланган маҳсулот олдиндан маълум бўлса, сифатга талаб аниқ-тиниқ, барча эътироф этган терминларда баён этилиши керак. Агар бунинг имконияти бўлмаса ёки сотув учун мўлжалланган аниқ товар битим тузилаётган вақтда номаълум бўлса (бу кўпроқ учрайдиган ҳолдир), контрактда маҳсулот “Экспорт андозалари”га жавоб бериши керак, деган банд бўлиши даркор. Бу ўринда сифат Фарба рақобат қилаётган товарлар билан таққосланадиган терминларда ифодаланиши мумкин. Терминлар, кўпинча, ҳар хил тушунлаётгани сабабли, компания жўнатиш олдиндан товарларнинг сифатини текшириб кўриш учун мустақил экспертиза тайинлашдан иборат ўз ҳуқуқини алоҳида таъкидлаб қўйишга интилиши керак. Бундай экспертлар дунёнинг барча йирик порларида фаолият кўрсатмоқда.

Тижорат ташкилоти контракт туза олмоғи учун, мазкур

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

ташкилот мол етказиб бериш вақтини аниқ кўрсатмоғи ёки мол етказиб бериладиган аниқ даврни кўрсатмоғи шарт (агар харид вақти-вақти билан бўлса). Кўпинча контрактга қўшимча тасодифий ҳолатлар тўғрисидаги моддани (шартни) қўшишга тўғри келади, шунга биноан муайян давр мобайнида мол етказиб бериш шартларини бажармаслик бутун контрактнинг бузилиши, деб тасаввур этилади. Бунинг натижасида компания битим доирасидаги барча мажбуриятларидан тўла-тўқис ва писандасиз холи бўлиш имкониятини қўлга киритади.

Муҳокама учун саволлар

Олтинчи бўлимни ўқиб чиқинг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг:

- 1** Ҳозирги шароитда корхона ўз маҳсулотини ташқи бозорларга чиқармаса, ютуғи кўп бўлмайди. Корхона учун қай бири афзал, - ташқи бозорларга мустақил чиқишга уринишми ёки ихтисослашган ташқи савдо фирмаси воситачилигида чиқишми?
- 2** Корхоналарнинг ташқи савдо фаолияти амалиётида кўпинча шундай вазиятлар учрайдики, бунда маҳсулот экспортдан келган валюта тушуми расмий курс билан миллий пул бирлигига айлантириб ҳисоблаганда, ҳатто ишлаб чиқариш чиқимларини ҳам қопламайди. Бундан мазкур корхона экспорт-импорт операциялари билан шуғулланмаслиги керак, деган хулосани чиқарса бўладими?
- 3** Бартер компенсация савдоси доирасида битимларнинг асосий турларидандир. Ўтиш иқтисодиёти босқичидаги мамлакатларда бартер операциялари кенг тарқалишининг сабабларини айтиб беринг. Ташқи савдода бартердан фойдаланишдан миллий иқтисод нимани ютади ва нимани ютқазади?

◆ БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ ◆

КОРХОНА – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

- ❖ Битимлар ва молиявий ҳисоб-китобларнинг қайси шакллари экспортчини ноинсоф харидордан тузукроқ муҳофаза қилади?
- ❖ Қўшма корхона очишга ўз маблағини сарфлаётган хорижий инвесторнинг қандай нияти бор?
- ❖ Қўшма корхонага шерик танлаётганда, қандай омилларни ҳисобга олиш керак?
- ❖ Қайси ҳолларда хорижли шерик қўшма корхона устав фондидаги улушига нисбатан кўпроқ фойда улушига даъво қилишга ҳақли?
- ❖ Халқаро савдо соҳасида контрактлар тузиш учун “Терминларни талқин этишнинг халқаро қоидалари” (“Инкотермс”)нинг аҳамияти қандай?
- ❖ Ташқи иқтисодий фаолият билан машғул бўлган субъектлар ўртасидаги муносабатлар, кўпинча, турли давлатлар ҳуқуқий тизими таъсирида бўлади. Мабодо, шартномада қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида модда бўлмаса, келишмовчиликни кўриб чиқишда қайси давлатнинг ҳуқуқи қўлланилиши керак?

Глоссарий

Бартер - мавоза, пул-молия ҳисоб-китоблари механизмдан фойдаланмай, бевосита товарлар айрибошлаш.

Банк ўтказмаси - бир банкнинг иккинчи банкка олувчига ўзига тегишли суммани тўлаш тўғрисидаги топшириғи.

Муқобил битим - Бу шундай битимки, сотувчи харидорга оддий тижорат шартларида товар етказиб беради, айни пайтда у (сотувчи) харидордан сумманинг муайян фоизи

КОРХОНА - ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТИ

миқдорида муқобил товар сотиб олиш мажбуриятини олади. Ҳужжатли аккредитив - импортчининг топшириғи билан ва унинг ҳисобидан кўзда тутилган ҳужжатларга кўра ва аккредитивнинг барча шартларига риоя қилиб, экспортчига тўлов тўлаш тўғрисида банкнинг пулли мажбурияти.

Инкассо - ҳисоб-китоблар шакли, бунда экспертчи импортчидан етказиб берилган товар учун, тақдим этилган товар тақсимлаш ҳужжатларига кўра тўлов суммасини олишни ва бу суммани экспертчи ҳисобига ўтказишни банкка топширади.

Компенсация битими - ўзаро мол етказиб бериш ёки бошқа исталган шаклда контрөгентларнинг манфаатларини ўзаро қондириш.

Консигнация - воситачиларнинг консигнация омборлари орқали товар сотиш шакли, бунда воситачи омборига тушган товар харидорга сотилгунига қадар экспортчининг ҳуқуқий мулкни бўлиб қолаверади.

Лизинг - вақтинча бўш турган ёки жалб этилган маблағларни инвестициялаш, бунда лизинг берувчи муайян согувчидан шартномада келишиб олинган мулкни сотиб олиш мажбуриятини олади ва лизинг олувчига шу мулкни ҳақ олиб вақтинча фойдаланишга беришни ўз зиммасига олади.

Очиқ ҳисобварақ - ҳисоб-китоб шакли, бунда харидор адресига товар ва товар тақсимлаш ҳужжатлари юборилади, контрактда кўрсатилган муддатда бу товарлар ҳақини тўлаш керак. Кредитга ҳисоб-китоб - тижорат кредити, экспортчининг импортчига берадиган кредити ёки импортчининг экспортчига берадиган бўнағи.

Ҳисоб-китоблар шакли - Халқаро тижорат ҳисоб-китоблар муомаласида, жумладан, банк амалиётида таркиб топган етказиб берилган товар (маҳсулот), кўрсатилган хизмат, бажарилган иш ва шу кабилар учун ҳақ тўлаш усуллари.

Мундарижа

Сўз боши	5	
<i>1-бўлим Очиқ иқтисодий тизимнинг аҳамияти ва афзаллиги</i>	<i>9</i>	
1.0. Халқаро савдонинг иқтисодий асоси.....	9	
1.1. Миллий хўжаликни ривожлантиришда ташқи иқтисодий алоқаларнинг роли	24	
1.2. Очиқ иқтисодиёт сари ҳаракат босқичлари	31	
1.3. Ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигининг кўрсаткичлари	40	
<i>Муҳокама учун саволлар.....</i>	<i>Глоссарий.....</i>	53
<i>2-бўлим Давлат ташқи иқтисодий фаолият субъекти сифатида</i>	<i>55</i>	
2.0. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқариш	55	
2.1. Давлат ташқи иқтисодий стратегиясининг турлари ...	62	
2.2. Ташқи иқтисодий фаолиятга давлат таъсирининг воситаси	69	
2.3. Рифожланаётган иқтисодиёт ташқи иқтисодий стратегиясининг ўзига хос хусусиятлари	80	
2.4. Хом ашё ресурсларини экспорт қилиш соҳасидаги сиёсат	92	
2.5. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ташқи савдосининг хусусиятлари	96	
<i>Муҳокама учун саволлар</i>	<i>104</i>	
<i>Глоссарий</i>	<i>105</i>	
<i>3-бўлим Ташқи иқтисодий стратегиянинг валюта-мелиявий жиҳатлари</i>	<i>107</i>	
3.0. Валюта бозори	107	

Мундарижа

3.1. Миллий валюта тизими	120
3.2. Халқаро валюта тизими ва унинг эволюцияси	131
3.3. Халқаро банк иши ва халқаро ҳисоб-китоблар	139
<i>Муҳокама учун саволлар</i>	146
<i>Глоссарий</i>	148
4-бўлим Халқаро инвестицияларни жалб қилиш стратегияси ва усуллари	149
4.0. Халқаро капитал бозорлари	149
4.1. Халқаро қўшма корхоналар	161
4.2. Ўзбекистонда чет эл сармоясидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари	165
4.3. Чет эл сармоясини қимматли қоғозлар бозори орқали жалб этиш	168
4.4. Чет эл инвестициялари ва кўчмас мулк	174
4.5. Инвестиция муҳити	178
<i>Муҳокама учун саволлар</i>	336
<i>Глоссарий</i>	337
5-бўлим Ўзбекистон жаҳон интеграция алоқалари тизимида	199
5.0. Интеграция жараёнлари ва ташқи иқтисодий алоқалар	199
5.1. Европа Иттифоқи	205
5.2. Ўзбекистоннинг интеграция тузилмаларидаги иштироки	217
5.3. Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари ва ташқи иқтисодий ҳамкорлиги	225
5.4. Халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик	233
<i>Муҳокама учун саволлар</i>	248
<i>Глоссарий</i>	249

Мундарижа

<i>6-бўлим Корхона - ташқи иқтисодий фаолият субъекти</i>	251
6.0. Экспорт ва импорт	251
6.1. Корхоналар ташқи иқтисодий битимларининг турлари	258
6.2. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда қўлланиладиган ҳисоб-китобларнинг асосий шакллари	268
6.3. Муқобил савдонинг молиявий механизми	273
6.4. Корхона ва чет эл инвестори	279
6.5. Корхонанинг ташқи иқтисодий шартномаси	290
<i>Муҳокама учун саволлар</i>	296
<i>Глоссарий</i>	297
<i>Фойдаланилган адабиётлар рўйхати</i>	302

ФОНДАЦИОН АДАБИЁТИ РУЙХАТИ

И.А.Каримов. Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, "Ўзбекистан", 1995.

И.А. Каримов. "Год экономического подъема нашей страны". Выступление на заседании Кабинета Министров 25 июля 1996 г., "Правда Востока", 1996 г. —

Т.В.Кобушко. С.А.Пономарев. Встречная торговля: прошлое или будущее? Москва, "Международные отношения", 1989.

П.Х.Линдерт. Экономика мирохозяйственных связей. Москва, "Прогресс", 1992.

О.М.Миримская. Компенсационные сделки. Москва, Арга, 1992.

В.Н.Огородник. Работа внешнеторговой фирмы предприятия. Москва, Экономика, 1991.

Основы внешнеэкономических знаний. Словарь-справочник. Москва, "Высшая школа", 1990.

Основы предпринимательского дела. Москва, "Издательство МГУ", 1993.

Основы предпринимательской деятельности. Москва, "Финансы и статистика", 1995.

И.Липсиц. Экономика без тайн. Москва, "Дело", 1993.

А.Б.Терехов. Свобода торговли. Анализ зарубежного опыта. Москва, "Экономика", 1991.

Язык бизнеса. Термины. Ташкент, "Бизнес каталог", 1995.

“БОЗОР ВА ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ”

Мухаррир -
Файзиёва Д.
Масъул муҳаррирлар -
Павловская О.
Азимов Б.

Компьютерда саҳифаловчи ва дизайн -
Шагаров А.

Босишга рухсат этилди 1996 йил 14 ноябрь.
Формат 84x108 1/32.
19 нашр ҳисоб табоғи. Нусхаси 5000
Буюртма № 9-7631 Баҳоси келишилган нарҳда.

Китоб рус тилидан таржима қилинди
Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот
қўмитасининг
Тошполиграфкомбинати
Манзил: Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй. 1996